

TANTRIK TEXTS

TANTRIK TEXTS

VOL. I. TANTRĀBHIDHĀNA with VĪJANIGHĀNTU and
MUĎRĀ-NIGHĀNTU.

VOL. II. SHATCHAKRANĪRŪPANA of Pūrṇānanda Svāmī,
with Commentary of Kālīcharana and notes by Shangkara.
PĀDUKĀPANCHAKA, with Commentary of Kālīcharana.
With these are notes from the Tika of Vishvanātha on the
Second Patala of Kaivalya Kalikā Tantra.

VOLS. III and IV. PRAPANCHASĀRA. [*In preparation.*]

WORKS ON TANTRA BY ARTHUR AVALON

TANTRA OF THE GREAT LIBERATION (MAHĀNIR-
VĀNA TANTRA). A Translation from the Sanskrit, with
Introduction and Commentary.

PRINCIPLES OF TANTRA (TANTRATATTVA). Vol. I.
[*In the press.*]

THE SIX CENTRES AND THE SERPENT FORCE
(SHATCHAKRANĪRŪPANA).

OCEAN OF KULA TANTRA (KULĀRṂAVA TANTRA).
[*In preparation.*]

BY ARTHUR AND ELLEN AVALON

HYMNS TO THE GODDESS (from the Tantra and other
Shāstra and the Stotra of Shangkarāchāryya).

TANTRIK TEXTS

EDITED BY
ARTHUR AVALON

VOL. II

SHAT'CHAKRANĪRŪPANA
AND
PĀDUKĀPANCHAKA

EDITED BY
TĀRĀNĀTHA VIDYĀRATNA

CALCUTTA
SANSKRIT PRESS DEPOSITORY
30, CORNWALLIS STREET

LONDON
LUZAC & CO
46, GREAT RUSSEL STREET, W.C

1913

INTRODUCTION.

This volume commences with the *Śkaṭ-chakra-nirūpana*, of Purnānanda Svāmī which forms the sixth chapter of the hitherto unpublished work of that author entitled *Shrītattva-chintāmaṇī*. The latter is a voluminous treatise in Twenty-five Chapters. The MSS. in the library of the Asiatic Society of Bengal covers some 400 pages of close writing on paper larger than foolscap.

The first Chapter deals with *Tattvabodha*; the Second with the necessity of and different modes of *Dikṣha*; the Third Chapter gives directions regarding the selection of the place of *Dikṣha*, *Kūrmachakra*, *Vāstuyāga* and *Vighnanāśhaka* *Mandala* (danger destroying circle) : also as to the appropriate sacrifices and Mantras of the *Devatās* to be worshipped in the *Mandala*; the Fourth Chapter is devoted to the rules relating to the erection of the *Mandapa*; the Fifth Chapter speaks of the auxiliary *Devatās* and their places in *Dikṣha*; and the rules relating to their *Pūjā*; of the *kumbha* (jar) ; of the metals to be used in its making and its size and shape.

The sixth chapter of it here published contains a description of the six centres, the so-called *Mūlādhāra*, *Svādisṭhāna*, *Manipura*, *Anāhata*, *Vishuddha*, and *Ajnā Chakras* or *Lotuses* (*padma*) a knowledge of which is essential for the understanding of the *Yoga* method dealt with in the *Tantras*. To this work there is a commentary, apparently written by *Kālī-charana*. Though there is no direct statement of such authorship yet the commentaries on the *Śkaṭ-chakra* and the *Pādukā-panchaka* are written in the same style, and under v. 43 of the *Śkaṭ-chakra* the Commentator says that he has made clear, the matter there referred to in the commentary (which was written by *Kālīcharana*) on the *Pādukā-panchaka-stotra* (*pādukā panchaka stotre spaṣṭī-kṛitam*). *Kālīcharana* begins his commentary on

the Pādukāpanchaka by saying that it is composed by himself (Kālīcharaṇaḥ prakāshayet). To the commentary of Kālīcharaṇa are added notes by the Commentator Shangkara, who appears to have used a text slightly different from that of Kālīcharaṇa. The variant readings have been here noted.

This work and its commentaries are followed by the Pādukā-panchaka with the commentary of Kālīcharaṇa already referred to. The latter is a careful commentator, who has dealt with his subject in a thorough manner but the difficulties of both the text and his commentary are such that the reader will be glad to avail himself of the notes from the third commentary here referred to, by Vishvanātha on the second Paṭala of the Kaivalya-kalikā Tantra, which, (though so far as I am aware not now available) dealt, in this portion of it with the same subject and much on the same lines as Pūrṇānanda's *Ṣaṭ-chakra*. Rather, it should be said that, as the Kaivalya-kalikā is held to have been an original Tantra, it is not unlikely that Pūrṇānanda was indebted to it for his own work. In some matters, Vishvanātha has explained things in his own way, simply and in a manner which goes straight to the point.

The *Ṣaṭ-chakra* contains fifty fives verses. To these is added another, here numbered 31 (1) and located at the end of the volume which though not noticed, by either Kālīcharaṇa or Shangkara, is given by Baladeva's text.

The work may be conveniently divided into eight sections, namely, (1) verses 1 to 3 which deal with the Nāḍīs, (2) verses 4 to 13 treating of the Mūlādhāra Padma, (3) verses 14 to 18, which deal with the Svādīśṭhāna, (4) verses 19 to 21 with Manipūra, (5) verses 22 to 27 with Anāhata, (6) verses 28 to 31 with Vishuddha, (7) verses 32 to 38 with Ajnā, (8) verses 39 to 49 with the Sahasrāra, and (9) verses 50 to 54 with the passage of Kundalinī from the Mūlādhāra to Sāhasrāra piercing on her way thither the six chakras—a Tāntrika Yoga process known as *Ṣaṭ-chakra-bheda* or as some call it Bhūtaśuddhi.

It is not necessary to deal further with the subject matter here, as I have, in preparation for publication, an English translation of the text now given. The *Śaṭ-chakra-nirupana* and the *Pādukā-panchaka* with notes of Kālīcharaṇa were first published in Shakābda, 1778 (A. D. 1858) by the Suchāru Press, Calcutta, under the editorship of the late Anandachandra Vedāntavāgīsha. This edition which is rare having been long out of print, has been used in the preparation of this volume. In 1276 (A.D. 1869) another edition of the *Śaṭ-chakra* with the commentary of Rāmavallabha was published by Kālīdas Bhattācharyya, along with the *Pādukā-panchaka* and its commentary by Kālī-charaṇa. Kālīprasanna Vidyāratna in 1294 (A.D. 1887) published the *Śaṭ-chakra* together with a number of other books on Yoga. This edition of the *Śaṭ-chakra* contained the commentary of Rāma-vallabha though it is not acknowledged as such by the editor. There have been several other cheap publications on Yoga which contain the *Śaṭ-chakra nirupana*. Some are provided with Bengali translations but none with notes. The commentaries of Vishvanātha and the notes from Shankara are published for the first time.

CALCUTTA

ARTHUR AVALON.

January 1913.

षट्चक्रनिरूपणम् ।

कालीचरणकृतया श्लोकार्थपरिष्कारिण्या टीकया शङ्करकृतया षट्-
चक्रभेदटिप्पण्या विश्वनाथकृतया षट्चक्रविहृत्याख्यया
टीकया च समेतम् ।

पादुकापञ्चकम् ।

कालीचरणकृतया भ्रमलाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीआचार्यएवेलनेन प्रवर्तितं पर्यवेक्षितम् ।

श्रीतारानाथविद्यारत्नेन सम्पादितम् ।

कलिकातानगर्यां

संस्कृतयन्त्रे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना मुद्रितम् ।

लण्डनराजधान्यां तुज्याक् एण्ड कौ कर्तृकेण
प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्यां ३० नं, कर्णभोयालिसट्ट्रीटस्यसंस्कृतप्रेस-
डिपजिटरीभवने प्राप्तव्यम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं
सुपस्तिकेयम्	सुपुस्तिकेयम्	१-१४	हपमं	हपभं	३८-६
नाटोपरि	नादोपरि	११-१८	विभूयित	विभूयितः	३८-१०
पदे	पाठे	१२-१५	सुसुखसदने	सुसुखसदने	४८-१
राकिनी	राकिणी	१३-११	अतिप्रयत्नः	अतिप्रयत्नतः	५५-६
सा देर्षा	सा देवी	१३-२२	भूलभूतात्	मूलभूतात्	५६-४
कर्णिका	कर्णिका	१४-१६	उष्मनी	उन्मनी	५८-२५
निवास	विलास	१७-११	वच्चाख्या-	वच्चाख्यां	} ११२-१६
विद्यच्छेणी	विद्युच्छेणी	१८-२०	नाङ्गीमाह	नाङ्गीमाह	
तरङ्गिनी	तरङ्गिणी	२०-१४	वैश्वानर	वैश्वानर	१२०-१८
नानादिन्दुः	नादादिन्दुः	२२-८	शाकिन्यय-	शाकिन्यये-	} १२२-१६
अभिलपितं	अभिलसितं	२७-४	हापि	हापि	
“	“	२७-२२	स मनोन्मनी	समनोन्मनी	१३१-८
प्रकटोद्दाम-	प्रकटोद्दाम-	} ३२-२४	दुःखजाल-	दुःखजाल-	} १४१-६
मयियः	यियः		मडल	सडल	
पूणन्दुना	पूणेंदुना	३७-२४			

षट्चक्रनिरूपणम् ।

अथ तन्त्रानुसारेण षट्चक्रादिक्रमोक्तः ।

उच्यते परमानन्दनिर्व्वाहप्रथमाद्गुरः ॥ * ॥

॥ ॐ ॥

महायोगज्ञानात् परिचितपङ्कभोजविभवः, स एवान्तस्तत्त्वप्रकटनसमर्थो न हि परः । बुधयेष्ठो ज्येष्ठोऽप्यमितिक्रपानाथकरणः, पङ्कजान्तस्तत्त्वं पसहविभवं प्रस्फुटयितुम् ॥ अथ दुःखपङ्कमग्नं जगदुद्दिधीर्षुः परमकारुणिकः पूर्णानन्दस्त्रामी मुक्तिसम्पादकतत्त्वज्ञानसिद्धये षट्चक्रे कुण्डलिनीयोगं यत्तु-
मिच्छन् साधकावधानाय प्रतिजानीते अथेति । अथानन्तरं स्वकृतश्रीतत्त्व-
चिन्तामण्यां षट्चक्रनिरूपणात् पूर्वप्रदर्शिततत्त्वार्थमकथनानन्तरमित्यर्थः ।
अस्यार्थः परमानन्दनिर्व्वाहप्रथमाद्गुरः उच्यते इत्यन्वयः । परमानन्दो ब्रह्मं,
“नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । तस्य निर्व्वाहस्तत्तात्काररूप-

॥ ओं नमः परमदेवतायै ॥

प्रणम्य यैकाग्रिकन्तकायाः, यदाजमञ्जासनविशुद्धम् ।

प्रतभ्यते श्रीगुप्तगह्वरेण, षट्चक्रटीकाख्यमुपलक्ष्यम् ॥

॥ * ॥ अथेत्यादि । यद्यप्ययमन्तो मङ्गलप्रश्लादार्थं वर्तन्ते, तथापि ज्ञानान्तर्भाव्यं एव गृह्यते,
यदुपन्योयप्रकाशस्तत्तावस्थानन्तरत्वात् । मङ्गलार्थोऽयमिति केचित् । तन्त्रानुसारेण
शिवोक्तन्त्रोयप्रकाशानुसारेणेत्यर्थः । षट्चक्रादिक्रमेण उक्तो योऽर्थ इत्यर्थः । अत्रादिपदेन
सहस्रदेवपद्मादिकमुच्यते । परमानन्दो निरङ्गनस्तस्मिन् यो निर्व्वाहो ज्ञानप्राप्तिकस्य प्रथमा-
द्गुर इति यावत् ।

मेरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निपक्षे,
 मध्ये नाडी सुपुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्याग्निरूपा ।
 धूसूरस्मेरपुष्पग्रथिततमवपुः कन्दमध्याक्षिरःस्था,
 वज्राख्या मेढ्रदेशाक्षिरसि परिगता मध्यमे स्याज्ज्वलन्ती ॥ १ ॥

निष्पत्तिः तस्मै प्रथमाङ्कुरस्तत्कारणभूतप्रथमप्रकाशमानकर्मस्वरूपः मया
 पूर्णानन्देनोच्यते इत्यर्थः । सोऽङ्कुरः किम्भूतः ? तन्मानुसारेण पट्चक्रादि-
 क्रमोद्गत इति तन्मानुसारेण तन्वमतेन पट्चक्रादीनां मूलाधार-स्वाधिष्ठान-
 मणिपूरकानाहत-विशुद्धाज्ञाख्यानाम् आदिना तत्सम्बन्धिनाडोलिङ्गव्योम-
 पञ्चकशिवशक्त्यादीनाञ्च यः क्रमः, तच्चिन्तनकुण्डलिन्युत्थापनब्रह्मपद्मगमना-
 गमनशिवशक्तिमेलनादिविधानानुपूर्विकरूपः क्रमः, तेन उद्गतः प्राप्तः योग-
 साधनाद्यभिन्नः इत्यर्थः । ततश्च तन्वविहितपट्चक्रघटितयोगसाधनाभिन्नः
 ब्रह्मसाक्षात्कारादिकारणीभूतकर्मस्वरूपोऽङ्कुरो मया उच्यते इति समुदया-
 नुगततात्पर्यार्थः ॥ * ॥

अथ तादृशवक्ष्यमाणयोगः पट्चक्रनाडोर्ज्ञानं विना न सम्भवतीत्यतः
 प्रथमं तदुपयुक्तनाडो निरूप्यन्ते मेरोरित्यादिविभिः श्लोकैः । मेरोर्मैरु-
 दण्डस्य स च दण्डो मूलावधियौवापयन्तव्यापकपृष्ठास्थि इति स्फुटो-
 करिष्यामः । तदाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे इति । शशी चन्द्रः, मिहिरः

(१) मेरोरिति—मेरोर्वाह्यस्याधे शशिमिहिरशिरे दण्डादिङ्गनाख्ये साः इति । सव्यदक्षे
 वामदक्षिणयोः तत्र प्राण्यङ्गव्यात् समाहारः । निपक्षे क्षत्रे इति यावत् । मध्ये मेरोरिति सम्बन्ध-
 नोदम् । त्रितयगुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी । त्रितय इति व्यवधार्यं तस्य । यतश्चन्द्र-
 सूर्याग्निरूपा अतश्चित्तयगुणमयी । कन्दमध्यात् भूलाभारादिति यावत् । शिरःस्था शिरः-
 स्थिता । तदेव धूसूरपुष्पस्फुटितव्येव प्रथिततमं प्रकटं प्रसिद्धं वपुर्यस्याः । एतेन—उभयतो
 धूसूराकृतिर्द्विषर्वाति फलितायः । अपरा चास्या मध्ये वज्रानाम्नी नाडी, सा तु मेढ्रदेशात्
 शिरसि परिगता सुपुम्नायाः किञ्चित् उर्ध्वा सहस्रदत्तपद्मसुपुम्नाख्योरुपर्यधोभावेन सम्भुट-
 तात् । अन्नन्तो देहोपमाना ।

सूर्यः, शिरा नाडी ततश्च चन्द्रसूर्यस्वरूपिणी द्वे नाडी इडापिङ्गलाख्ये
सव्यदक्षे वामदक्षिणे निपक्षे स्थिते इत्यर्थः । तदाह भूतशुद्धितन्त्रे,—

मेरोर्वामे इडा दक्षे पिङ्गला च स्थिते उभे ॥ इति ॥

अनयोश्चन्द्रसूर्यस्वरूपत्वमाह सम्बोधनतन्त्रे—

वामगा या इडा नाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ।

शक्तिरूपा हि सा देवी साक्षादमृतविग्रहा ॥

दक्षे तु पिङ्गला नाम पुरुषा सूर्यविग्रहा ।

रौद्रात्मिका महादेवी दाडिमीकेशरप्रभा ॥ इति ॥

इमे नाडी मूलादृशुरूपेणाज्ञाचक्रान्तं प्राप्य नासारन्ध्रगते ।

तदुक्तं यामले—

इडा च पिङ्गला चैव तस्य वामे च दक्षिणे ।

ऋज्वीभूते शिरे ते च वामदक्षिणभेदतः ।

सर्वपद्मानि संवेक्ष्य नासारन्ध्रगते शुभे ॥

अत्र “शिरे ते च” इत्यत्र “च”कारो “वा”र्थः, तेन सर्वपद्मानि संवेक्ष्य
“वामदक्षिणभेदतः” वामदक्षिणभेदेन वेणीवन्धक्रमेण सर्वपद्मानि संवेक्ष्य वा
नासारन्ध्रगते इत्यर्थः । एतेनानयोः स्थित्यां द्विविधः कल्पो दर्शितः । अन्य-
त्रानयोर्धनुराकारेण स्थितिरुक्ता । तद्वयथा—

विहि ते धनुराकारे नाडीइडापिङ्गले परे ॥ इति ॥

धनुराकारप्रकारमाह—

या वाममुष्कसम्बन्धा सा श्लिथन्ती सुपुम्नया ।

दक्षिणं जवुमायित्य धनुर्वेक्ता हृदि स्थिता ।

वामांशजवन्तरगा दक्षिणां नासिकामियात् ॥ इति ॥

जवु स्तम्भभुजयोः सन्धिः ।

तथा दक्षिणमुष्कोत्या नासाया वामरन्ध्रगा ॥ इति ॥

वामदक्षिणमुष्कोत्यिते ते भूमध्यपर्यन्तं प्राप्य तत्र इडापिङ्गलासुपुम्ना-
नाडीत्रयाणां त्रिवेणीरूपेण ग्रन्थिभावमापन्ने नासारन्ध्रमिलिते इत्यर्थः ।

तदुक्तम्—इडायां यमुना देवी पिङ्गलायां सरस्वती ।

सुषुम्नायां वसेद्गङ्गा तासां योगस्त्रिधा भवेत् ॥

सङ्गता ध्वजमूले च विमुक्ता भ्रूवियोगतः ।

त्रिविणीयोगः सा प्रोक्ता तत्र स्नानं महाफलम् ॥ इति ॥

मध्ये इति मेरुदण्डमध्यस्थे इत्यर्थः । तदुक्तं—

“मेरुमध्ये स्थिता या तु मूलादावध्वरन्धरी”त्यादि ।

तथा त्रिपुरासारसमुच्चये—“या सुण्डाधारदण्डान्तरविवरगते”त्यादि ।

अत्र यद्यपि—

मेरोर्व्वामे स्थिता नाडी इडा चन्द्रामृता शिवे ।

दक्षिणे सूर्यसंयुक्ता पिङ्गला नाम नामतः ।

तद्वाह्ये तु तयोर्मध्ये सुषुम्ना वज्रिसंयुता ॥

इति तत्त्वचूडामणिवचने सुषुम्नाया मेरोर्व्वामेस्थितिः प्रतीयते, तथापि तद्वचनं मतभेदेन, अन्यकारमते तु “सकलसरसिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान्” इत्युत्तरश्लोके पट्पद्मानां मेरुमध्यस्थत्वकथनेन तदाधारभूतायाः सुषुम्नाया मेरुमध्यस्थत्वम् ।

त्रितयगुणमयीति त्रितयं गुणं सुषुम्ना वज्रा चित्रिणीति रूपभेदेन त्रिसूत्ररूपं तदात्मिकैत्यर्थः । अथवा त्रितयगुणं सुषुम्नादिनाडीत्रयमपेक्ष्य इयमेकेयमेकेयमेकेति त्रितयावर्त्तनं यत्र, सा त्रितयगुणा तन्मयीत्यर्थः । यद्वा त्रितयगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणा यस्यां तन्मयीत्यर्थः । ततश्च चित्रिणी सत्त्वगुणमयी, वज्रा रजोगुणमयी, सुषुम्ना तमोगुणमयीति । चन्द्रसूर्याग्निरूपेति । चित्रिणी चन्द्ररूपा, तेन शुक्लवर्णा, वज्रिणी सूर्यरूपा, तेन दाहिमीकेगरप्रभा, सुषुम्ना वज्रिरूपिणी तेन रक्तवर्णा इति । एतस्त्रिविध-
व्याख्यानप्रमाणमाह सुषुम्नालक्षणमभिधाय भूतशुद्धौ—

तदन्तर्ह्यङ्गुलीहो तु वज्राख्या चित्रिणी तत्रा ।

अतः सुषुम्ना त्रिगुणा ललन्ती ललना यथा ॥

सत्त्वादित्रिगुणाधारा चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ॥ इति ॥

कन्दमध्याच्छिरःस्या इति कन्दः सर्वनाडीनां मूलं तल्लक्षणमाह ।

गुदात्तु द्वाङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्वाङ्गुलादधः ।

चतुरङ्गुलविस्तारं कन्दमूलं खगाण्डवत् ॥

नाड्यस्तस्मात् समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥ इति ॥

तद्रूपकन्दमारभ्य शिरःस्या शिरःस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकावर्त्ति-
द्वादशदलपङ्कजाधःपर्यन्तस्थितित्यर्थः । “कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं, द्वाद-
शार्णसरसीरूर्ध्वं भजे” इति गुरुपादुकास्तोत्रस्मरणात् कुण्डलीविवरकाण्ड-
रूपायाश्चित्रिणीनांदाः तदवधिकत्वे तदधिकरणसुपुम्बाया अपि तदवधि-
कत्वम् । अन्यथा सहस्रदलोर्ध्वपर्यन्तस्यायित्वे सहस्रदलपद्मस्य चत्वारिंशत्-
श्लोके “शून्यदेशे प्रकाशमि”त्यनेन शून्यदेशे स्यायित्वानुपपत्तेः । सुपुम्बा-
वृत्तत्वे शून्यदेशत्वाभावात् । अत्र केचित्—“मेरोर्मध्यष्टगतास्तिस्रो नाड्यः
प्रकीर्त्तिता” इति निगमतत्त्वसारवचनं प्रमाणं दर्शयित्वा इडापिङ्गलासुपुम्बेति
तिसृणां नाडीनां मेरुमध्यस्थितिं वदन्ति । तत्र इडापिङ्गलयोर्मैरुवह्निःस्थितेः
सर्वतत्त्ववचनसिद्धत्वात् अन्यकारेणापि मेरोर्व्याह्यप्रदेशे इत्यनेन तयो-
र्वह्निःस्थितेः स्पष्टमुखेनाभिधानाच्च । किञ्च इडापिङ्गलयोर्मैरुमध्यस्थत्वे धनु-
राकारभङ्गा हृदयात् जवसंलग्नत्वं न सम्भवति ।

निगमतत्त्वसारवचने तिस्रो नाड्य इति सुपुम्बा ब्रुवा चित्रिणीति तिस्रः,
न त्विडापिङ्गलयोस्तदन्तर्भावः । अत्र सुपुम्बायां मूलादिमस्तकपर्यन्तस्थिति-
प्रकारमाह—

सुपुम्बा चव्यवह्नीव मेरुद्विष्टा पुरोगता ।

ग्रीवान्तं प्राप्य गलिता तिर्यग्भूता वरानने ।

शङ्खिनीनालमालम्ब्य गता सा ब्रह्मसादेनम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

चापाकारे स्थिते चान्ये सुपुम्बा प्रणवाकृतिः ।

पृष्ठास्थिपुण्ड्रितो भिन्ना तिर्यग्भूता ललाटगा ।

सूत्रमध्ये कुण्डली लग्ना मुखेन ब्रह्मरन्ध्रगा ॥ इति ॥

गलिता मेरुदण्डान्निःसृता । तथा घुण्टीती भिन्ना इत्यस्याप्ययमर्थः ।
एतेन मेरुदण्डस्य ग्रीवापर्यन्तस्थितिः प्रतीयते ।

शङ्खिनीनालमालम्ब्येति । शङ्खिनीलक्षणमाह ।

इन्द्र उवाच ।—

सरस्वती कुहुयैव सुपुत्रापार्श्वयोः स्थिते ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पूर्वपार्श्वयोः ॥

तथा—

गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी ।

शङ्खिनी नाम सा नाडी सव्यकर्णान्तमिष्यते ॥

तथान्यत्र—

शङ्खिनी कण्ठविवरात् तिर्थ्यगृभूता ललाटगा ।

चित्रिणीसङ्गतास्त्रिष्टा यावच्चिरसमम्बिके ॥ इति ॥

ततश्च सरस्वतीगान्धार्योर्मध्ये कन्दमूलमारभ्य कण्ठपर्यन्तं गता वक्र-
गत्या एकाग्र्येण वामकर्णरन्ध्रमिलिता, अपराग्र्येण मस्तकान्तं प्राप्तेति ।
अत्र केचित्—

पादादिवह्निरन्ध्रान्तं यदस्य कीलकोपमम् ।

चतुर्दशानां लोकानां मेरुदण्डः प्रचक्षते ॥

इति निगमतत्त्वसारवचने प्रमाणं दर्शयित्वा पदादिवह्निरन्ध्रपर्यन्तं मेरु-
दण्डस्य स्थितिमाहुस्तच्चिन्त्यम् । यः पृष्ठदण्डः स एव मेरुदण्डस्तस्य मूल-
कन्दादूर्ध्वावधि ग्रीवापर्यन्तस्थितिः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रत्यक्षसिद्धवस्तुनो वचन-
मन्यथा कर्तुं न शक्नोति । किञ्चाखण्डैकाग्र्यो मेरुदण्डस्य पादादिस्थितत्वे
पादयोराकुञ्चनप्रसारणादिक्रिया न स्यात्, तस्मान्मूलोर्ध्वावधिरेव मेरुदण्डः ।
निगमतत्त्वसारवचनस्य त्वयमर्थः । पादादिवह्निरन्ध्रपर्यन्तं शरीरमधिकृत्य
यदस्य कीलकोपमं कीलकवद्वारकमिति मेरुदेगान्मूलकन्दादूर्ध्वलोर्ध्वावधि ।
तदुक्तं भूतशुद्धी—

तन्मध्ये द्वादशलोके तु वज्राख्या चित्रिणी तथा ॥ इति ॥ १ ॥

तन्मध्ये चित्रिणी सा प्रणवविलसिता योगिनां योगगम्या,
लूतातन्तूपमेया सकलसरसिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान् ।
भित्त्वा देदीप्यते तद्ग्रथनरचनया शुद्धबोधस्वरूपा,
तन्मध्ये ब्रह्मनाडी हरमुखकुहरादादिदेवान्तसंस्था ॥ २ ॥

तन्मध्ये इति वज्रामध्ये इत्यर्थः । प्रणवविलसिता आज्ञाचक्रावच्छेदे
तन्मध्ये प्रणवप्रकाशेन प्रकटोद्दीप्यमाना ; अतएव ग्रन्थकारेण सप्तचिंशत्-
श्लोके “तदनु च नवीनार्कबहुलप्रकाशं ज्योतिर्वा गगनधरणीमध्यमिलित-
मि”त्युक्तम् । लूतातन्तूपमेया मर्कटसूत्रतुल्यसूक्ष्मा तद्ग्रथनरचनया भित्त्वा
देदीप्यते इत्यर्थः । यत्तु—

चित्रिणीशून्यविवरे संजाताम्भोरुहाणि पट् ।

तत् पत्रेषु महादेवी भुजङ्गी विहरन्ति च ॥

इति कल्पसूत्रचतुर्थकाण्डीयवचनं तत् एकवचनान्तभुजङ्गीकर्त्रा बहुवच-
नान्तविहरन्तिक्रियान्वयायोगादमूलम् । समूलत्वेऽपि तस्यायमर्थः—विह-
रन्तीति शिवोक्तत्वात् एकवचनार्थे बहुवचनम् । चित्रिणीरन्ध्रविवरे इति कर-
णार्थविषयाधारे सप्तमी । ततश्च भुजङ्गी कुण्डलिनी महादेवी चित्रिणीशून्ये
चित्रिणीनाड्या मध्यरन्ध्रे यत् विवरम् इतस्ततो वह्निर्गमनपथः, तेन पथा
चक्रमेदक्रमेण षड्भोरुहाणि संजाता सम्याप्ता सती तत्पत्रेषु विहरति दीप्यते
इत्यर्थः । यदा यानि षड्भोरुहानि सुषुम्नान्तराले विहरन्ति प्रकाशन्ते,

(२) तन्मध्ये इति । तन्मध्ये वज्रामध्ये चित्रिण्याख्यनाडी प्रसिद्धत्वेन विलसति । प्रणव इव
विलसिता प्रदीप्ता । योगिनां योगगम्या (अतिसूक्ष्मत्वात्) अतएव लूतातन्तूपमेया ।
सकलसरसिजान् मूलाधारादीन् । मेरुमध्ये सुषुम्नावज्रानाद्यो तयोरन्तरस्थान् मध्यस्थान्-
भित्त्वा तेषां पद्मानां ग्रथनरचनया देदीप्यते भयं दीप्तिं कुर्वतीत्यर्थः । एतस्या मध्यवर्तिनी
ब्रह्मनाडी कन्दस्यहरमुखश्चिह्नात् परमेश्वरान्तरस्थिता मध्ये आश्रिता शुद्धबुद्धीर्न बोधो
ज्ञानं यस्याः ।

विद्युन्मालाविलासा मुनिमनसि लसत्तन्तुरूपा सुसूक्ष्मा,

शुद्धज्ञानप्रबोधा सकलसुखमयी शुद्धबोधस्वभावा ।

ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशं,

ग्रन्थिस्थानं तदेतद्वदनमिति सुषुम्नाख्यनाद्या लपन्ति ॥ ३ ॥

भुजङ्गी चित्रिणीरन्ध्रविवरेण तत्पत्रेषु संजाता संस्थिता सती अनन्तरं सहस्रदले विहरतीति । न तु तद्वचनात् षट्पद्मानां चित्रिणीविवरे स्थितिः प्रतीयते । तन्मध्ये चित्रिणीमध्ये । ब्रह्मनाडीति अत्र नङ्गताविति धातोर्नङ्यते गम्यतेऽनया पदव्या इति नाडी पदवी, ब्रह्मणी नाडीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मनाडी ब्रह्मपदवी शब्दब्रह्मरूपायाः कुण्डलिन्याः परमशिवसन्निधिगमनपथरूपचित्रिणीनाद्यन्तर्गतशून्यभाग इति यावत् । न तु चित्रिणीमध्ये नाद्यन्तरमस्तीति निष्कर्षः । हरमुखकुहरात् स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रात् आदिदेवः सहस्रदलकमलकर्णिकामध्यस्थपरं विन्दुरन्यत् सुगमम् ॥ २ ॥

श्लोकान्तरेण तां विशेषयति विद्युन्मालेति । लसत्तन्तुरूपेति । लसन्ती दीप्यमाना तन्तुरूपिणी अजतन्तुसदृशी कुण्डलिनी यत्र सेत्वर्यः । सकलसुखमयी सर्वानन्दमयीत्यर्थः । शुद्धबोधस्वभावेति शुद्धबोधाय तत्त्वज्ञानाय स्वस्य आवानो भावो भावना यत्रेत्यर्थः । तदास्ये ब्रह्मनाद्याः आस्ये हरमुखकुहरे ब्रह्मद्वारं कुण्डलिन्याः शिवसन्निधिगमनाय प्रवेशनिर्गमपथरूपमित्यर्थः । सुधाधारगम्यप्रदेशमिति । सुधाधारः परमशिवशक्ति-

अथाधारपद्मं सुषुम्नास्यलग्नं

ध्वजाधो गुदोर्ध्वं चतुःशोणपत्रम् ।

अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णे-

र्वकारादिसान्तेर्युतं वेदवर्णेः ॥ ४ ॥

सामरस्यनिःसृतानृतधारो गम्यते मूलाधारस्यशिवशक्तिभ्यां लभ्यते येन
हारेण तद्रूपप्रदेशमित्यर्थः । तदेतदिति तस्य द्वारस्य एतत्समीपवर्तिप्रदेशं
सुषुम्नाया ग्रन्थिस्थानं कन्दसुषुम्नयोः सन्धिस्थानं सुषुम्नाया वदनञ्च इति
लपन्ति आगमज्ञा वदन्ति इति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ * ॥

नाडीं निरूप्य अङ्गप्रत्यङ्गादिसहितं मूलाधारचक्रं निरूप्यते अथाधार-
पद्ममिति नवभिः श्लोकैः । सुषुम्नास्यलग्नं चतुष्पाखं कन्दसुषुम्नयोः सन्धि-
स्थानसंलग्नपत्रमित्यर्थः । ध्वजाधो गुदोर्ध्वं लिङ्गमूलादधोऽवधि सुषुम्नापर्यन्तं
इत्यर्थः । चतुःशोणपत्रं रक्तवर्णचतुर्दलम् । वकारादिसान्तेः व श प स इति
वेदवर्णैर्युतम् । अत्र षट्चक्रेषु पद्मानां दलावच्छेदे दक्षिणावर्त्तेन वर्षयोग-
श्चिन्तनीयः । तदुक्तं विश्वसारतन्त्रे—

सर्ध्ववर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्तितम् ।

दक्षिणावर्त्तयोगेन लिखनं चिन्तयेद्विद्या ॥ इति ॥ ४ ॥

(४) अथाधार इति । नाडीप्रस्तावनानन्तरं षट्पद्मानां यथाकर्म सूक्तः सङ्गतिः कथ्यते ।
अथाधारपद्मं वक्ष्ये इति सम्बन्धः । सुषुम्नाया आस्ये संलग्नं ध्वजाधो गुदमर्द्धोऽयं गुदोर्ध्वं
अपानस्थाने तत्पद्मस्य अवस्थितिः । चतुःशोणपत्रं चत्वारि रक्ताकारपत्राणि यस्य । अधःस्थितं
पत्रं कर्णिकादिर्यस्येति । उद्यत्सुवर्णस्य वा व्याभा तस्या ३३ वर्णं यस्य । एवम्भूतैरनस्योय-
वकाराद्यैर्देजैः सकारान्तेष्वर्ध्वैर्युतम् । एतेन एतद्वर्णैर्पलक्षितदलान्यस्य वक्ष्यमाणस्य दलान-
राजमध्यवर्त्ति तदभूतवर्णत्वात् ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं

समुद्भासि शूलाष्टकौरावृतं तत् ।

लसत्पीतवर्णं तडित्कोमलाङ्गं

तदङ्गे समास्ते धरायाः स्वबीजम् ॥ ५ ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रमिति । एतत्षट्चक्रिणीकायां चतुष्कोण-
रूपं पृथ्वीमण्डलं समास्ते इत्यर्थः । मण्डलं विशेषयति समुद्भासीत्यादिना ।
तस्य मण्डलस्याष्टदिक्षु प्रकाशमानाष्टशूलैर्युक्तं एतन्मण्डलं पीतवर्णं, अष्टमाह ।

मूलाधारे धराचक्रं चतुष्कोणं प्रियस्वदे ।

पीतवर्णं परिहृतघ्नाष्टशूलैः कुलाचलैः ॥ इति ॥

शूलैः कौटुम्भीः कुलाचलैरिति कामिन्याः स्तनमदृशयैरित्यर्थः ।

यद्वा—कुलाचलैरिति ।

नीलाचलं मन्दरञ्च पर्वतं चन्द्रशिखरम् ।

हिमालयं सुवेलञ्च मलयञ्च सुपर्वतम् ।

चतुष्कोणे वसेद्देवि एतत् सप्तकुलाचलम् ॥

इति निर्व्याणतन्त्रवचनात् यथा पृथ्वीमध्ये सप्तकुलाचनास्तायाश्चतुष्कोणानि
कुलाचलमदृशयति इति भाषः । तदन्ते इति तस्य धरामण्डलस्य अन्ते मध्ये
धरायाः स्वबीजं लकारः समास्ते । एतद्बीजमपि पीतवर्णं तद्वयथा—

बीजं तन्मध्यतयेन्द्रं पीतवर्णं चतुर्भूजम् ।

यज्जहस्तं महाबाहुमैरावतगजस्थितम् ॥ इति ॥

तेन लसत्पीतवर्णमित्युभयसम्यङ् । ॥ ५ ॥

चतुर्विंशभूषं गजेन्द्राधिरूढं
तदङ्गे नवीनार्कतुल्यप्रकाशः ।
शिशुः सृष्टिकारी लसद्देवाहु-
र्मुखाभोजलक्ष्मीयतुर्भागभेदः ॥ ६ ॥

धरावीजध्यानमाह चतुरित्यादि । यदेव धरावीजं तदेवैन्द्रवीजमित्य-
विरुद्धम् ।

तदङ्गे इति धरावीजस्याङ्गे सृष्टिकारी ब्रह्मा वसेदित्यन्वयः । तदङ्गे
धरावीजस्य विन्दुमध्ये इति बोध्यम् ।

तदुक्तं—

मूलाधारे धरावीजं तद्विन्दौ ब्रह्मणः स्थितिः ।

तदङ्गे शिशुरूपस्य गजारूढोऽमराधिपः ॥ इति ॥

शिशुरूपस्य ब्रह्मणः स्थितिरित्यन्वयः ।

तदङ्गे धरावीजकोङ्गे अमराधिप इति तु मतान्तरम् ।

स्वमते धरावीजैन्द्रवीजयोरभेदात् “मन्त्रार्णा देवता प्रीता देवता मन्त्र-
रूपिणी” इति वचनाच्च तयोरभेदवर्णनम् ।

निर्व्याणतन्त्रे—

ऐन्द्रवीजं वरारोहे लिङ्गस्य वामदेशके ।

सुसिद्धं ब्रह्मसदनं नादोपरि सुसुन्दरम् ।

तत्रैव निवसेद्ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता प्रजापतिः ॥ इति ॥

(१) चतुर्विंशभूषणिति । बीजस्य विशेषणं चत्वारो बाहवो भूषा स्वहारा इव यस्य ।
गजेन्द्रं अधिरूढं गन्धर्वाभ्योदेव्यादिभिरात्मा चरति ततः । तदङ्गे तस्याङ्गे बीजाकारमूर्तेरङ्गे
मातःकाशीवर्धयन्त्यरोमिः सृष्टिकारी यिषुर्विराजते । अक्षयवतरो बाहवो यस्य । सप्ता-
भ्योजकप्रभोचतुर्भागे वेदो यस्य अर्थात् चतुर्भुजविष्टमङ्गा इत्यर्थः । [स्वमते “चतुर्भागभेद”
इति पाठः ।]

अत्र धरावीजस्योर्ध्वं नादोपरि ब्रह्मस्थितिकथने नादोर्ध्वं विन्दुमध्ये स्थितिरवगम्यते । लिङ्गस्य वामदेशके इति मतान्तरम् ।

अतएव सारदायां—

आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधा । इत्युक्तम् ।

स किंभूतः ? लसद्देवाद्भुरिति । अत्र केचित् ब्रह्मणो द्विभुजदर्शनेन लसद्देवाद्भवेदाः सामवेदादयो वाहौ यस्येति व्युत्पत्तिं कृत्वा तदेव संस्थापयन्ति । तत्र ब्रह्मणो हस्ताभ्यां वेदधारणस्य कुत्राप्यदर्शनात् । किन्त्वत्र ब्रह्मा चतुर्भुजत्वेनैव ध्येयः ।

तथा स्पष्टमाह भूतशुद्धौ—

तदङ्गे च चतुर्बाहुं रक्तवर्णं शिगुं शिवे ।

चतुर्व्यक्तं हंसपृष्ठे ब्रह्माणं विद्धि पार्वति ॥ इति ॥

सुखाम्भोजलक्ष्मीयतुर्भागभेदः इति अस्य ब्रह्मण्यतुर्भिर्भागैर्यो भेदः अवयवेषु विगेषः सैव सुखाम्भोजलक्ष्मोरित्यर्थात् ब्रह्मण्यतुर्मुखत्वमायातम् । यदा—सुखे अभोजलक्ष्मीर्यस्य तथा चतुर्भिर्भागैः अर्थात् सुखावच्छेदे भेदो यस्येति विगेषणद्वयम् । “चतुर्भागवेद” इति पदे अभेदरूपेण पूर्व्वप्रकारार्थः । अत्र ब्रह्मणो हस्तेऽस्त्रानभिधानेऽपि—

दण्डकमण्डलुधरां अक्षसूत्राभयन्तथा ।

ध्यायेत्तां रक्तवर्णां च ब्राह्मीं कृष्णाजिनोच्चलाम् ॥

इति विष्णुसारतन्त्रोक्तब्राह्मीध्याने ब्रह्मशक्तिहस्ते दण्डकमण्डल्वक्ष्यमूषाभयदर्शनादत्रापि तथा कल्प्यते “यस्य देवस्य यद्रूपं” इत्यादिना सप्तशतीस्तोत्रे गिवगन्धोरिकाश्रदर्शनात् इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—

अभयवरदहन्तां कुण्डिकामचमालाम् ।

दधतममलभूपं चिन्तयेदादिमूर्त्तिम् ॥

इति याम्योक्तकर्मोन्तरीयध्यानप्राप्ताभयवरादीनि ध्येयानि । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६ ॥

वसेदत्र देवी च डाकिन्यभिख्या

लसद्देदवाह्वज्ज्वला रक्तनेत्रा ।

समानोदितानेकसूर्य्यप्रकाशा

प्रकाशं वहन्ती सदा शुद्धबुद्धेः ॥ ७ ॥

आधारपद्मे डाकिनीशक्तिस्थितिमाह वसेदिति । अत्र पद्मे डाकिनी नाम्नी देवी वसेदित्यन्वयः । सा किभूता ? सदा सर्व्वेभ्यन् काले शुद्धबुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य प्रकाशं वहन्ती तत्त्वज्ञानसम्प्रादयित्रीत्यर्थः । तथाच योगाङ्गत्वेनात्र तां ध्यात्वा तत्त्वज्ञानमाप्नोति इति भावः । इयं देवी चक्राधिष्ठात्री तदुक्तं—

वक्त्रं वयसोपेतं डाकिन्या समधिष्ठितम् ॥ इति ॥

तथा —

डाकिनी राकिनी चैव लाकिनी काकिनी तथा ।

शाकिनी हाकिनी चैव क्रमात् पट्पङ्कजाधिपाः ॥ इति ॥

अस्या ध्यानविशेषमाहान्यत्र —

रक्ताक्षीं रक्तवर्णां पशुजनभयकृत् शूलखट्वाङ्गहस्तां

यामे खड्गं दधानां चपकमपि सुधापूरितं चैकवक्त्रात् ।

अत्युषामुग्रदंष्ट्रामरिकुलमयनीं पायसान्ने प्रसक्तां

मूलाधारेऽसृतायै परिरुतवपुषां डाकिनीं चिन्तयेत्ताम् ॥ इति ॥

तथा —

मिन्दूरतिनकीदीप्तमञ्जनाञ्जितलोचनाम् ।

कृष्णाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ॥

(७) वसेदत्रेति । अत्रैव चक्षे डाकिन्यभिख्या नाम यस्याः सा वसेत् । “अभिख्या नाम-
शोभयो.” इत्यमरः । भवद्भिः प्रकाशद्विपत्तीकृभिश्च्यवना रक्ताकारनेत्रा च सा देवी । समानो-
दितेति ; एकहानीनोदितानां अनेकसूर्यानामिव प्रकाशं उदयो यस्याः सा तथा । सर्व्वदा
शुद्धबुद्धीनां प्रकाशं वहन्ती परमाद्यैविषयीभूता सद्यै विभावयन्ती तद्भाशान्वितायां ज्ञानमेव
उदातोऽयं ।

वज्राख्यावक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसंस्थं
 कोणं तत् त्रैपुराख्यं तडिदिव विलसत्कीमलं कामरूपम् ।
 कन्दर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समन्तात्
 जीवेशो बभ्रुजीवप्रकरमभिहसन् कीटिसूर्यप्रकाशः ॥ ८ ॥

इत्यादि कश्चान्तरोक्तडाकिनोध्याने प्राप्ते कृष्णाम्बरं ध्येयमिति । अत्र
 ब्रह्मादीनां पट्चक्रस्य सकलदेवानां भावभेदेनोद्भावीवक्त्रेण स्थितिचिन्तनमाह
 शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमायातन्त्रे—

पार्वत्युवाच ।

अधोवक्त्रस्थितिस्तत्र अधोभागे कथं भवेत् । इति प्रश्ने,
 महादेव उवाच ।

तत्सर्वं पङ्कजं देवि सर्वतोमुखमेव च ।

प्रवृत्तिभावचिन्तायामधोवक्त्राणि चिन्तयेत् ।

निवृत्तिभावमार्गेषु सदैवोद्भूतमुखानि च ॥ इति ॥

अन्यत् सुगमम् ॥ ९ ॥

मूलचक्रकर्णिकायां त्रिकोणं निरूप्यते वज्राख्यावक्त्रदेशे इति । सुपुत्राया
 आस्थात् द्वाङ्गुलीर्हे निम्नमूलादधो वज्रावक्त्रम् । तत्तु मूलाधारकमलकर्णिका-
 मध्यस्य गत्तरान्तर्बर्हिं तत्र त्रिकोणं विलसति इत्यन्वयः । त्रिकोणं कीदृशं ?
 त्रैपुराख्यमिति । त्रिकोणगर्भस्य कामबीजघटककारमध्ये त्रिपुरसुन्दर्य-

धिष्ठानात् त्रैपुराख्यमिति तात्पर्यम् । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां ककार-
तत्त्वकथनमुपक्रम्य—

तेषां मध्ये स्थितां देवी सुन्दरी परदेवता । इति ।

कोमलं सुस्निग्धम् । तथा कामरूपं कामं निरूप्यतेऽनुभूयते येन तादृशं
मदनागारात्मकमित्यर्थः । अतएव—

त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् । इत्युक्तम् ।

एतत् त्रिकोणं धराबीजस्योद्धे तदुक्तं सम्मोहने धराबीजमधिकृत्य—

रामा^१ ज्येष्ठा तथा रौद्री त्रिरेखा च तदूर्ध्वतः । इति ।

तच्चिकोणमध्ये कन्दर्पवायुस्थितिमाह कन्दर्प इति । समन्तात् त्रिकोण-
व्यापकरूपेणेत्यर्थः । जीवेश इति अस्य जीवधारकत्वाज्जीवेश इत्युक्तम् ।
तथा हि—

कन्ददेशे वसेत् प्राणो ह्यपानो गुदमण्डले ।

इत्यादिवचने गुदमण्डलस्थवायोरपानत्वाभिधानात्^२ तादृशगुदमण्डलस्थ-
कन्दर्पवायोरप्यपानांशः । ततश्च—

अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानञ्च कर्षति ।

रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।

तथा चैतौ विषम्व्यादे सम्ब्यादे सन्त्यजेदिमम् ॥ इति ॥

विषम्व्यादे परस्परवैपरीत्यगमने एतौ प्राणापानवायू तथा कर्षाकर्षिणौ सम्ब्यादे
अविरोधिगमने इमं देहं सन्त्यजेदित्यर्थकतद्वचने कन्दर्पावान्तरनामकापान-
वायोः प्राणाकर्षकत्वेन देहधारणत्वाज्जीवधारकत्वं प्रतीयते अतो जीवेश
इत्युक्तिरिति भावः । अतएव ग्रन्थकृता दशमश्लोके “श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन
जगतां जीवो यया धार्यते” इत्यनेन श्वासोच्छ्वासरूपयोः प्राणापानयोर्जीव-
धारकत्वं स्वयमेवोक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

१ । “रामा” इत्यत्र “रामा” इति पाठान्तरम् ।

२ । “अपानत्वविधानात्” इति वा शङ्कः ।

तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो
 ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयारूपः स्वयम्भुः ।
 विद्युत्पूर्णेन्दुविम्बप्रकरकरचयस्त्रिगुसन्तानहासी
 काशीवासी विलासी विलसति सरितावर्त्तरूपप्रकारः ॥ ६ ॥

त्रिकोणमध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्थितिमाह तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्ग-
 रूपी स्वयम्भुः स्वयम्भुनामकशिवलिङ्गं विलसतीत्यन्वयः । द्रुतकनककला-
 कोमलः तप्तकाञ्चनावयव इव स्निग्धभाव इत्यर्थः । पश्चिमास्योऽधोमुखः
 तदुक्तं कालीकुलामृते—

तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी ।

अधोमुखः क्रियावाञ्छ कामबीजेन चालितः ॥ इति ॥

ज्ञानध्यानप्रकाश इति ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाशो यस्य तादृश इत्यर्थः ।
 तथा च ज्ञानेन निर्गुणरूपप्रकाशः ध्यानेन सगुणरूपप्रकाशो यस्य स एवायं
 स्वयम्भुरिति भावः ।

दृष्टान्तेन विशेषयति प्रथमकिशलयारूप इति अचिरोत्पन्नपत्राद्गु-
 वत् आकाररूपं यस्य तेन स्थूलमूलात् सूक्ष्मापर्यन्तं चम्पककुसुममध्यस्थित-
 गलाकावदुद्यतः श्यामवर्ण इत्यर्थः । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिणाम्—

स्वयम्भुलिङ्गं तन्मध्ये सरन्नं पश्चिमाननम् ।

ध्यायेच्च परमेयानि शिवं श्यामलसुन्दरम् ॥ इति ॥

यत्तु—

मूलाधारे स्मरेद्दिव्यं त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।

तस्यास्त्रिरेखामानीय अधरुद्ध्व्यवस्थिताम् ।

नीलतोयदमध्यस्थां तद्विक्लीटिसमप्रभाम् ॥

इति यामलवचने कुण्डलिन्या नीलतोयदमध्यस्यविगेषेन स्वयम्भुलिङ्गस्य नीलवर्णत्वमायातं तन्नीलश्यामयोरेकपर्यायत्वात् विरुद्धम् ।

विद्युत्पूर्णन्दुबिम्बप्रकरकरचयस्त्रिगुणसन्तानहासीति । विद्युत्पूर्णचन्द्रबिम्बयो-
र्यः प्रकटकरः उत्तापरहितकिरणः तत्तुल्यकिरणसमूहेन मृदुप्रवाहविशिष्ट-
प्रकाशोऽस्यास्तीत्यर्थः । काशीवासी विलासीति अत्र काशीवासतुल्यवास-
विशिष्टः सन् विलासीत्यर्थः । तेन यथा काशीवासे सुखं भुनक्ति तद्वदवापीति
भावः । अथवा निवास उल्लासः कामप्रफुल्लभाव इति यावत् तद्विशिष्ट
इत्यर्थः । “कामबीजेन चालित” इति वचनात् अयं स्वयम्भुः काशीवासी
एतेनास्य विखेखरत्वं सूचितं इति । सरिदावर्त्तरूपप्रकार इति सरिदावर्त्तं
यद्रूपन्तप्रकारः ततश्च यथा भ्राम्यमाणनदीजले मध्यनिम्नस्तन्मध्ये किञ्चि-
दुन्नतं गङ्गमध्योन्नतवदिति भावः । अयं स्वयम्भुः कामबीजोपरिस्थितः तदाह
कालीकुलामृते—

किञ्चल्लकोपरि शृङ्गाटः सरन्ध्रः समनोद्धरः ।

तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी ।

अधोमुखः क्लियाबांध कामबीजेन चालितः ॥ इति ।

तथान्यत्र—

पूर्वोक्ता डाकिनी तत्र कर्णिकायां त्रिकोणकम् ।

यन्मध्ये विवरं सूक्ष्मं रक्ताभं कामबीजकम् ।

तत्र स्वयम्भुलिङ्गश्चाधोमुखालङ्ककप्रभम् ॥

इति मतान्तरम् ॥ ८ ॥

तस्योर्ध्वं विसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा जगन्मोहिनी
 ब्रह्महारमुखं मुखिन मधुरं संखादयन्ती स्वयम् ।
 शङ्खावर्त्तनिभा नवीनचपलामालाविलासास्पदा
 सुप्ता सर्पसमा शिवोपरि लसत्सार्द्धनिवृत्ताकृतिः ॥ १० ॥
 कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं
 वाचः कोमलकाव्यवन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः ।
 श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन जगतां जीवो यथा धार्यते
 सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्धामदीप्तावलिः ॥ ११ ॥

स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीगतिस्थितिमाह तस्योर्ध्वं इति शाब्दिकम् । अनयो-
 रर्थः । यदा कुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन प्रवर्त्तनेन जगतां जीवो
 जीवात्मा धार्यते देहावच्छेदे स्थाप्यते सा देवी मत्तालिमालास्फुटं यथा
 स्यात्तथाकृतिः एवं वक्ष्यमाणक्रमैर्वाचम् अर्थात् जनयन्ती सती अम्बुज-
 गह्वरे मूलाधारकमनकर्णिकामध्यत्रिकोणगह्वरे तस्य स्वयम्भुलिङ्गस्योर्ध्व-
 भागे विनमतीति श्लोकद्वयस्य विशिष्टान्वितार्थः । विसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा
 नृणान्मूत्रतुल्यसूक्ष्मा इत्यर्थः । जगन्मोहिनी जगतां मायारूपिणीत्यर्थः ।

ब्रह्मधारमुखं स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रं मधुरं नृदु यथा स्यात्तथा स्वमुखेन संख्यादयति
इत्यर्थः । नवीनचपलामालाविलासास्यदेति सर्वेषां नवीनत्वे प्रकाशाधिक्यदर्श-
नादत्र नवीनोत्कीर्तनमधिकप्रकाशप्राप्त्यर्थम् । ततश्चातिप्रकाशितविद्युन्मालानां
विलासस्य स्थिरतरकौतूहलवामस्यास्यद इत्यर्थात् स्थिरतरातिप्रकाशितविद्युक्त-
मूहप्रकाशतुल्यप्रकाशितवतीति पर्यवसितम् ।

वाक्यजननक्रममाह कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैरिति । कोमल-
काव्यं नृदुग्धघटितरूपगुणरसादिवर्णेनात्मकवाक्यम् । बन्धः पद्मबन्धाश्वबन्धा-
दिचित्रकाव्यम् । रचना तदतिरिक्तगद्यपद्यात्मकवाक्यम् । भेदस्तेषां विशेषः ।
अतिभेदस्तदितरसंस्कृतप्राकृतवाक्यसमुदायः । तयोर्ग्रन्थः क्रमः शास्त्रव्यवहारानुरूप-
परोतिः । तादृशीभीरीतिभिर्व्याचं जनयन्तीति परिष्कृतार्थः । कुण्डलिन्याः
संस्कृतप्राकृतविशेषाविशेषयावहाक्यजनयित्रीत्वात् । तदाह सारदायाम्—

भिद्यमानात् पराहिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ।

ततोऽप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णात्मनाविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥ इति ॥

गद्यपद्यादीत्यादिपदात् यावद्वाक्यं गृह्यते ।

व्यक्तमाह काटिमते—

स्वात्मेच्छाशक्तिघातेन प्राणवायुस्वरूपतः ।

मूलाधारे संसृज्यन्नः पराख्यो नाद उत्तमः ॥

स एव चोर्द्धतां नीतः स्वाधिष्ठानविजृम्भितः ।

पश्यन्त्याख्यमवाप्नोति तदैवोर्द्धं शनैः शनैः ॥

अनाहते बुद्धितत्त्वसमेतो मध्यमोऽभिधः ।

तथा तयोरूर्द्धगतो विशुद्धो कण्ठदेशतः ॥

कोमलकाव्यप्रत्ययचनाया यो भेदो नानाप्रबन्धः गौडी वैदर्भी पाञ्चानी कवितारोतिक्रमः तस्य
भेदस्य शङ्कारादिभिररसबन्धेन योऽतिभेदस्तत्क्रमैः । भक्तभङ्गमात्रेण स्फुटं यथा स्यात्तथा वाक्य
कृज्ज्जो तस्य एव वैखरोत्यम् आयातमिति । यथा देव्या च ज्ञातोऽस्मादभिभङ्गनेन जगतां लोको
धार्यते वा मूलाधारपद्मकुहरे प्रकाशते । मोहामदीप्तत्वविशेषाः दीप्तमिति भावे कः ॥

वैखर्याख्यस्ततः कण्ठशीर्षताल्वीष्ठदन्तगः ।

जिह्वामूलाग्रपृष्ठस्थस्तथा नासाग्रतः क्रमात् ॥

कण्ठताल्वीष्ठकण्ठस्थः कण्ठीष्ठद्वयतस्तथा ।

समुत्पन्नान्यक्षराणि क्रमादादिक्षकावधि ॥ इति ॥

अलं विस्तरेण । कुण्डलिनीध्यानान्तरमाह अन्यत्र—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिनीम् ।

श्यामां सूक्ष्मां सृष्टिरूपां सृष्टिस्थितिलयात्मिकाम् ।

विश्वातीतां ज्ञानरूपां चिन्तयेद्ब्रह्मवाहिनीम् ॥

तथा—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीमिष्टदेवस्वरूपिणीम् ।

सदा पीङ्गशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ।

नवयौवनसम्पन्नां सर्व्वाभरणभूषिताम् ।

पूर्णचन्द्रप्रभां रक्तां सदा चञ्चललोचनाम् ॥ इति ॥

रक्तामिति सुन्दरीविषये ज्ञेयमिति गात्मानन्दतरङ्गिणीकारः । वस्तुतस्तु सर्व्वदेवताविषये एव कुण्डलिनी रक्तवर्णत्वेन ध्येया न तु श्यामवर्णत्वेन प्रायः सर्व्वतन्त्रे सर्व्वसंग्रहे च कुण्डलिन्यास्तुडिदाकारत्वकथनात् ।

श्यामामित्यनेन—

शीतकाले भवेदुष्णा शोणकाले च शीतला ।

प्रतप्तकाञ्चनाभामा श्यामा स्त्री परिकीर्तिता ॥

इत्येतद्वचनाक्रान्तत्वं प्रापितम् । न तु श्यामवर्णत्वमतः सर्व्वशास्त्र-
सामञ्जस्यमिति । अक्रमेदनात् पूर्वं ब्रह्मद्वारमध्ये कुण्डलीध्यानमाह
कद्वानमानिन्याम्—

कोटिचन्द्रप्रतीकागां परं ब्रह्मस्वरूपिणीम् ।

चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च वराभयकरास्तथा ॥

तथा पुस्तकवीणाञ्च धारिणीं भिम्बवाहिनीम् ।

गण्डस्तीं सासनं भीमां नानाहस्तधरात्मिकाम् ॥ इति ॥ १०-११ ॥

तन्मध्ये परमा कलातिकुशला सूक्ष्मातिसूक्ष्मापरा

नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरा ।

ब्रह्माण्डादिकटाहमेव सकलं यज्ञासयां भासते

सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते नित्यप्रबोधोदया ॥ १२ ॥

स्वयम्भुलिङ्गवेष्टितकुण्डलिन्यूङ्गे समसूत्रपातन्यायेन दण्डाकारेण लिङ्गाग्र-
पर्यन्तस्थितां परशक्तिमाह तन्मध्ये इति । अस्यार्थः यज्ञासया यस्याः शक्त्या
दीक्ष्या ब्रह्माण्डादि तत्कटाहस्य भासते प्रकाशते सेयं श्रीपरमेश्वरी तन्मध्ये
स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीवेष्टनोङ्गे विजयते सर्वान् वशवर्त्तिनः कृत्वा तिष्ठती-
त्यर्थः । सा किम्भूता ? परमा अघटनघटनपटीयसी माया कलानादशक्तिरूपा
कुण्डलिन्यभेदशरीरिणी । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

कला कुण्डलिनो सैव नादशक्तिः शिवोदिता ।

तथान्यत्र—

तस्योपरि मनो ध्यायेत् चिक्कलां ई-समाश्रिताम् ।

प्रदीपकलिकाकारां कुण्डल्यभेदरूपिणीम् ॥ इति ॥

तथा कालिकाश्रुती—

तस्याः शिखाया मध्ये तु अघ ऊर्ध्वव्यवस्थिताम् ।

स ब्रह्मा स शिवः शूरः स एव परमेश्वरः ॥

स एव विष्णुः स प्राणः स कालाग्निः स चन्द्रमाः ।

इति कुण्डलिनीं ध्यात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ॥

(१२) तन्मध्ये इति । तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा कला आस्ते परं परमात्मानं भीयते
अनया इति परमा । अथार्थं कुशलं यतः सातिकुशला । सूक्ष्मा यतस्तस्या मध्ये परा पश्यन्ती,
मध्यमा वैखरी सभाधिरूपा नित्यं आनन्दपरम्परा यस्याः सा तथा । अथार्थं त्रिदुन्मालेखं चक्षुः
प्रकाशत् द्रोषतिष्ठेजो यस्याः ब्रह्माण्डस्य आदिकटाहपर्यन्तं यस्याः कलाया भासया सकलं
भासते । यद्वा शरीरस्यापि ब्रह्माण्डमंशा—“ब्रह्माण्डे ये गुणाः सन्ति ते हि मन्त्रि कवेः शरे” इति
मायाणिकोक्तत्वात् । सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते जयतीत्यर्थः । नित्यज्ञानस्रोदयो यतः ।

ध्यात्वैतन्मूलचक्रान्तरविवरलसत्कोटिसूर्यप्रकाशां
वाचामीशो नरेन्द्रः स भवति सहसा सर्वविद्याविनोदी ।

आरोग्यं तस्य नित्यं निरवधि च महानन्दचित्तान्तरात्मा

वाक्यैः काव्यप्रवन्धैः सकलसुरगुरुन् सेवते शुद्धशीलः ॥ १३ ॥

तस्याः शिखाया मध्ये त्रिवलयस्योर्ध्वे व्यवस्थितां परमां कलां नादरूपा-
मित्यर्थः । इति ललितारहस्यकारः । अतिकुशला सृष्टिसम्पादनयोग्यता-
रूपकौशलवतीत्यर्थः । नित्यानन्दपरम्परेति । नित्यानन्दात् परम्परा पर-
परक्रमसम्बन्धो यस्या इत्यर्थः । ततश्च नित्यानन्दो निर्गुणं ब्रह्म तस्मात्
सगुणाविर्भावः सगुणात् शक्तिः शक्तेर्नादः नानाहिन्दुः विन्दोः कुण्डलिनी
कुण्डलिन्यवान्तररूपेयं चित्कलेत्येवंप्रकारेण नित्यानन्दपरम्परेति भावः ।
यद्वा नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरेत्येकविशेषणम् । नित्या-
नन्दात्परम्परया नित्यानन्दात् परं विन्दुः तत्परमाज्ञाचक्रं तत्परं विशुद्धचक्रं
एवं क्रमेण मूलाधारपर्यन्तं अतिविगलन्ती या पीयूषधारा सा प्रियते गृह्यते
यया मेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

मूलाधारे कुण्डलिनीचिन्तनफलमाह ध्यात्वैतदिति । मूलचक्रेति “मूल-
माधारपट्कानां मूलाधारं ततो विदुः” इति वचनात् मूलाधारचक्रं तस्यान्तरे
मध्ये यद्विवरं गह्वरं तस्मिन् लसत्कोटिसूर्यप्रकाशमित्यर्थः । सकलसुरगुरु-
निति । “मिहगार्हूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” इत्यमरोक्त्या सुरगुरु-
वर्तिनः गुरुगण्डेन सुरश्रेष्ठा ब्रह्मविष्णुशिवादयः प्रतीयन्ते । ततश्च तदादि-
देवान् मेवते स्तवादिवाक्यैस्तोषयतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥ ॐ ॥

सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्ममन्यत्

सौपुन्रमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।

अङ्गच्छदैः परितृतं तडिदाभवर्णै-

र्वाद्यैः सविन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः ॥ १४ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । मूलाधारचक्रं चतुर्दलं रक्तवर्णं वगपस इति स्वर्णमचतुर्वर्णयुक्तदलकर्णिकायां धरामण्डलं चतुष्कोणं अष्टशूलावृतं पीतवर्णं तन्मध्याधोधरावीजं चतुर्भुजं ऐरावतारुढं पीतवर्णं वज्रहस्तं चतुर्भुजम् । धरावीजविन्दुमध्ये शिशुरूपव्रद्धा रक्तवर्णः चतुर्भुजः दण्डकमण्डलचमूचाभयहस्तः चतुर्मुखः । तत्कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि चक्राधिष्ठात्री ङाकिनीगतिः रक्तवर्णा चतुर्भुजा शूलखट्वाङ्गखड्गचपकहस्ता । कर्णिका-मध्ये विद्युदाकारत्रिकोणं तन्मध्ये कामयायुः कामवीजश्च रक्तवर्णम् । तदुपरि स्वयम्भुनिद्रः श्यामवर्णः । तस्योर्ध्वं कुण्डलिनीगतिः सार्धद्विवलयकारा । तदूर्ध्वं लिङ्गायै चिक्ला दण्डाकारेण स्थितेति ॥ इति प्रथमप्रकरणम् ॥ ॐ ॥

मूलाधारचक्रं निरूप्य स्वाधिष्ठानचक्रं निरूपयति सिन्दूरपूरत्यादि पञ्चभिः । प्रथमस्यायमर्थः । ध्वजमूलदेशे लिङ्गमूलस्थाने अन्यत् आधारचक्रभिन्नं सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्मं सिन्दूरस्य पूरणेन यथा मनोहररक्तवर्णं तदद्रक्तवर्ण-पद्मं प्राप्तौ इति क्रियासमाहारेणान्वयः । पद्मं विवेकयति सौपुन्रमध्यघटित-मिति । सुपुन्रानाडीमध्ये निश्चितं तथा अङ्गच्छदैः परितृतं पट्टपत्रयुक्तम् । पुरन्दरान्तैरिति । पुरन्दरो नकारः तदन्तैर्वाद्यैस्तैर्न यममयरलेति षड्भिः तडिदाभवर्णैर्दलवत्परितृतः तैर्न दलावच्छेदे वर्णयोगः प्रतीतः । वर्णान्

(१४) सिन्दुरेति । अन्त्यं स्वाधिष्ठानार्थं लिङ्गमूलवर्णदेशे आसीत् सुपुन्रानाध्यघटकीयुतं सुपुन्रानाद्यां स्यात् इति चेत् । तद्वत्पुनस्तु सुपुन्रानाद्या इदं अङ्गच्छादि तन्मध्यर्धं पद्मं तस्येदमित्यर्थं चत् । कीदृशं सिन्दूररुचिरतया इव अदृश्यवर्णम् । पुनः कीदृशं ? अङ्गच्छदैः षड्भिरपराहतम् । कीदृशैः ? तडिदिशाभा वर्णैर्नैव तयोक्तैः । पुरन्दरो नकारस्तदन्तैः सिन्दुना परिवर्तितैरेवमन्तैर्नैरित्यर्थः । एतेन वर्णानां सम्यग्प्रेक्ष्य दलवत्परितृतत्वात्वात् ।

तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाश-

मम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।

अर्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं

वङ्गारवीजममलं मकराधिरूढम् ॥ १५ ॥

विशेषयति सविन्दुलसितैरिति । विन्दुना सह वर्त्तमानाः सविन्दवः लसिताः प्रकाशिताः । सविन्दवश्च ते लसिताश्चेति तैरित्यर्थः । ततश्चात्र विशेष्य-विशेषणभावकल्पने विशेषणीभूतविन्दौ लसितत्वकारणत्वम् प्रतीयते । “सुरापः पतती”त्यत्र कर्त्तृविशेषणसुरापानि पतनकर्त्तृत्ववदिति । यद्वा विन्दूनां लसितं विन्दुलसितं विन्दुप्रकाशः तेन सह वर्त्तमानैः वाद्यैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायामम्भोजमण्डलस्थितिमाह तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य अन्तरे मध्ये अम्भोजमण्डलम् अम्भोजाकारमण्डलं प्रविलसत् प्रकाशमानम् । तत् किम्भूतं ? विशदप्रकाशं शुक्लवर्णम् । पुनः किम्भूतम् ? अर्धेन्दुरूपलसितम् अर्धचन्द्रयुक्तमित्यर्थः । इदं जलमण्डलं तदाह सारदायाम्—

अम्भोजमम्भोजी भूमेयतुरस्त्रं सवञ्चकम् । इत्यादि ।

एतन्मण्डललक्षणमाह राघवभट्टः । अर्धचन्द्रं कृत्वा तदुभयभागे सरोज-द्वयं कुर्यात् तदुक्तमाचार्यैः । अक्षोपेतार्धेन्दुमद्विस्वमिति । मण्डलमध्ये वरुणवीजस्थितिमाह अथो इति । तस्येति जलाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धस्येत्यर्थः । मकराधिरूढमिति । पागहस्ताश्च तदाह—

(११) तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य मध्ये अम्भोजि जातं वरुणस्य मण्डलमाक्षो । अथो शब्दः सम्भारनायाम् । अथो ? प्रकर्षेण विनसत् निम्नोत्तमप्रकाशो यस्य तत्तथा । तस्यैव वरुणस्य अर्धेन्दु-रूपेण लसितं मन्मथम् अतएव वङ्गारवीजम् अमलं निम्नोत्तमशरच्चन्द्र इव शुभ्रम् । मकराधि-रूढं मकरो जलविशेषः । अङ्गार इति स्थातकदण्डिभूतं कर्त्तारिक्तं, अतएव अम्भोजमण्डल-द्वयेनात् अमलि लसितपुरे इति मङ्गारार्याङ्गोदस्य मङ्गीधारे इत्यत्र चांशुपपत्तिः तत्तु तद्वत्वादिभिः प्रतिभ्यातव्यम् । वदन्तु तत्तु अक्षरमक्षरतया व्याख्या मूलः ॥

तस्याङ्कदेशकलितो हरिरेव पायात्
नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः ।
पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी
श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदवाहुः ॥ १६ ॥

तदन्तर्वीरुणं बीजं श्वेतं मकरवाहनम् ।

पाशहस्तं तदङ्गे च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ॥ इति ॥

अयं वरुणबीजस्वरूपो वकारो यवर्गीयः कुलाकुलचक्रे भूतलिपिमन्त्रे च
तद्वकारस्यैव यलवर्णत्वेनाभिधानात् । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

वरुणबीजस्याङ्के विष्णुस्थितिमाह तस्याङ्क इति । अङ्के बीजमस्तकस्य बिन्दु-
मध्ये धराबीजविन्दौ ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्रापि तथा दृष्टपरिकल्पनान्यायात्
एवं वक्ष्यमाणं सर्वत्र बोध्यम् । कलितः स्थित इत्यर्थः । नीलप्रकाशरुचिरश्रियमा-
दधान इति । नीलज्योतिषां या मनोज्ञा गोभा तां दधानः इत्यर्थः तेन नील-
तेजःपुञ्जगरीरीति यावत् । श्रीवत्सकौस्तुभधर इति, तद्वानमाह गौतमीये—

कौस्तुभं हृदये रत्नं सूर्यायुतसमप्रभम् ।

तदधो वनमालाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभम् ।

कौस्तुभोर्ह्वं च श्रीवत्सञ्चन्द्रायुतसमप्रभम् ॥ इति ॥

हरिहस्ते अस्त्रमाह तन्वान्तरे—

पाशहस्तं तदङ्गे च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं पीतवाससम् ॥ इति ॥

पाशहस्तं “वरुणम्” इति पूर्व्वेणान्वयः । अन्यत्र “पीताम्बरं शान्तमूर्तिं
वनमालाविभूषितम्” इति भूलाधारे हंसपृष्ठे ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्र गरुडो-
परि विष्णुचिन्तनीयः ॥ १६ ॥

(१६) तस्याङ्क इति । तस्य बीजस्य श्लोङ्कदेशकलितः हरिर्विष्णुः त्रिभुवनं पायात् । कीदृशः ?
नीलप्रकाशां मनोज्ञां शान्तिम् आधत्ते । पीतवस्त्रः, प्रथमयौवनगर्वम् उद्देष्टुं चतुर्भुजं श्रीवत्सस्य
तपोऽङ्कः । श्रीवत्सविष्टं कौस्तुभञ्च दधातीत्यर्थः । दृताक्षराः बाहवो येन स तदा ॥

अत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा
 नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा ।
 नानायुधोद्यतकरैर्लसिताङ्गलक्ष्मी-
 दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनुष्य-
 स्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन ।
 योगीशः सोऽपि मोहाद्भुततिमिरचये भानुतुल्यप्रकाशो-
 गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्विचरयति सुधावाक्यसन्दोहलक्ष्मीः ॥ १८ ॥

एतत्पद्ये राकिणीशक्तिस्थितिमाह । अत्रैवेति स्पष्टम् । राकिणीध्यान-
 विशेषमाह—

श्यामां शूलाम्बुहस्तां डमरकरयुतां तीक्ष्णदंष्ट्रां वहन्ती-
 भुयां रक्तविनेत्रां कुटिलसविलसद्वन्तदंष्ट्रप्रभाभिः ।
 दीप्तां तां देवदेवीं हितयकमलगां रक्तधारैकनासां
 शक्ताञ्चे सक्तचित्तामभिमतफलदां राकिणीं चिन्तयेत्ताम् ॥

अथ पश्चान्तरे राकिण्याः स्थितिदर्शनात् सर्वत्र रक्तपद्मान्तरोपरि पट-
 गक्तीनां स्थितिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानपद्मादिचिन्तनफलमाह स्वाधिष्ठानाख्यमिति । तदुक्तं—
 स्वग्रन्थेन परं निहं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥ इति ॥

(१७) अत्रैवेति । अत्रैव पद्ये खलु निहितं सर्वदेश्यं प्रसिद्धा राकिणी आसीत् । नीलपद्म-
 सहोदरसहोदरसहोदरकान्तिशोभा यस्याः । नानायुधोद्यतकरैः प्रकाशमाना शोभा यस्याः सा तथा । दिव्याम्बरा-
 नङ्गराभ्यां भूषिता च मत्तं चित्तं यस्याः सा च इति तथा ।

(१८) स्वाधिष्ठानेति । एतत् स्वाधिष्ठानाख्यं सरसिजं यो सन्निधौ दिनदेव तस्याहङ्कारादि-
 दोषपदपञ्चपरिषदः प्राणप्रतिबन्धकत्वात् शुद्धप्राणपरिपन्थिनः तन्मुखेनैव शोभा भवतीति ।

तस्योर्ध्वं नाभिमूले दशदललसिते पूर्णमेघप्रकाशे
नीलाभोजप्रकाशैरुपहितजठरे डादिफान्तैः सचन्द्रैः ।
ध्यायेद्द्वैश्वानरस्यारुणमिहिरसमं मण्डलं तत् त्रिकोणं
तद्वाह्ये स्वस्तिकास्यैस्त्रिभिरभिलपितं तत्र वज्रैः स्ववीजम् ॥१८॥

प्रहङ्गारदोषादीत्यादिना कामक्रोधादयो गृह्यन्ते तेन कामादिपङ्क्तिपवः
धीयन्ते इत्यर्थः । मोहाद्भुततिमिरचये इति दुर्निवार्यमोहान्धकारममूढे
इत्यर्थः । ततश्च मायामोहरूपान्धकारनागाय ज्ञानरूपसूर्यमाप्नोतीति भावः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १८ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । स्वाधिष्ठानचक्रं सिन्दूरवर्णपङ्कजं
तडिदाभमविन्दु व भ मं य र ल इति षड्वर्णयुक्तदलम् । तत्कर्णिकायां मध्य-
स्थलादेचन्द्रयुक्ताष्टदलपद्माकारमभोजमण्डलं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये वं इति वरुण-
वीजं मकराधिरूढं पाशहस्तं तत्क्रोडे विष्णुर्गुरुदीपरिस्थितयतुर्भुजः शङ्खचक्र-
गदापद्मधारी पीताम्बरः वनमालाश्रीवत्सकौमुभधारी युवरूपः । पद्मकर्णिकायां
रक्तपद्मोपरि राकिणी शक्तिः श्यामवर्णा चतुर्भुजा शूलाजडमण्डपधरा त्रिनेत्रा
कुटिलदंष्ट्रा भयङ्करी शुक्लाक्षरक्तधाराभिलाषिणीति ॥ इति द्वितीयप्रकरणम् ॥३॥

मणिपूरचक्रं निरूपयति तस्योर्ध्वं इत्यादित्रिभिः । तस्य स्वाधिष्ठान-

पद्मं कोटयम् ? अमर्षं निर्द्वेषम् । स योगीयम् भवति । मोहाद्भुतान्धकारचये भातुतलप्रकाशम्
भवति । स च गदोः बन्धुतया पाशा गदोः श्लोकप्रवन्धैः जानाश्लोदिभिः पृथक्तायमानकाम्य-
ममूढं निन्दे विरचयति ।

॥१८॥ तस्योर्ध्वं इति । तस्य पद्मस्योर्ध्वं नाभिमूले दशदललसिते अस्मिते मनोरे पूर्णमेघ इव
प्रकाशो यस्य एवमभूते पद्मे वैश्वानरस्य वज्रैः त्रिकोणं मण्डलं ध्यायेत् । कोटयम् ? अक्षरस्यार्थो-
क्त्युत्पत्तिः । पुनः कीदृशं ? तद्वाह्ये त्रिकोणस्य वज्रैः त्रिभिः स्वस्तिकास्यैरभिलपितं, तत्रैव वज्र-
मण्डले वज्रैः अरोजम् आसौ । हातुस्तारो देव इति । यो विद्यते ? नीलाभोजस्य प्रकाशो
वेदाम् एवमभूतैः सचन्द्रैः हवारादिप्रकारान्धैरुपहितजठरे इतैर्वैश्वानरोपहितजठरे उपस्थित-
मण्डे इत्यर्थः । दण्डरमते "दण्डवत्कविते" इति पाठः ।

ध्यायेन्मेपाधिरुदं नवतपननिभं वेदवाहज्ज्वलाङ्गं
 तत्कीडे रुद्रमूर्तिर्निवसति सततं शुद्धसिन्दूररागः ।
 भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुर्व्वङ्गरूपी चिनेत्रो
 लोकानामिष्टदाताभयलसितकरः सृष्टिसंहारकारी ॥ २० ॥

स्येत्यर्थः । दग्दललसिते इति दग्दल्लैर्लसिते प्रकाशिते पद्मे इति शेषः ।
 पद्मे किम्भूते ? पूर्णमेघप्रकाशे कृष्णवर्णे । तथा डादिफान्तेः ड ठ ण त य द
 ध न प फेति दग्दवर्णरूपहितं युक्तं जठरं मध्यं यस्य तद्रूपे इत्यर्थः । सचन्द्रे-
 रिति । चन्द्रोऽर्द्धचन्द्रः युगलाध्ववाहित्वादिन्दुश्च ताभ्यां सह वर्त्तमानैर्व्वर्णै-
 रित्यर्थः । वैश्वानरस्य वक्त्रेः । अरुणमिहिरसमं बालार्कसदृशमित्यर्थः ।
 स्वस्तिकास्यैरिति “स्वस्तिकं नाम मध्यमूर्द्धं विदिग्गतचतुर्व्वक्त्रं रेखाद्वयमिति
 राघवभट्टोक्तं तत्प्रकारैस्त्रिभिः स्वस्तिकैः त्रिकोणावच्छेदे अभिलिखितमित्यर्थः ।
 अत्र वङ्गिमण्डले वङ्गिवीजं रं ॥ १८ ॥

ध्यायेदिति । भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुरिति । भस्मलेपनाङ्गभूषा-
 भरणाभ्यां शुक्लीकृतदेह इत्यर्थः । ध्यायेन्मेपेति । ध्याने विशेषसाहचर्य्य-
 —

मेपम्यं सात्त्वमूचश्च शक्तिहस्तं स्मरेत्ततः ॥ इति ॥

विशेषानभिधानादन्यहस्तादये वराभयौ चिन्तनीयौ ध्यानान्तरे तथा
 दर्शनात् । लोकानामिष्टदाता वरदातित्यर्थः । अभयलसितकरस्तोत्र वराभय-
 धारोति भावः । अत्र हृषीपति रुद्रो ध्येयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

अत्रास्ते लाकिनी सा सकलशुभकरी वेदवाहज्ज्वाली
श्यामा पीताम्बराद्यैर्विविधविरचनालङ्घिता मत्तचित्ता ।
ध्यात्वैतन्नाभिपद्मं प्रभवति नितरां संहृतौ पालने वा
वाणी तस्याननाजे निवसति सततं ज्ञानसन्दोहलक्ष्मीः ॥ २१ ॥

अत्रास्ते इति । विविधरचनेति विविधं न मणिमुक्तादियोगेन चित्रविचित्र-
घटनेन विरचना यत्र तादृशमलङ्घनं यस्या इत्यर्थः । यद्वा विविधविरचनया-
अलङ्घनं अलङ्कारो धार्यते यत्रेत्यर्थः । अत्र लाकिनीध्यानविशेषमाह—

नीलां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनलसितां दंष्ट्रिणीमुखरूपां
वक्त्रं शक्तिं दधानामभयवरकरां दक्षवामे क्रमेण ।
ध्यात्वा नाभिस्थपद्मे दशदलविलसत्कर्णिके लाकिनीं तां
मांसाग्नीं गौररक्ताद्यकृद्दयवतीं चिन्तयेत् साधकेन्द्रः ॥

नाभिपद्मचिन्तनमाह ध्यात्वैतदित्यादि । नाभिपद्मं मणिपूराख्यम् । “तत्पद्मं
मणिवद्विधं मणिपूरं तथोच्यते” इति गौतमीयात् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । नाभिपद्मं मेघवर्णदशदलं तद्दलेषु
नीलाभसविन्दु उ ट ण त थ द ध न प फ इति दशवर्णयुक्तं तत्कर्णिकायां
त्रिकोणाकारं त्रिकोणवह्निः स्त्रस्तिकायुक्तं रक्तवर्णं वज्रिमण्डलम् । तन्मध्ये रं
इति वज्रिवीजं वक्तवर्णं मेघाधिरूढं चतुर्भुजं वज्रशक्तिवराभयधरम् । तत्क्रोहे
रुद्रः ह्यारूढो रक्तवर्णो द्विभुजो वराभयधरो भस्मलेपनशुक्लाभरणाभ्यां

(२१) अत्रास्ते इति । अत्रैव पद्मे वा मणिवक्त्रा लाकिनी आसते । कीदृशी ? सर्ववामेव शुभ-
करी । चतुर्भिर्बाहुभिश्चक्ष्णवाङ्गी श्यामवर्णा पीताम्बराद्यैर्वा नाभा विरचिता तया अलङ्घिता ।
मत्तं चित्तं यस्याः सा मत्ता । एतन्नाभिपद्मं मणिपूराख्यं ध्याता इत्यर्थः । अङ्गारपानेन च
प्रभवति जलघर्षे भवति । तस्याननाजे सततमेव वाणी निवसति । कीदृशी ? ज्ञानरसगूढवर्माणि
एतेन मङ्गलितुमिच्छत्युपैवतीत्यर्थः ।

तस्योर्ध्वं हृदि पङ्कजं सुललितं बभ्रूककान्द्युज्ज्वलं
कादौर्द्वादशवर्णकैरुपहितं सिन्दूररागान्वितैः ।

नाम्नानाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं

वायोर्मण्डलमत्र धूमसदृशं पट्कोणशीभान्वितम् ॥ २२ ॥

शुक्लीकृतदेहः हृदरूपः । पद्मकर्णिकायां रक्तपद्मोपरि लाकिनीशक्तिः नीलवर्णा
त्रिवक्त्रा त्रिनेत्रा चतुर्भुजा वज्रशक्त्यभयवरकरा घोरदंष्ट्रा रक्तयुक्तखेचराद-
मांसाभिलाषिणीति ॥ इति तृतीयप्रकरणम् ॥ * ॥

हृदि पङ्कजं निरूपयति तस्योर्ध्वं इत्यादि पङ्क्तिभिः । हृदि पङ्कजमिति ।
एवम्भूतं पङ्कजं हृदि ध्यायेदिति क्रियाध्याहारेणान्वयः । सुललितं सुस्निग्ध-
मित्यर्थः । कादौरिति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ इति द्वादश-
वर्णकैरिति बोध्यम् । तैरुपहितं युक्तमित्यर्थः । नाम्नानाहतसंज्ञकमिति ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ।

अनाहतास्थं पद्मं तत् मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

इति वचनादनाहतनामपद्ममिति तात्पर्यम् । यतः सुरतरुं कल्पतरु-
मरूपमतो वाञ्छातिरिक्तफलप्रदमिति हेतुगर्भविशेषणमिति भावः । तत्पद्म-
कर्णिकायां वायुमण्डलस्थितिमाह वायोरिति ॥ २२ ॥

तन्मध्ये पवनाक्षरञ्च मधुरं धूमावलीधूसरं
 ध्यायेत्पाणिचतुष्टयेन लसितं कृष्णाधिरूढं परम् ।
 तन्मध्ये करुणानिधानममलं हंसाभमौशाभिधं
 पाणिभ्यामभयं वरञ्च विदधत्त्र्योक्तवयाणामपि ॥ २३ ॥
 अवाप्ते खलु काकिनी नवतडित्पीता त्रिनेत्रा शुभा
 सर्वालङ्कारणान्विता हितकरी सम्यग् जनानां मुदा ।
 हस्तैः पाशकपालशोभनवराङ्गं संविभ्रती चाभयं
 मत्ता पूर्णमुधारसार्द्रहृदया कङ्कालमालाधरा ॥ २४ ॥

वायुमण्डलमध्ये वायुबीजमाह तन्मध्य इति । पवनाक्षरं यं इति बीजं
 मधुरं मनोहरम् । धूमावलीधूसरमिति । धूमयेत्याहुतदेहत्वात् धूमधूस्ववर्ण-
 मिति भावः । कृष्णाधिरूढमिति कृष्णसाराधिरूढमित्यर्थः । वरुणहस्ते
 पागदर्शनादत्र वायुहस्तेऽङ्गुष्ठो ध्येयः । वायुबीजमध्ये ईगस्थितिमाह तन्मध्य
 इति स्पष्टम् । सर्वत्र शिवस्य त्रिनेत्रं शिवस्य त्रिनेत्रत्वादयं त्रिनेत्रः । एवं
 “प्रैवेयाङ्गदधारनूपुरयुतं धौमास्वरं चिन्तयेत्” इत्यादिकर्मान्तरोक्तध्यानप्राप्त-
 धौमास्वरत्वमीगस्य । एवं “कान्तं कान्तगमाङ्गकोटिकिरणं प्रोद्यत्कपर्दी-
 ज्जलम्” । इति ॥ २३ ॥

अत्र कर्णिकायां काकिनीगतिस्थितिमाह अत्राप्ते इति । मत्ता

(२३) तन्मध्ये इति । तस्य मण्डलस्य मध्ये पवनाक्षरं वायुबीजम् । अक्षरपदेन बीज-
 उच्यते । एतत् प्रकारं यस्य मण्डलं तस्यैव बीजमिति दृष्टव्यम् । बीजम् ? मधुरं हृदयहृदम् ।
 पुनः बीजम् ? शेषजलिजाकारं लोकात्मस्वस्वमिती या धूमावली तथा धूसरम् । पाणिचतुष्टयेन
 श्रितं कृष्णाजिनादिवद्धं परं प्रहृष्टञ्च एवमूर्तं बीजं ध्यायेत् । तत्र वायुमण्डले ईय एवा-
 भिवा नाम यस्य एवमूर्तं नूपुरावेयं इत्यादि । बीजम् ? अक्षरागारिधिरूढम् अमलं निगूढं
 हंसारं शुद्धं इव योमा यस्य । पुनः बीजम् ? पाणिभ्यां वरुणाभ्यां अभयं वरुणं लोकात्मदाया-
 यपि विदधतु । एतेन एवं मूर्तिः कृष्णादहिरुचिरेति ।

(२४) अत्राप्ते इति । अत्रैव यत्र अत्र निवर्तं काकिनी देवी यासी । मूलविरुद्ध

एतन्नैरजकर्णिकान्तरलसच्छक्तिस्त्रिकोणाभिधा

विद्युत्कोटिसमानकीमलवपुः सास्ते तदन्तर्गतः ।

वाणाख्यः शिवलिङ्गकोऽपि कनकाकाराङ्गरागोज्ज्वलो-

मौलौ सूक्ष्मविभेदयुङ्मणिरिव प्रोक्तासलक्ष्मणालयः ॥२५॥

अस्त्रभावस्या सञ्जलितभावा । पूर्णसुधारसार्द्धहृदयेति । पूर्णः सम्पूर्णः दृष्टि-
जनको यः सुधारसस्तेनार्द्धं परोपकाराभिमतकीमलं हृदयं चित्तं यस्या
इत्यर्थः । यद्वा पूर्णः पूर्णानन्दजनको यः सहस्रदलकमलान्तर्ध्वंगलितपरमा-
मृतरसस्तेनार्द्धं परमानन्दोत्फुल्लशिथिलं हृदयं यस्या इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

कृष्णाश्वरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ।

ध्यायेत् शशिमुखीं नित्यां काकिनीं मन्त्रसिद्धये ॥

इति ध्यानप्राप्तकृष्णाश्वरत्वमस्या बोध्यम् ॥ २४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकामध्ये त्रिकोणं निरूपयति एतदिति । त्रिकोणाभिधा
त्रिकोणाकारा शक्तिरित्यनेन त्रिकोणस्याधोमुखत्वं ज्ञापितम् । सा आस्ते
इत्यन्वयः । एतच्चिकोणं वायुबीजस्याधोदेशे । तदाहान्यत्र—

तत्क्रोडे ईगं तदधस्त्रिकोणे वाणलिङ्गकम् ॥ इति ॥

वाणाख्यलिङ्गं विगेषयति मौलौ सूक्ष्मविभेदः । शिवलिङ्गमस्तकेऽहं-

ध्यायेद्यो हृदि पङ्कजं सुरतरुं शर्वस्य पीठालयं
देवस्यानिलहीनदीपकलिकाहंसेन संशोभितम् ।
भानोर्मण्डलमण्डितान्तरलसत्किञ्चलशोभाधरं
वाचासीश्वर ईश्वरोऽपि जगतां रक्षाविनाशे क्षमः ॥ २६ ॥

चन्द्रविन्दुयोगात् तद्विन्दुमध्ये शून्यरूपो विभेदच्छिद्रं तेन युक्त इत्यर्थः तदाह
यदा—

त्रिकोणान्तर्व्याणलिङ्गं कनकाभरणैर्युतम् ।

चन्द्रार्द्धमस्तकं देवं मध्ये रक्ताम्बुजं परम् ॥ इति ॥

मध्ये रक्ताम्बुजमिति हृत्पद्मस्य कर्णिकाधोदेशे अर्द्धमुखरक्तवर्णाष्टदलपद्म-
मित्यर्थः । एतत्पद्मोपरि मानसपूजा कार्या । तदुक्तं यथा—

तन्मध्येऽष्टदलं रक्तं तत्र कल्पतरुं तथा ।

ऋष्टदेवासनं चारुचन्द्रातपविराजितम् ॥

तथा—

नानापुष्पफलैर्युक्तं मञ्जुवाक्पक्षिगोभितम् ।

इत्याद्यभिधाय

तत्र ध्यायेद्विष्टदेवं तत्तत्कल्पोक्तमार्गतः ॥ इति ॥

अनं विस्तरेण प्रकृतमनुसरामः । बाणलिङ्गमस्तके विन्दुप्रकाशदृष्टान्तमाह
मणिरिवेति । यथा सूरन्ध्रमणिप्रकाशस्तथा शिवनिद्रोपरि विन्दुप्रकाश
इति भावः । प्रोक्तासत्त्वमर्गालय इति प्रोक्तासः कामोद्गमः तच्छोभायुक्त
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

हृत्पद्मचिह्ननफलमाह ध्यायेदित्यादिवाच्याम् । अस्यार्थः यो जनो हृदि

पङ्कजं ध्यायेत् स जनो वाचामीश्वरो बृहस्पतिसमो भवति एवं सर्वत्र ईश्वर
इत्यादिप्रथमान्तेन भवति क्रियान्वयो बोध्यः ।

अत्र पद्मकर्णिकायां हंसरूपजीवात्मस्थितिमाह अनिलहीनदीपकलिका-
हंसेन संगोभितमिति । वायुरहिता या दीपकलिका तत्तदृशहंसेन संगो-
भितमित्यर्थः । ततश्च पद्मकर्णिकायां वाताहतिरहितस्थिरतरदीपशिखा-
कारहंसरूपः जीवात्मा वर्त्तते इति भावः ।

एतत्कर्णिकायां सूर्यमण्डलस्थितिं ज्ञापयति । भानोर्मण्डलमण्डि-
तान्तरलसक्लिञ्जल्कशोभाधरमिति । भानोर्मण्डलेन मण्डिता भूषिता
ये अन्तरलसन्तः कर्णिकामध्ये प्रकाशमानाः किञ्चल्काः केशराः अथवा
याः किञ्चल्कशोभास्ताधारयतीत्यर्थः । अत्र भानुमण्डलमण्डितत्वं किञ्च-
ल्कविशेषणं न त्वन्तरविशेषणं तथात्वे सर्व्वस्मिन् पद्मे किञ्चल्कशोभाधर-
त्वादत्र विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । भानोर्मण्डलमण्डितत्वविशेषण-
विशिष्टत्वे तादृशविशिष्टकिञ्चल्कानामन्यत्रासत्त्वात् तदुपादानं सार्थकमिति ।
एवञ्च भानोर्मण्डलस्य कर्णिकारूपकत्वे तत्तेजसा सर्व्वेषां किञ्चल्कानां
शोभाधिक्यरूपमण्डितत्वं सम्भवति न त्वेकदेशस्थितत्वे ।

ततश्च तत्कर्णिकायामादौ कर्णिकाव्यापकं वायुमण्डलं तदुपरि तथा
सूर्यमण्डलम् । तदुपरि वायुयोजत्रिकोणादिकं ध्येयम् । युक्तञ्चेतत् मान-
सार्धनायां “मं वद्विमण्डलाय दशकलात्मने नमः” इत्यादिना पूजायाम्
उपर्य्युपरिक्रमेण वद्वार्कचन्द्रमण्डलस्थितिदर्शनात् दृष्टपरिकल्पनान्यायावता-
रात् । अलमिति विस्तरेण ।

ईश्वर इति छटिकर्त्ता इत्यर्थः । रक्षाविनागे क्षमः स्थितिप्रत्ययकर्त्ता
इत्यर्थः । तेन स जनः छटिस्थितिप्रत्ययकर्त्तेति तात्पर्य्यार्थः ॥ २६ ॥

योगीशो भवति प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्यानिशं

ज्ञानीशोऽपि कृती जितेन्द्रियगणो ध्यानावधानक्षमः ।

गद्यैः पद्यपदादिभिश्च सततं काव्याम्बुधारावहो

लक्ष्मीरङ्गणदेवतः परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणात् ॥ २७ ॥

योगीश इति । प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्येति योपिदुर्गस्य कर्म-
कुशलः । जितेन्द्रियगण इति जितेन्द्रियाणां मध्ये गण्यते तुल्यत्वेन गृह्यते
असावित्यर्थः । ध्यानावधानक्षमः ध्याने ब्रह्मचिन्तने अवधानाय स्थिरमनो-
ऽभिनिवेशं कर्तुं क्षमः समर्थ इत्यर्थः । काव्याम्बुधारावह इति काव्यरूपांभूनां
धारा अवच्छेदनिःसरणम् उच्यते धार्यते येन तादृशो भवतीति ।

लक्ष्मीरङ्गणदेवतः । विष्णुसदृश इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीः सम्पत्तिः रङ्ग-
णम् आनन्दानुभवः देवम् अदृष्टं तत्समूहो देवता जनतावत् ततश्च लक्ष्मी-
भौरङ्गणाय देवता यस्येति बहुव्रीह्यर्थे णप्रत्ययेन तत्पदं सिद्धम् । अत-
एवोक्तम् ।

इह भुक्ता वरान् भोगानन्ते सुक्तिपदं व्रजेत् ॥ इति ॥

परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणादिति दुर्गद्वारपालादिना दुर्गमीकृतायामपि
परपुण्यां प्रवेष्टुं शक्तः प्रवेशकारणभूतादर्गनाकाशगमनादियोग्यतापन्नो भव-
तीत्यर्थः । अत्र केचित् देवतमिति विन्दन्तं पठित्वा यद्यपि जनविशेषणतया

(२७) योगीश इति । एतन्महजध्यानपरोजनः एवम्भवति । योगीशः कान्ताकुलस्य सर्व-
स्त्रीणां प्रियात् स्वामिनोऽपि प्रियतमो भवति । ज्ञानीशः कृती च भवति । जितं इन्द्रियं मनो
येन स तथा । ध्यानावधाने क्षमो भवति । गद्यैः संस्तुतपाक्यैः पद्यपदादिभिः श्लोकादिप्रबन्धैः
गद्यपद्यरूपांभुधारावहो भवति । अत्यन्तवर्षणशीलः सेवकूपो भवति इति यावत् । लक्ष्मीतत्-
कुलदेवतमिति प्रयत्नलक्ष्म्यान्वयः कुलश्रेष्ठ भवति इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीविशिष्टा कुलदेवता
यस्य सः तथा स सर्वकुलीनो भवतीति यावत् । देवतमिति स्वार्थे व्यण । एवं सः क्षणादेव परपुरे
अन्यपरीरे प्रवेष्टुं समर्थो भवति । कुमारीतन्त्रे परपुरप्रवेशस्थायित्वध्यानफलत्वेनाभि-
धानात् । [एतन्मते “लक्ष्मीतत्कुलदेवतम्” इति पाठः] ।

विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूमावभासं
स्वरैः सर्वैः शोणैर्दलपरिलसितैर्दीपितं दीप्तबुद्धेः ।

समास्ते पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं वृत्तरूपं

हिमच्छायानागोपरि लसिततनोः शुक्लवर्णास्वरस्य ॥ २८ ॥

दैवतमित्यस्य पुंस्त्वं भवितुं पार्थ्यते तथाप्यजहृल्लिङ्गत्वान्नपुंसकत्वमिति वदन्ति ।
तत्र “हृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्” इत्यमरकोषे दैवतशब्दस्य
पुनपुंसकत्वकथनात् दैवत इति विसर्गान्तपाठोऽपि साधुः । प्रदर्शितायै तु
सुतरां तथेति । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ ❀ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । हृत्पद्मं वन्धूकामं सिन्दूराभसविन्दु
क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ इति द्वादशवर्णयुक्तद्वादशदलम् ।
तत्कर्णिकायां षट्कोणाकारवायुमण्डलं धूमाभम् । तदुपरि सूर्यमण्डलम् ।
तन्मध्ये विद्युत्कोटिनिभत्रिकोणम् । तद्दृष्ट्वै वायुबीजं कृष्णसाराधिरुद्धं धूमधूमाभं
चतुर्भुजम् अङ्गशङ्खस्तम् । तत्कोष्ठे हंसाभ ईशः द्विभुजः वराभयकरः
त्रिनेत्रः । अत्र कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि काकिनी शक्तिः पीतवर्णा चतुर्भुजा
पाशकपालवराभयकरा पीतवस्त्रा सर्वालङ्कारणान्विता सुधार्द्रहृदया कङ्काल-
मानाधरा । मध्यत्रिकोणे वाणलिङ्गशिवः अर्धचन्द्रविन्दुरूपमस्तकः स्वर्णवर्णः
कामोद्भमोत्तमितः । तदधः स्थिरतरदीपकालिकाकारहंसरूपी जीवात्मा ।
एतत्कर्णिकाधोरक्तवर्णीर्हमुखाष्टदलपद्मम् । तत्र कल्पवृक्षरत्नवेदीचन्द्रातप-
पताकाद्यन्तःस्थं मानमपूजास्थानम् ॥ इति चतुर्थप्रकरणम् ॥ ❀ ॥

इदानीं कण्ठदेशे विशुद्धचक्रं निरूपयति विशुद्धाख्यमित्यादिचतुर्भि-
र्विशुद्धाख्यमिति ।

विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् ।

विशुद्धं पद्ममाख्यातम् आकाशाख्यं महत् परम् ॥ इति ॥

अस्यार्थः कण्ठे विशुद्धाख्यं विशुद्धनामकं सरसिजं समास्ते इत्यन्वयः । पद्मं विशेषयति अमलमिति तेजोमयत्वात् मलरहितमित्यर्थः । स्वरैः सर्वैः अकारादिविसर्गान्तैः षोडशस्वरैर्दीप्तबुद्धेः निरन्तरयोगाभ्यासेन विषयानुरागरूपमलरहितत्वेन प्रकाशितबुद्धेः साधकस्य सम्बन्धे दीपितं प्रकाशितमित्यर्थः । स्वरैः कीदृशैः ? दलपरिलसितैरिति । एतेन स्वरानां षोडशत्वादेतत् पद्मं षोडशदलमिति सूचितम् । व्यक्तमाहान्यत्र—

तदूर्ध्वं षोडशदलं पङ्कजं धूम्रवर्णकम् ।

युक्तं शोणैः षोडशभिः स्वरैर्विन्दुविभूषितैः ।

आरक्तकिञ्चल्कयुतं व्योममण्डलमण्डितम् ॥ इति ॥

तथा पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं पूर्णचन्द्रमण्डलवत् सम्पूर्णं शुक्लवर्णञ्च अतएव “तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधा” इति सारदोक्तवचनेन मण्डलानां तत्तद्देवतभूतसमानवर्णविधानात् नभसः शुक्लवर्णत्वात्तन्मण्डलस्यापि शुक्लवर्णत्वं प्रतीयते । नभोमण्डलं वृत्तरूपं समास्ते एतत्पद्मकर्णिकायामिति शेषः । शुक्लवर्णास्वरस्येति नभोमण्डलस्य मध्ये शुक्लवर्णस्यास्वरस्याकाशस्याङ्गे “सदापूर्वोदेवः शिव इति च समाख्यानसिद्धः” सदाशिवनाम्नाख्यातो देवः सततं निवसतीति द्वितीयश्लोकेनान्वयः । अस्वरस्य कीदृशस्य ? हिमच्छायानागोपरि लसिततनोः हिमच्छायया नागः हिमच्छायानागः इति तृतीयान्ततत्पुरुषेण हिमोपमाविशिष्टनाग इत्यर्थः । यद्वा हिमच्छायान्तुल्यो नाग इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्ध्या शुक्लवर्णनाग इत्यर्थः । अत्र नागो हस्ती व्यक्तमाह भूतशुद्धी—

तदन्तर्व्योमबीजञ्च शुक्लं हैमगजस्थितम् ॥ इति ॥

वर्णास्वरधरस्य विष्णोः पूर्णेन्दुरिव प्रथिततमं ख्यातं नभोमण्डलं समास्ते । यद्वा पुष्पेन्दुनाख्याततमम् । “विषद्विष्णुपदम्” इत्यमरः । विष्णोः किम्भूतस्य ? हिमवर्णमङ्गानिर्विभा यस्य एवम्भूतस्य नागस्योपरि क्षिता तनुष्येष्ट ।

भुजैः पाशाभीत्यङ्कुशवरलसितैः शोभिताङ्गस्य तस्य
 मनोरङ्गे नित्यं निवसति गिरिजाभिन्नदेहो हिमाशः ।
 त्रिनेत्रः पञ्चास्यो ललितदशभुजो व्याघ्रचर्माम्बराढ्यः
 सदा पूर्वोदेवः शिव इति च समाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः ॥२६॥

हैमेति हिमस्यायमितीदमर्थतद्धितप्रत्ययेन हैमगजः शुक्लहस्ती इत्यर्थः ।
 ततश्च शुक्लहस्युपरि परिलसिता प्रकाशमाना तनुर्यस्य तादृशस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

भुजैरिति । पुनः कीदृशस्य ? भुजैः पाशाभीत्यङ्कुशवरलसितैः शोभिताङ्ग-
 स्येति पाशाङ्कुशवराभयहस्तस्येति फलितार्थः । पुनः कीदृशस्य ? मनोरिति ।
 हं इत्याकाशबीजं तदात्मकस्येत्यर्थः । तेनात्र कर्णिकान्तरे नभोबीजं स्थितं
 तत्तु उक्तरूपेण चिन्तनीयमिति तात्पर्यम् ।

सदाशिवं विगेषयति गिरिजाभिन्नदेह इति अर्धनारीश्वर इत्यर्थः ।
 हिमाशः शुक्लवर्णः ततथार्धनारीश्वरत्वाद्दामार्धदेहं सुवर्णाभं दक्षिणार्धं शुक्लम्
 इति । व्यक्तमाह—

शुक्लाम्बरेण संवीतं तत्र देवं सदाशिवम् ।

गिरिजाभिन्नदेहार्धं रोप्यहैमगरीरकम् ॥ इति ॥

तत्र नभोबीजक्रीड़े इत्यर्थः । तथा सदा सुधास्ताविचन्द्रमयः कला-
 धीमुग्धान्वितम् इति ।

सुधासिन्धोः शुद्धा निवसति कमले शाकिनी पीतवस्त्रा
शरं चापं पाशं शृणिमपि दधती हस्तपद्मैश्चतुर्भिः ।
सुधांशोः सम्पूर्णं शशपरिरहितं मण्डलं कर्णिकायां
महामोक्षद्वारं श्रियमभिमतशीलस्य शुद्धेन्द्रियस्य ॥ ३० ॥

निर्वाणतन्त्रे विशुद्धचक्राधिकारे—

यन्त्रमध्ये च वृषमं महासिंहासनन्ततः ।

तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागे सदाशिवः ॥

त्रिनेत्रः पञ्चवक्त्रश्च प्रतिवक्त्रे त्रिलोचनम् ।

विभूतिभूषिताङ्गश्च रजताचलसोदरः ।

व्याघ्रचर्मधरो देवो फणिमालाविभूषित ॥ इत्यादि ।

“तस्योपरि सदा गौरी” इति शिवस्यार्द्धाङ्गरूपेण स्थितेति ।

व्यक्तमाह तत्रैव—

या गौरी लोकमाता च शम्भोरर्द्धाङ्गहारिणी ॥ इति ॥

ललितदशभुज इति । लावण्येन प्रशंसितदशहस्तयुक्त इत्यर्थः । अत्र
देवस्य दशभुजेष्वस्त्रविशेषानभिधानात्—

शूलं टङ्ककपाणवज्रदहनास्त्राग्निन्द्रघण्टाङ्गुशान्

पाशाभीतिहरं दधानममिताकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे ।

इति ध्यानान्तरे यान्यस्त्राण्युक्तानि तान्यस्य भुजेषु चिन्तनीयानीति ध्येयम् ।

प्रसिद्ध इति प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ २८ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायां शाकिनीशक्तिस्थितिमाह सुधासिन्धोरित्यादि । कमले
विशुद्धचक्रकर्णिकायां शाकिनीनाम्नी शक्तिर्निवसति इत्यन्वयः । तां विशेष-

(२०) सुधासिन्धोरिति । तत्र कपले पीतवर्णा शाकिनी निवसति । कोटयो ? सुधासिन्धो-
यन्त्रात् शुद्धसिन्धोययाऽस्तधारया शुद्ध इति यावत् । चतुर्भिर्हस्तपद्मैः शरं चापं पाशं
शृणिमपि दधती तस्य पद्मस्य कर्णिकायां सुधांशोयन्त्रस्य शशपरिरहितं सम्पूर्णमण्डलम् आसीत् ।

यति सुधासिन्धोः शुद्धा इति । सुधासमुद्रसदृशशुक्लवर्णा तथाच यथा सुधा-
सिन्धोरसृतमयसुशीतलशुक्लत्वं तथा ज्योतिःस्वरूपायाः शाकिन्या उत्तापर-
हितशुक्लकिरण इति भावः । ध्यानान्तरे शाकिनीं विशेषयति—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां चिनयनलमितां पञ्चवक्त्राभिरामां
हस्तैः पद्मैश्च पाशं शृणिमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् ।

ध्यायेत् कण्ठस्थपद्मे निखिलपशुजनोन्मादिनीमस्थिसंस्थां
दुग्धान्ने प्रीतियुक्तां मधुमदमुदितां शाकिनीं साधकेन्द्रः ॥ इति ॥

ज्योतिःस्वरूपां ज्योतिषां स्वभावतः शुक्लवर्णत्वेनेयं शुक्लवर्णा । अत्र
ध्यानद्वये द्विविधास्त्रदशेनादिच्छाधिकल्पः । इयं देवी कर्णिकान्तचन्द्रमण्डले
वर्त्तते । तदाह प्रेमयोगतरङ्गिण्याम्—

तत्रान्ते शाकिनी शक्तिः शुधांशोभ्यमण्डले शुभे ॥ इति ॥

एतत्कर्णिकायां शुधांशोचन्द्रस्य शशपरिरहितं निष्कलङ्कं सम्पूर्णं मण्डल-
मपि विलसतीति पूर्वक्रियायामन्वयः । मण्डलं विशेषणेन प्रशंसति महा-
मोक्षेत्यादि । एतन्मण्डलं शुद्धेन्द्रियस्य जितेन्द्रियस्य महामोक्षद्वारं निर्व्वाण-
मुक्तिमाहुः । एतच्चिन्तनादियोगमार्गमवलम्ब्य मुक्तिमाप्नोतीति भावः ।
श्रियमभिमतशीलस्येति । श्रियं योगलक्ष्मीमभिमन्यते आकाङ्क्षतीति श्रिय-
मभिमतम् । तादृशं शीलं स्वभावो यस्य तद्रूपस्य शुद्धेन्द्रियस्येति विगिष्टार्थः ।
अत्र कर्णिकायां चन्द्रमण्डलादिस्थितिप्रकारस्तु आदौ कर्णिकान्तर्नभोमण्डलं
तन्मध्ये त्रिकोणं तदन्तश्चन्द्रमण्डलं तन्मध्ये नभोबीजादिकमिति ।

तद्वयथा—

कर्णिकायां त्रिकोणस्थं पूर्णचन्द्रन्तु चिन्तयेत् ।

हैमाभं गजसारुदमाकाशं तत्र चिन्तयेत् ॥

शुक्राख्यरेण संवीतं तत्र देवः सदागिवः ॥ इति ॥

शुक्राख्यरेण संवीतमाकाशमिति ॥ ३० ॥

इह स्थाने चित्तं निरवधि विनिधायात्मसम्पूर्णयोगः

कविर्वाग्मी ज्ञानी स भवति नितरां साधकः शान्तचेताः ।

त्रिकालानां दर्शी सकलहितकरो रोगशोकप्रमुक्त-

श्चिरञ्जीवी जीवी निरवधि विपदां ध्वंसहंसप्रकाशः ॥ ३१ ॥

विशुद्धचक्रचिन्तनफलमाह इह स्थाने इति । आत्मसम्पूर्णयोग इति आत्मनि ब्रह्मणि सम्पूर्णं सर्वव्यापकत्वेन परिपूर्णो योगो ज्ञानं यस्य तादृशः । आत्मसम्पूर्णयोग इति पाठे आत्मः प्राप्तः सम्पूर्णयोगो येनेत्यर्थः । अतएवोक्तं श्रीमदाचार्येण—“पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णचलसमुद्रवत्” इति । ततश्च यः साधक इह स्थाने निरवधि चित्तं विनिधाय आत्मसम्पूर्णयोगो भवति, स ज्ञानी उपदेशं विना सर्वशास्त्रार्थवेत्ता शान्तचित्तः शान्तिगुणावलम्बितचित्तः ।

दया भूतेष्वलोलुप्तमार्दवं क्षीरचापलम् ।

तेजः क्षमा हृतिः शीघ्रमद्रोहोऽनभिमानिता ॥

इत्यादिगुणोपहितचित्त इति यावत् । त्रिकालानां दर्शीति । अत्र केचित् ज्ञानलक्षणात्मकाः लौकिकसन्निकर्षरूपयोगधर्मैश्च सर्वं पश्यन्तीति । अन्ये तु तादृशजनस्यात्मप्रत्यक्षे तत्र भासमानसर्वप्रमेयवस्तूनां प्रत्यक्षो भवतीति । वदन्ति । रोगशोकप्रमुक्तः सिद्धसन्तत्वाद्भोगमुक्तश्चिरञ्जीवी क्षिप्रमायापाशत्वात् शोकरहित इत्यर्थः । स जीवी जनः नितरामतिशयकविर्भवति एवं सर्वत्र भवति क्रियान्वयः । निरवधि विपदां ध्वंस इति । अवधिः सीमा तद्रहित-विपन्निरवधिविपत् आदिना पापपुण्यरूपकर्मबन्धे नानाविपत्तिरिति यावत् । तेषां ध्वंसाय विपत्तिप्रागभायासमानकालीनविपत्तिनाशाय फलतो मोक्षाय

(३१) इह स्थाने इति । इह विशुद्धे पद्मे चित्तं यो निधायात् तस्य सम्पूर्णयोगरूपये ज्ञानं भवतीत्यर्थः । अथवा तत्सर्वमेव सम्पूर्णयोगत्वेनोपदिष्टं तदेवाह क्रमेण । कश्चिः स जनः कश्चिः वाग्मीत्यादि । निरवधि नित्यमेव विपदाभ्यानां त्राणे स्वरूपं इव तेजसो भवति ।

आज्ञानामाभ्युज्ज्वलितमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं
 हृन्नाभ्यां वै कलाभ्यां परिलसितवपुर्नेत्रपत्रं सुशुभ्रम् ।
 तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना
 विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं विभ्रती शुद्धचित्ता ॥ ३२ ॥

हंसस्य सहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतहंसरूपान्तरात्मनः प्रकाशो यस्य
 तादृशो भवतीति । स्मृतमन्यत् ॥ ३१ ॥ * ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । कण्ठमूले विशुद्धचक्रं षोडशदलं
 धूमधूमरूपम् आरक्तकीगरं रक्तवर्णसविन्दुकषोडशस्वरयुक्तम् । कर्णिकायां
 नभोमण्डलं वृत्तरूपं शक्तवर्णम् । तन्मध्ये त्रिकोणं तत्र चन्द्रमण्डलम् । तदु-
 परि हं इति नभोबीजं शक्तवर्णं शक्ताम्बरपरीधानं शक्तगजारूढं चतुर्भुजं पागा-
 ङ्गुगवराभयधरम् । तत्क्रोড়ে वृषभोपरि स्थितमहासिंहासने सदाशिवः शर्व-
 नारीखरत्वादर्शस्त्वर्णभाषाङ्गशक्ताभः पञ्चवक्त्रः त्रिनेत्रः दशभुजः शूलटङ्क-
 खड्गवज्रदहननागेन्द्रघण्टाङ्गुगपागाभययुक्तदगहस्तः व्याघ्रचर्माम्बरः भस्मलित-
 सर्वाङ्गः नागहारगोभितः सुधास्राश्रयोमुखार्द्धचन्द्रशिखरः । एतत्कर्णिकायां
 चन्द्रमण्डलमध्ये अस्युपरि स्थिता शाकिनी शक्तिः शक्तवर्णा चतुर्भुजा पागा-
 ङ्गुगधनुःशरकरा पीताम्बरा पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रेति ॥ इति पञ्चमप्रकरणम् ॥ ३१ ॥

इदानीं भूमध्यस्थिताज्ञाचक्रं निरूपयति आज्ञानामाभ्युज्ज्वलित्यादि
 समभिः । “आज्ञासंक्रमणं तत्र भुवोराज्ञेति कीर्तितम्” । आज्ञानामेति अत्र
 भुवोराज्ञासंक्रमणादाज्ञानाम् । ततश्च तन्नामकं तत्प्रसिद्धमभ्युज्ज्वलमास्ते इति
 क्रियाध्याहारिणान्वयः । एतत् पदं भूमध्ये स्थितम् ।

तद्वयथा—

तालुकण्ठं प्रविश्योर्द्धं भ्रूयुगान्ते सितं शुभम् ।

द्विदलं हृच्चवर्णाभ्यां मनोऽधिष्ठितमम्बुजम् ॥ इति ॥

यत्नं विशेषयति हिमकरसदृशमिति चन्द्रवच्चक्रवर्णमित्यर्थः । तथा ध्यान-
धामप्रकाशं ध्यानस्य धाम्ना तेजसा तेजोरूपशक्त्या प्रकाशो यस्येत्यर्थः । अत्र
ध्यानशक्त्या धामवत् प्रकाशितावयवमित्यर्थः । वर्णानां कलावीजत्वात्तत्र
कलापदप्रयोगः । नेत्रपत्रं द्विदलम् । सुशुभम् इति हृच्चाभ्यां सुशुभमित्यर्थः ।
तथाच स्वभावशुभं हृच्चवर्णयोगेनातिशुभमिति भावः । एतेन हृच्चवर्णयोरपि
शुक्तत्वं सूचितं शुक्तयोगेणैव शुक्तस्यातिशय्यसम्भवात् । यद्वा आञ्जाचक्रं हिम-
करसदृशं चन्द्रस्यामृतमयशीतकिरणवत् शीतकिरणं तथा सुशुभञ्च । हृच्चाभ्यां
कर्बूरवर्णाभ्यामिति बोद्धव्यम् । तदाह ईश्वरकार्तिकेयसम्वादे—

आञ्जाचक्रं तदूर्ध्वं तु शुक्तं द्विदलमण्डितम् ।

कर्बूरहृच्चलसितं मनोऽधिष्ठितरञ्जितम् ॥ इति ॥

एतत्कर्णिकायां हाकिनीशक्तिस्थितिमाह तन्मध्ये इति । सा हाकिनी नाम्नी
प्रसिद्धा । विद्यां पुस्तकमुद्रां वराभयरूपां तेनास्या भुजेषु पङ्क्तिविधायुध-
दर्शनात् पङ्क्त्युजयम् । केचित्तु विद्यामुद्रामित्येकविभक्त्यन्तं पठित्वा विद्यायै
मुद्रां विद्यामुद्रां व्याख्यामुद्रामिति व्याख्यया अस्याद्यतुर्भुजत्वं वदन्ति । किन्तु
नानापुस्तके पृथग्विभक्त्यन्तपाठो दृश्यते इति सुधीभिर्विवेच्यम् । ध्यानान्तरेण
हाकिनीं विशेषयति—

चक्रस्यां शुक्तवर्णां डमरकरयुताम् अचसुधं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसद्रक्तपङ्क्त्युक्ताम् ।

हारिद्रास्त्रे प्रसक्तां मधुमदमुदितां शुक्तमघ्नं सुरङ्गां

देवीं देवेन्द्ररत्नाकरमधुमुदितां भावयेत् हाकिनीं ताम् ॥ इति ॥

स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धं
 योनौ तत्कर्णिकायामितरशिवपदं लिङ्गचिह्नप्रकाशम् ।
 विद्युन्मालाविलासं परमकुलपदं ब्रह्मसूत्रप्रबोधं
 वेदानामादिवीजं स्थिरतरहृदयश्चिन्तयेत्तत् क्रमेण ॥३३॥

एतत्पद्मे मनःस्थितिमाह एतत्पद्मान्तराले इति । सूक्ष्मरूपमतीन्द्रिय-
 मित्यर्थः । ननु मनसोऽतीन्द्रियत्वात् तत्तत्तायां किं प्रमाणमित्याह प्रसिद्धं-
 मिति । अनादिपुरुषपरम्पराप्राप्तप्रत्यक्षकरणत्वेन प्रसिद्धम् ।

तथा—

सहस्रं च विकल्पं कुर्वाणा तु मनो भवेत् ।

इत्यादिशान्तरप्रमाणसिद्धं । अत्र मानसस्थानं वक्ष्यमाणवेदादिवीजस्योद्भि-
 देशे वक्ष्यमाणवचनात् ।

अतएव शिवलिङ्गस्थितिमाह योनौ तत्कर्णिकायामिति कर्णिकान्त-
 र्त्रिकोणे इतरशिवपदं इतरनामकशवरूपं यस्तु निवसतीति पूर्वक्रिया-
 न्वयः । लिङ्गचिह्नप्रकाशं लिङ्गरूपेण भासमानमित्यर्थः । इदं लिङ्गं शुक्तवर्णं
 तदाह भूतशुद्धी—

तदन्तस्थेतरं लिङ्गं स्फटिकाभं त्रिलोचनम् ॥ इति ॥

लिङ्गं विग्रेषयति विद्युन्मालाविलासमिति ।

अत्र प्रणवस्थितिमाह परमेत्यादि । कर्णिकायां वेदादिवीजं प्रणवोऽपि
 वसतीत्यन्वयः । वीजं विग्रेषयति परमकुलपदमिति । कुलं शक्तिस्तदत्र
 त्रिकोणाकारपदं म्यानं परमं विद्युदाकारादिना उत्कृष्टं कुलं पदं यस्य तादृश-
 मित्यर्थः । तथा च तद्वीजं त्रिकोणमध्यवर्तीति पर्यवस्यति ।

(३३) एतदिति । एतत्पद्मे स्रग्भद्रपदेन प्रसिद्धं मनो निवसति । तस्य पद्मकर्णिकायां वा
 योनौ तस्यावितरालः शिव आसीत् तस्य स्थानमित्यर्थः । लिङ्गचिह्नेन प्रकाशो यस्य । इवः

व्यक्तमाह—

कर्णिकायां त्रिकोणस्यमाधानं प्रणवाकृतिम् ।

ज्वलद्दीपनिभञ्चोर्ध्वं नादरूपं मनोहरम् ।

विन्दुर्भङ्गकाररूपश्च तदूर्ध्वं मानसालयः ॥ इति ॥

नन्वत्र परमकुलपदस्य प्रणवाधारत्वेनापृथक्त्वे—

मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।

विशुद्धमात्राचक्रञ्च विन्दुर्भूयः कलापदम् ।

निबोधिका तथाहोन्दुर्नादो नादान्त एव च ।

उत्पत्नी विष्णुचक्रञ्च ध्रुवमण्डलिकः शिवः ।-

इत्येतत् षोडशाधारं कथितं योगिदुर्लभम् ॥

इति वचने षोडशाधारगणनायां कलापदस्य पृथगभिधानं कथं सङ्गच्छते ? इति चेन्न । तत्कलापदं मात्राचक्रस्यं किन्तु वक्ष्यमाणमहानादोर्ध्वं शून्यदेशे स्थितमित्येतन्महानादप्रस्तावे स्फुटीकरिष्यामः ।

ब्रह्मसूत्रप्रबोधमिति । ब्रह्मसूत्रं चित्रिणी नाडी तस्याः प्रबोधः प्रकाशो येनेत्यर्थः । अतएव पूर्वमुक्तं “प्रणवविलसिता” इति । तदिति प्रदर्शित-
हाकिनीमनइतरलिङ्गवेदादिवोजरूपं तत्तत्त्वं स्थिरतरङ्गदयः सन् क्रमेण चिन्तयेदित्यर्थः ।

क्रमोऽत्र न ग्रन्थकारोक्तपाठक्रमः किन्तु पाठक्रमाच्छब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् प्रदर्शितशब्दक्रमो गृह्यते । एवञ्च पञ्चकर्णिकायां हाकिनी शक्तिस्तदूर्ध्वं त्रिकोणे इतरलिङ्गं तदूर्ध्वं त्रिकोणे प्रणवस्तदूर्ध्वं मन इत्येवं क्रमेण चिन्तये-
दिति ॥ ३३ ॥

कीदृशम् ? विदुःकाला इव प्रकाशो यस्य तत्तथा । परमञ्च तत् कुलमेति परमकुलं मूलाधारपद्मं तद्देशं पदं स्थानान्तरं यस्य । ब्रह्मसूत्रस्य प्रबोधो यस्मात् । तन्मनोनिवासभूतं ब्रह्मनाडीवर्त्मस्थितानां सर्वेषामेव तस्मादेव ज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

ध्यानात्मा साधकेन्द्रो भवति परपुरे शीघ्रगामी मुनीन्द्रः

सर्वज्ञः सर्वदर्शी सकलहितकरः सर्वशास्त्रार्थवेत्ता ।

अद्वैताचारवादी विलसति परमापूर्वसिद्धिप्रसिद्धो

दीर्घायुः सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने च ॥३४॥

एतद्व्यानस्य फलमाह ध्यानात्मेति । उक्तरूपेण ध्यानपरायणः साधकेन्द्रः परपुरे शीघ्रगामी भवतीति सर्वत्र क्रियान्वयः । मुनीन्द्रः मुनिध्यान-योगादिसम्पन्नस्तदिन्द्रस्तत्प्रेष्ठः । सर्वज्ञः पूर्वीकृतरूपेण सर्वदर्शी शास्त्र-व्यवहाररीत्यनुरूपविवेकबुद्ध्या पूर्वापरदर्शी ।

अद्वैताचारवादीति—

पादोऽस्य विष्ठा भूतानीति तदिदं सर्वं ब्रह्म ।

इत्यादिश्रुतिवाक्येन

अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।

इत्यादिवाक्येन च ब्रह्मैकैकं सदसु तदन्यदसत् प्रपञ्चसमुदायसु ब्रह्मभास-
तया भासते इत्यवधारणमद्वैतम् । तादृशज्ञानेन यथाचारः जीवात्मपरमात्मनी-
रैक्यचिन्तनादिरूपयोगस्तदादी तत्कथनशीलः स जनः अद्वैताचारवादी
भवतीति फलितार्थः । परमापूर्वसिद्धिर्महासिद्धिस्तथा प्रसिद्धः प्राधान्येन
ख्यात इत्यर्थः । सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने चेति प्रशंसापरम् ।
अथवा तादृशसाधकस्य देहान्ते परमात्मनि लयात् यः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्ता
स एवायं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

तदन्तश्चक्रेऽस्मिन्निवसति सततं शुद्धबुद्धान्तरात्मा

प्रदीपाभज्योतिः प्रणवविरचनारूपवर्णप्रकाशः ।

तदूर्ध्वं चन्द्रार्द्धस्तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार-

स्तदूर्ध्वं नादोऽसौ बलधवलसुधाधारसन्तानहासी ॥ ३५ ॥

तदाज्ञाचक्रे प्रणवयोगं विवक्षुरादौ प्रणवं विशेषयति तदन्तरिति ।
अस्यार्थः अस्मिन् चक्रे तदन्तस्तस्य पूर्वोक्ततिकोणस्य अन्तर्मध्ये यः प्रणव-
विरचनारूपवर्णप्रकाशः प्रणवस्य विरचनारूपेण अकारोकारयोः सन्धियोगेन
यस्त्रयोदशस्वरसदृशवर्णप्रकाशः सततं निवसति स शुद्धबुद्धान्तरात्मा इत्यन्वयः ।
तं विशेषयति प्रदीपाभज्योतिरिति । ननु तर्हि किं त्रयोदशस्वरसदृशवर्ण-
मात्रं शुद्धबुद्धान्तरात्मा ? इत्याह तदूर्ध्वं चन्द्रार्द्धस्तदुपरि लसद्बिन्दुरूपी मकार
इति । तेन तादृशवर्णोपरि अर्धचन्द्रबिन्दुयोगेन प्रकृतप्रणवस्वरूपः पर्यवस्यति ।

तदूर्ध्वं नादोऽसाविति प्रणवोर्ध्वं अवान्तरनादोऽस्तीति । स तु बलधवल-
सुधाधारसन्तानहासी बलदेवस्य धवलं सुधाधारसन्तानञ्च उपहसितुं शीलं
यस्येत्यर्थात् अतिशयशुक्लवर्णी नादः ।

केचित्तु तदाद्ये नादोऽसाविति पठन्ति तदाद्ये बिन्दुरूपी मकारस्याद्ये
इति व्याख्यायन्ति च । तदसत् । तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार इत्यनेन
मकाराद्ये नादप्राप्तौ पुनस्तदुपादानं व्यर्थं स्यात् । परन्त्वसौ नादः प्रणव-
घटकीभूतनादातिरिक्तो भिद्यमानपरविन्दोरवयवविशेषः प्रणवोर्ध्वं वर्तते ।
यदि तु विशिष्टप्रणवनिरूपणे तदङ्गप्रत्यङ्गमेव वक्तुमुचितं कथं तदतिरिक्तनादो-

(३५) तदन्तरिति । तदूर्ध्वं अस्मिन् चक्रे सततमेव प्रणवविरचना प्रणवं विरचयति येन
ओकारेण तद्रूपस्वरप्रकाशो निवसति । कीदृशः ? शुद्धबुद्धीनां अन्तरात्मस्वरूपः । यदा शुद्ध-
जन्मैरपगत अन्तरात्मा अस्ति । तथा प्रदीपस्य आभा इव ज्योतिर्यस्य तस्य ओकारस्योपरि चन्द्रार्द्धः
तदुपरि प्रकाशबिन्दुरूपो मकारः । एतेन आशास्त्रपद्मस्योपरि प्रणवमकारसिद्धिः तस्योपरि अग्नौ
भादो वक्राकृतिः । कीदृशः ? जलस्य जलकणस्य धवलाभूतवैषिणिरिव हासो दोषिर्यस्येति च तथा ।
[एतन्मते, “अनधवलसुधाधारसन्तानहासः” इति पाठः] ।

इह स्थाने स्त्रीनि सुमुखसदने चेतसि पुरं
 निरालम्बां बद्धा परमगुरुसीवासुविदिताम् ।
 तदभ्यासाद्योगी पवनसुहृदां पश्यति कणान्
 ततस्तन्मध्यान्तः प्रविलसितरूपानपि सदा ॥ ३६ ॥

प्रसूतः प्रसूयते इति चेतर्हि तदाद्ये नादोऽसाविति पाठोऽभिमन्यते । किन्तु
 तस्यायमर्थः । तदाद्ये विन्दुरूपिमकाराद्ये प्रदर्शितोऽसी नादः बलधवल-
 सुधाधारसन्तानहासोति पूर्वोक्तनादमनूद्य बलधवलेत्यादिविशेषणं विधीयते ।
 “न तु विगिष्टस्य विधानम्” अतो न पौनरुक्तिदोषः ॥ ३५ ॥

प्रणवं निरूप्य इदानीं तदयोगं निरूपयति इह स्थाने इति । अस्यार्थः
 योगी जनः पुरं बद्धा कुतुकेनान्तःपुरं संरुध्य तत्प्रकारेणान्तःपुररोधकावनी-
 भूतयोनिमुद्रां बद्धा इति यावत् । तेन पुःशब्देन योनिमुद्रा लक्ष्यते ।
 तन्मुद्रां बद्धा इह स्थाने आञ्जाचक्रे तदभ्यासात् तस्य प्रणवस्य पुनः पुन-
 र्ध्वन्तनात् तत्र चेतसि प्रणवचतुर्दिक्षु स्त्रीनि सति ततस्तदनन्तरं तन्मध्यान्तः-
 प्रणवाधारत्रिकोणमध्ये अन्तरन्तरीचे पवनसुहृदां वज्रीनां कणान् वज्रिकणाव-
 चक्ष्योतिःस्फुलिङ्गान् पश्यति तेषां मानसप्रत्यक्षो भवति इत्यर्थः । अत्र
 पुरवन्धनं विना मनसः शुद्धस्थैर्यं न सम्भवतीत्यतः पुरं बद्धेत्युक्तम् । पुरवन्धन-
 कारणयोनिमुद्रालक्षणमाह—

ततो गुह्ये वामपादपाणिन्तु विनिवेशयेत् ।
 तस्योपरि महादेयि दक्षपाणिं निवेशयेत् ॥
 ऋजुकायगिरीषीवद्वाकचक्षुपुटेन च ।
 आकारेण वहिर्बोयुं जठरं परिपूरयेत् ॥

पट्चक्रनिरूपणम् ।

अङ्गुलीभिर्दृढं बद्धा करणानि समाहितः ।

अङ्गुष्ठाभ्यामुभे त्रीन् तर्जनीभ्यां विलीचने ॥

नासारन्ध्रे च मध्याभ्यामन्याभिर्व्वेदनं दृढम् ।

बद्धा मे प्राणमनसामेकत्वं तन्मनं स्मरन् ।

धारयेन्मातृत्वं सम्यक् योगोऽयं योगिबल्लभः ॥ इति ॥

एवं मुद्रया वायुरोधे मनसः स्वर्यमाह श्रुतिः । एवं हंसवशात्मनो विचर्यते इतस्ततो विषयेषु भ्रमति तत्संयमेन मनःसंयमो जायते इत्यर्थः ।

अथवा पुरं खेचरीमुद्रां बद्धा इत्यर्थः । तथापि मनःस्वर्यं भवति ।

तदाह—

चित्तश्चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे यतः ।

तेनेयं खेचरी मुद्रा सर्वसिद्धिमस्कृता ॥ इति ॥

अत्र चित्तस्य खेचरत्वात्मनःसंयोगाभावेन विषयज्ञानरहितत्वादुन्मनी भवति । अतएवोक्तम्—

उन्मन्या सहितो योगी न योगी उन्मनीं विना ॥ इति ॥

प्रणवस्य ज्योतिःस्फुलिङ्गवेष्टितत्वं स्पष्टमाहान्यत—

तद्गुहं प्रणवाकारमात्मानं दीपसन्निभम् ।

स्फुलिङ्गज्योतिरिह्वाभैर्व्वेष्टितं परितः शुभम् ॥ इति ॥

स्थाने कीदृशे ? सुसुखसदने निरवच्छिन्नसुखस्य सदने यत्र तादृशे । पुरं किम्भूतां निरालम्बां निर्गतोऽवलम्बो मनसो विषयसम्बन्धो यया तादृशी-मित्यर्थः । तथा परमगुरुसेवासुविदितामिति परमः गुरुपरम्पराप्राप्तयोगाभ्यासनिष्ठः तादृशगुरुः तस्य सेवाभिर्च्चारतत्कपयोपदेशेन सुविदितामिति फलितार्थः । अतएवोक्तम्—

शुरूपदेशात्तत्तस्य नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ इति ॥

कणान् किम्भूतान् ? प्रविलसितरूपान् प्रकटरूपेण भासमानान् इति ॥ ३६ ॥

पश्यति । यस्य स्थानस्य चेतोबीजत्वम् आचर्यं ब्रह्म यदि भवति तदैव निरालम्बा सद्भा भवति । ब्रह्मणो योगिभिरेव ज्ञायते । तत्तत्कर्मण्येभ्यो पदान् मन्त्रान् रूपान् पश्यति ।

ज्वलद्दीपाकारं तदनु च नवीनार्कबहुल-

प्रकाशं ज्योतिर्व्यां गगनधरणीमध्यमिलितम् ।

इह स्थाने साक्षाद्भवति भगवान् पूर्णविभवो-

ऽव्ययः साक्षी वक्त्रेः शशिमिहिरयोर्भ्रमण्डल इव ॥ ३७ ॥

तादृशयोगिनां वज्रिकणावान्तरप्रकारदर्शनमपि भवतीत्याह ज्वल-
द्दीपाकारमिति । तदनु वज्रिकणादर्शनमनु दर्शनान्तरं ज्योतिः पश्यतीत्यर्थः ।

ज्योतिर्विशेषयति ज्वलद्दीपेत्यादि गगनधरणीमध्यमिलितमिति । गगनं
“तद्रूढं शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे विकाशम्” इत्यनेन प्रदर्शितशङ्खिनी-
नाच्छूङ्क्षुण्णरूपगगनं धरणी मूलाधारस्थधरामण्डलं तदुभयोर्मध्यमिलितं
मूलाधारादिसहस्रारपर्यन्तव्याप्तं ज्योतिरिति विशिष्टार्थः । वेति वाशब्दः
समुच्चयार्थः ।

आज्ञाचक्रे सहस्रारवत् परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । भगवान्
परमशिवः इह स्थाने साक्षाद्भवति स्वयं वर्त्तते इत्यर्थः । भगवन्तं विशेषयति
पूर्णविभव इत्यादि । पूर्णः स्वात्मनि परिपूर्णः सृष्टिकर्तृत्वाद्यशेषयोग्यता-
रूपविभवो यस्येत्यर्थः । अथवा विभवोऽनन्तसृष्टिप्रपञ्चसमुदायः पूर्णः
सर्वव्यापकत्वेन स्थितः तादृशविभवो यस्मादित्यर्थः । “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्यभिसंविशन्ति” इति
श्रुतेः । यद्वा विभवो विभुत्वं पूर्णः सर्वव्यापकत्वेन स्थितस्तादृशः विभवो
यस्येत्यर्थः । यद्वा पूर्णत्वं फलानुपहितविषयितानाम्प्रदेशाकत्वं तादृशी विभवो

यस्येति निगूढम् । आत्मातिरिक्तवस्तूनामनित्यत्वादाकाशादीनां विभुत्वं न सर्वकालव्यापकमिति विशेषः । अत्र परमशिवस्थितिं विशेषेण व्यनक्ति निर्व्याणतन्त्रे—

एतत्पद्मस्थोर्द्धदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् ।

पद्मद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् ॥

तथा—

शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।

तथा—

एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः ।

वामभागे सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी ॥ इति ॥

तस्य क्रोडे हंसः इत्यस्य विन्दुद्वयरूपविसर्गमध्ये । तदाह सहस्रारमुपक्रम्य—

विन्दुद्वयानु तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥ इति ॥

एवं सहस्रारे दर्शनादत्राध्याकाङ्क्षायां तथा इति । अत्रानयोः शिवशक्त्यो-
च्चायावन्मनाच्छादनेन मकारात्मरूपपरं विन्दुरूपेण स्थितिर्विध्या ।

तदुक्तं आज्ञाचक्रमुपक्रम्य—

उत्कलादिमतेऽवैव चणकाकाररूपिणी ।

सृष्टिं करोति भूतानि अत्र स्थित्वा सनातनी ॥ इति ॥

अत्र चणकाकाररूपः परमशिवः सदा वर्त्तते । उत्कलादिमते तु अत्र स्थित्वा सृष्टिं करोतीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह वज्रैरित्यादि । यथाकैन्दर्गि-
मण्डले भगवान् वर्त्तते तथावापीत्यर्थः । अर्कादिमण्डले भगवतोऽवस्थानं प्रसिद्धम् । यदा वज्रिशशिभिर्द्विरमण्डले सहस्रकमलस्थकैन्दर्गिमण्डले यथा चणकाकारेण भगवान् वर्त्तते तद्वदवापीति । सहस्रदलेऽकैन्दर्गि-
मण्डलानि प्रदर्शयिष्यन्ते । अतएव पीठपूजायामकैन्दर्गिमण्डलोपरि परमात्म-
ज्ञानात्मनोः पूजा विधीयते । परमात्मा परमशिवः ज्ञानात्मा ज्ञानशक्ति-
स्तदुभयाभिन्नशिवशक्त्यात्मकचणकाकारविन्दुरिति ध्येयम् ॥ २७ ॥

ब्रह्म स्थाने विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे
 समारोप्य प्राणं प्रमुदितमनाः प्राणनिधने ।
 परं नित्यं देवं पुरुषमजमाद्यं त्रिजगताम्
 पुराणं योगीन्द्रः प्रविशति च वेदान्तविदितम् ॥ ३८ ॥

आज्ञाचक्रे योगेन प्राणत्यागफलमाह ब्रह्म स्थाने इति । अस्यार्थः योगीन्द्रो
 जनः प्राणनिधने प्राणवियोगकाले प्रमुदितमनाः आत्मानन्देन हृष्टचित्तः
 सन् ब्रह्म आज्ञाचक्रे विष्णोर्भगवतः स्थाने उपदर्शितविन्दुरूपे प्राणं समारोप्य
 अथवा तद्विन्दौ प्राणं समारोप्य प्राणनिधने सति परं पुरुषं प्रविशतीत्यन्वि-
 तार्थः । पुरुषं विमेषयति नित्यमविनाशिनम् । देवं सृष्टिस्थितिप्रलयैः क्रीडन्तम् ।
 अजं जन्मरहितम् । त्रिजगतामाद्यं अनेन सर्वेषां पूर्ववर्त्तित्वात् सर्वकारणत्वं
 सूचितम् । पुराणं पुराणपुरुष इति कृत्वा यो निगद्यते स एवायमिति भावः ।
 वेदान्तो ब्रह्मनिरूपकश्रुतिवाक्यादिः तज्ज्ञानज्ञाप्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * ॥

तदयं विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः । प्राणवियोगकालं
 ज्ञात्वा ब्रह्मणि लीनो भवतीत्यानन्दितमनाः योगासनमासीनः सन् कुम्भकेन
 वायुं संरुध्य हृदिस्थं जीवात्मानं मूलाधारमानीय शुद्धमाकुञ्च्य यथोक्तविधानेन
 कुण्डलिनीमुत्थाप्य मूलादिविघ्नरन्धान्तं तद्विदाकारमानन्दं कुण्डलिनीमयं
 स्वरूपं नादं ध्यात्वा प्राणरूपज्ञानपरमात्मकं हंसं तन्नादे विलाप्य जीवेन
 सह चक्रभेदक्रमेणाज्ञाचक्रमानीय तत्र स्थितायां कुण्डलिन्यां स्थूलसूक्ष्मक्रमात्
 घृथिष्यादिप्रपञ्चममुदायं विनाप्य तां पुनर्जीवात्मना सह तत्र स्थितशिवशक्ति-

लयस्थानं वायोस्तदुपरि च महानादरूपं शिवाहं :

सिराकारं शान्तं वरदमभयं शुद्धबुद्धिप्रकाशम् ।

यदा योगी पश्येद्गुरुचरणयुगाम्भोजसेवासुशील-

स्तदा वाचां सिद्धिः करकमलतले तस्य भूयात् सदैव ॥३६॥

मयविन्दुनैकीभावमापाद्य तिष्ठेत् । ततो ब्रह्मरन्ध्रभेदेन देहं त्यक्त्वा ब्रह्मणि लीनो भवेदिति ॥ * ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । आत्राचक्रं द्विदलं शुक्लवर्णं कर्बूर-
वर्णहृत्त्रययुक्तपत्रम् । कर्णिकायां चक्राधिष्ठात्री हाकिनी शक्तिः शुक्लवर्णा रक्त-
पङ्कजक्ता त्रिनेत्रा पद्भुजा वराभयाचमालाकपालडमरुमुस्तकधरा शुक्लपद्मो-
परि स्थिता । तदूर्ध्वे त्रिकोणे इतरलिङ्गः शुक्लवर्णः विद्युदाकारः । तदूर्ध्वत्रिकोणे
प्रणवाकृतिरन्तरात्मा प्रदीपाभज्योतिः । तस्य चतुर्हिन्दु अन्तर्रीचे ज्योतिः-
स्फुलिङ्गविम्बैर्व्येष्टितः ज्वलद्दीपसदृशीन स्वतेजसा भूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तप्रका-
शकः । तदूर्ध्वे सूक्ष्मरूपं मनः । तदूर्ध्वे चन्द्रमण्डले हंसक्रोडे परमशिवः
सशक्तिक इति ॥ इति षष्ठप्रकरणम् ॥ * ॥

इदानीमात्राचक्रोर्ध्वे सहस्रदलकमलाधःस्थानवर्त्तिकारणावान्तरशरीरं
निरूपयितुमिच्छन्नाह लयस्थानं वायोरिति । अस्माकं यदा यस्मिन् काले
योगी जनः गुरुचरणयुगाम्भोजसेवासुशीलः गुरुचरणयुगाम्भोजस्य सेवया
सुशोभनं दृढतरैकाग्रमनोऽभिनिवेशेन सर्वज्ञसुन्दरं शीलं योगानुष्ठानरूप-
सहस्रं यस्य तादृशः सन् तदुपरि आत्राचक्रोर्ध्वे महानादरूपं महानादस्य
रूपं पश्येत् तदा तस्य योगिनः करकमलतले सदा सर्वस्मिन् काले वाचां
सिद्धिः वाक्यसिद्धिर्भूयादेवेत्यन्वितार्थः ।

(३६) लयस्थानमिति । एतत् स्थानं वायोर्विरामभूतम् । तदुपरि महानादरूपं योगी जनो
यदा पश्येत् तदा तस्य वाक्सिद्धिरपि करपद्मतले सदैव भूयात् । कीदृशम् ? शिवो हकारः
तदाकारं शिवदेव्योरङ्गाङ्गस्वरूपं यस्य करनौय्यात्मकत्वात् । शान्तं सौम्यमूर्त्तिम् । वरान् ददाति
जयवज्रमपि । शुद्धीनां प्रकाशो यस्यात् । योगी कीदृशः ? गुरुचरणसेवासुशील इति गुरुचरण-
सेवतदुपदेश इत्यर्थः ।

नादं विशेषयति लयस्थानं वायोरिति । अत्र महानादे वायोर्लयः यस्मादुत्पत्तिः तत्र लयनियमात् । यद्यपि भूतशुद्धादौ स्पर्शतत्त्वे वायोर्लयस्तस्य च व्योम्नि लयो दृश्यते तथापि कदाचित् नादेऽपि वायोर्लयो भवतीति । अत्र

“पृथिवीकाराद्रसवती रसादजायत ककारात् सर्वाणि जलानि तीर्थानि रेफादङ्गितत्त्वं नादाद्वायुः सर्वप्राणमयः विन्दोर्गगनं सर्वशून्यं शब्द-
मयं तेभ्यः पञ्चविंशतिगुणमयतत्त्वं सर्वमिदं विश्वं ब्रह्माण्डं कालिकामयम्”

इति श्रुतिवाक्येन कालीमन्त्रवर्णस्य सूक्ष्मे संहरणकाले नादे वायोर्लयो भवतीति ध्येयम् । शिवाहमिति । शिवस्यार्त्तेनारीश्वरत्वात् तदहं शक्तिस्तद्रूपं नादमित्यर्थः । सिराकारमिति दन्त्यादिसिरोलाङ्गलसादाकारमित्यर्थः ।

तदूर्ध्वं तु महानादो लाङ्गलाकृतिरुज्ज्वलः ।

इति कार्तिकेशेश्वरसम्वाद्वाक्यात् । यद्यपि “कृषिको लाङ्गलं हलं गोदा-
रणञ्चसीरस” इत्यमरकीपे लाङ्गलवाचकसीरशब्दस्य चतुर्थेश्वरयोगित्वं तथाप्यत्र वचनान्तरेकवाक्यतानुरोधेन तृतीयेश्वरशुक्तसिरः पदेनापि लाङ्गलः प्रतीयते इति । अथवा शिवाकारमिति तेन शिवशक्तिमयोऽयं नादः ।

तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी ।

शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुरूपा सा तदा स्मृता ॥ इति ॥

अतएव “तस्या एव शक्तेर्नादविन्दूष्टपत्युपयोग्यरूपो” इति राघवभट्टेना-
प्युक्तम् ।

अन्यत्र—

सातत्यमंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्तथा ।

विचिकीर्षुर्धनीभूय क्वचिदभ्येति विन्दुताम् ॥ इति ॥

तथा योमदावाय्यवाक्यम् । “नाद एव धनीभूतः क्वचिदभ्येति विन्दुताम्” इति । अथ सकलवचनपर्यालोचनया शक्तिरेव नादविन्दुरूपिणावि-
र्भूता सुवर्णकुण्डलमिव । नादविन्दुः पुनरेकाकारैव इति निष्कर्षः । वरदातार-
मित्यर्थः ॥१८॥

तदूर्ध्वं शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे प्रकाशं
विसर्गाधः पद्मं दशशतदलं पूर्णचन्द्रातिशुभम् ।

अधोवक्त्रं कान्तं तरुणरविकलाकान्तिकिञ्जल्कपुञ्जं

ललाटायैर्बर्णैः प्रविलसितवपुः केवलानन्दरूपम् ॥४०॥

अथ समाधिरूपयोगानुशीलनसाधकानां समाधिकालात् प्रागेवं विचि-
न्त्यातिप्रयत्नः स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेदित्याचार्यवचनेन
समाधेः पूर्वं स्थूलसूक्ष्मरूपसृष्टिप्रपञ्चसमुदायचिन्तनविधानात् तज्ज्ञानस्या-
वश्यकत्वादत्र वदन्ति । तत्र तावत् पृथिव्यादि पञ्च स्थूलरूपाणि मूलादि-
विशद्धान्तचक्रे उक्तानि तदाश्रितत्वात् मूलाधारे भूमण्डले पादघ्राणेन्द्रिय-
गन्धतत्त्वेति त्रिः । जलमण्डले पाणिरसनेन्द्रियरसतत्त्वेति त्रिः । वह्निमण्डले
पायुचक्षुरिन्द्रियरूपतत्त्वेति त्रिः । वायुमण्डले उपस्थत्वगिन्द्रियस्पर्शतत्त्वेति
त्रिः । नभोमण्डले वाक्श्रोत्रेन्द्रियशब्दतत्त्वेति विरिति समुदायेन पञ्चदश-
तत्त्वानि वर्तन्ते । पृथिव्यादिना मिलित्वा विंशतितत्त्वानि स्थूलानि बोद्ध-
व्यानि । इदानीं सूक्ष्मरूपाणि विधीयन्ते । तत्राज्ञाचक्रे सूक्ष्मरूपं मनः स्वयं
प्रदर्शितम् । अपराध्याह कङ्कालमालिनीतन्त्रे आज्ञाचक्रमुपक्रम्य —

मनश्चात्र सदा भाति हाकिनो गतिरञ्जितम् ।

बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारालङ्कृतं तेजसं परम् ॥ इति ॥

अत्र बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारात्मकसूक्ष्मरूपत्रयाणां स्थितिः प्रतीयते । तत्राहङ्कारस्य
न पाठक्रमात् स्थितिः मूलाधारादि सर्वत्र पृथिव्यादिजनकस्य तत्तद्विलया-
धारस्य च जन्यविलाप्ययोरधःस्थितिदर्शनात् पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बल-
वत्त्वाच्चात्रापि तथा स्थितिः कल्पयते । तेन “अहङ्कारे हरेदुभ्योम सशब्दं

(४०) तदूर्ध्वं इति । तस्य मन्त्राभादस्त्वर्द्धं महाशङ्खिन्याय शिखरसमदेशे शून्यनिरालम्बे
विसर्गस्याधः प्रकाशरूपं सहस्रदलपद्मं निवसति । अत्यर्धपूर्णचन्द्र इव शुभं अधोवक्त्रं कान्तं
तरुणरविकला इव कान्तं किञ्जल्कपुञ्जं यस्य । ललाटायैर्ललाटादिकिन्त्यक्षरकारादिपञ्चाशद्वर्णै-
र्विंशतिप्राकारेण परिलसिततनुः केवलानन्दरूपमिति ।

तन्महत्त्वम्” इति वचनात् व्योम्नी विलयायै तद्विलयाधिकरणस्याहङ्कारस्य प्रथमोपस्थितं तदादावहङ्कारस्तदूर्ध्वं बुद्धिप्रकृत्योः स्थितिः । एतेषां जन्यजनक-
भावमाह सारदायाम्—

भूलभूतात्ततोऽव्यक्तात् विकृतात् परवसुनः ।

आसीत् किल महत्तत्त्वं गुणान्तःकरणात्मकम् ।

अभूत्तस्मादहङ्कारस्त्रिविधः सृष्टिभेदतः ॥ इति ॥

विकृतादिति इदं परवसुनः प्रतिविम्बत्वेन विकृतिरूपं महत्तत्त्वादीनां प्रकृतित्वात् प्रकृतिनामकञ्च । अतएवोक्तम्—

प्रकृतिः परमा शक्तिर्विकृतिः प्रतिविम्बता ॥ इति ॥

तथा परंब्रह्मात्मप्रकृतिप्रतिविम्बस्वरूपिणीति प्रागुपदर्शितम् । सारदा-
वचने महत्तत्त्वमिति । यदेव महत्तत्त्वं सेव बुद्धिः । तदाह ईशानशिवेन—

बोद्धव्यस्तत्त्वनां सैव प्रकृतिः शक्तिर्जृम्भिता ।

बुद्धितत्त्वं भवेद्वाक्यं सात्त्विकं गुणमाश्रिता ।

सैव बुद्धिर्गह्वरम तत्त्वं सांख्ये प्रगीयते ॥ इति ॥

महत्तत्त्वन्तु गुणान्तःकरणात्मकम् । गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपाः । अन्तः-
करणमाह सारदायाम् “अन्तःकरणमात्मनः मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च परि-
कीर्तितम्” इति । एतत्समुदायात्मकं महत्तत्त्वम् । ननु मनसो महत्तत्त्वान्त-
र्गतत्वे तदन्तर्गतोऽस्मिन् प्रविशसति मनः सूक्ष्मरूपमित्यनेन धृयगभिधानं
कथं सङ्गच्छते इति चेन्न तन्मनो न महत्तत्त्वान्तर्गतं किन्तु तदहङ्कार-
जन्यमतिरिक्तम् । तदाह—

“यतोऽपरं मनस्तर्ध्वं सप्तद्वयविकल्पकम् ।

तैजसादेव तज्ज्ञातम्” इति राघवमहः ।

एवमाज्ञावक्रस्यमनःपर्यन्तानां क्रमेण स्थितेर्विहितत्वात् तदूर्ध्वेऽह-
ङ्कारादीनां स्थितिर्बोद्धा । ततयाज्ञावक्रे हाकिनी इतरन्तिद्रवणवमनो-
ऽहङ्कारबुद्धिप्रकृतीनामप्यवहितोर्ध्वेर्द्विक्रमेण स्थितिनिरूपणात् स्थानविशेषा-
नभिहितस्य पूर्व्यदर्शितवन्द्रमण्यस्य तेषामूर्ध्वं स्थितिरिति । ननु तेषामधः

क्रयं न स्वीयते इति चेन्न । “इन्दुर्ललाटदेशे च तदूर्ध्वं बोधिनी स्वयम्” इति सम्मोहनतन्त्रवचनेन वक्ष्यमाणान्नाचक्रोर्ध्ववर्तिन्योः समनियतयोरिन्दुबोधिनी-
रधोभागे स्थितिबोधनात् तयोरव्यवधानाय सर्वोर्ध्वे एव तस्य स्थितिरिति ।

अथान्नाचक्रोर्ध्वं कारणरूपमाह सम्मोहनतन्त्रे—

इन्दुर्ललाटदेशे च तदूर्ध्वं बोधिनी स्वयम् ।

तदूर्ध्वं भाति नादोऽसावर्हचन्द्राकृतिः परः ॥

तदूर्ध्वं च महानादो लाङ्गलाकृतिश्चञ्चलः ।

तदूर्ध्वं च कला प्रोक्ता आञ्जनीति योगिवत्तमा ।

उष्मणी तु तदूर्ध्वं च यदुगत्वा न निवर्तते ॥ इति ॥

तदूर्ध्वं बोधिनीत्यत्र तदूर्ध्वं ललाटोर्ध्वं आन्नाचक्रोर्ध्वं इति यावत् ।
बोधिनीधःस्थले विन्दुस्थितिमाह भूतशुद्धितन्त्रे—

विन्दुर्मात्रार्हतो देवि तदूर्ध्वं नादसंज्ञितम् ।

सत्यस्थानं तथा वायोर्माह्वानादं तदूर्ध्वतः ॥ इति ॥

मात्रार्हा गतिः ।

वानसूर्यप्रतीकाशमासीहिन्दुमदक्षरम् ।

तदूर्ध्वं चार्हमात्रा तु गान्धाररागमायिता ॥

इति हृदयविक्रमसंहितायचनेनार्हमात्रायाः शक्तिवाचकत्वप्रतीतिः । अत्र
इयोर्व्यचनयोरैकवाक्यतया चार्हमात्रा सैव बोधिनीति बोध्यम् । विन्दु-
बोधिनीनादेति अयं विन्दुमयपरगते रूपविशेषः ।

तदाह भारदायाम्—

मसिदानन्दविभवात् सकलात् परमेस्वर्यात् ।

आभीष्टशक्तिस्ततो नादो नादादिन्दुममुद्भवः ॥

परगतिमयः मात्तापिधामो भिद्यते पुनः ।

विन्दुर्नादो योजनमिति तस्य मीढाः समोरिताः ॥

विन्दुर्नादाकर्षो योजनं शक्तिर्नादस्तयोर्विन्दुः ।

ममवायः ममास्त्रातः सर्वगमविभारदेः ॥ इति ।

परशक्तिमयः परः शिवस्तेन शिवशक्तिमयो विन्दुः । अयं ललाटोर्ध्वं स्थितो
विन्दुर्नादात्मकः शिवात्मकः ।

बीजं शक्तिर्वीधिनौरूपमित्यर्थः । नादस्तयोः समवायः सम्बन्धः क्षोभ्य-
क्षोभकरूपस्तेनायं क्रियाशक्तिरूपः एतत्तयोर्ध्वं महानादः पूर्वोपदर्शितः ।

तदूर्ध्वं च कला प्रोक्ता इति । कला पंक्तिः । आञ्जीति तिर्यक् रेखारूप-
मात्राकारा इत्यर्थः । इयं शक्तिः सृष्ट्यादौ आविर्भूता । तदुक्तं पञ्चरात्रे—

एवमात्मिक्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम् ।

समस्ततत्त्वसंघातां सृध्यधिष्ठातृरूपिणीम् ।

व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान् ॥ इति ॥

अन्यत्र—

शिवशक्तिसमायोगादव्यक्तात् परमेश्वरात् ।

आद्या भगवती देवी सैव त्रिपुरसुन्दरी ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादादिन्दुसमुद्भवः ॥ इति ॥

उन्मनी तु तदूर्ध्वं चेति । तत्तत्क्षणमाह—

यत्र गत्वा तु मनसो मनस्वं नैव विद्यते ।

उन्मनी सा समाख्याता सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ इति ॥

ततश्च मनोवृत्तिमहिषयावलम्बनचेष्टाकालीनविषयावलम्बनसामान्याभाव-
सम्पादनं तत्त्वमुन्मनीत्वमिति । सा च द्विविधा सहस्राराधारा निर्वाण-
कुलारूपा एतत्स्थानस्थिता वर्णावलीरूपा ।

तथा च कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रारकर्णिकायां चन्द्रमण्डलमध्यागा ।

सर्वसङ्कल्परहिता कला सादृशी भवेत् ।

उन्मनी नाम तस्या हि भवपायनिलस्तनी ॥ इति ॥

तथा—

उन्मनीश्च मानावली धरणात् मोक्षदायिनी ॥ इति ।

मानावली वर्णावलीरूपमित्यर्थः ।

उन्नत्यधः समनीमाह भूतशब्दी—

ततो हि व्यापिका शक्तिराञ्जीति यां विदुर्जनाः ।

समनीभूर्दतस्तस्या उन्ननीन्तु तदूर्ध्वतः ॥ इति ॥

इदमपि परशक्तेरवान्तररूपम् । ततश्चाज्ञाचक्रोर्ध्वं द्वितीयविन्दुः शिव-
स्वरूपः । तदूर्ध्वं अर्द्धमात्राकारा बोधिनीशक्तिस्तदूर्ध्वं शिवशक्तिसमवायरूपाऽर्द्ध-
चन्द्राकृतिर्नादस्तदूर्ध्वं लाङ्गलाकृतिर्महानादस्तदूर्ध्वं आञ्जीरूपा व्यापिका-
शक्तिः तदूर्ध्वं समनी तदूर्ध्वं उन्ननीति क्रमेण सप्तकारणरूपाणि वर्तन्ते ।

अलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसरामः । सहस्रदलपद्मं निरूपयन्नाह तदूर्ध्वं
इति दशभिः । तदूर्ध्वं प्रागुपदर्शितसर्व्वेषामूर्ध्वं पूर्व्वोपदर्शितगङ्गिनीनाद्याः
शिखरे मस्तके शून्यदेशे नाद्यानादृतस्थाने तेन सुषुम्नाया अपि ऊर्ध्वं इति
सूचितम् । विसर्गस्याधः दशशतदलं सहस्रदलं पद्मं निवसति इत्यन्वयः ।

विसर्गन्तु ब्रह्मरन्ध्रस्योर्ध्वभागे—

तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गश्च नित्यानन्दं निरञ्जनम् ॥

इत्यादि वक्ष्यमाणवचनात् ।

पद्मं विशेषयति पूर्णचन्द्रेत्यादि । ल-काराद्यैर्वर्णैः प्रविलसितवपुरिति ।
अत्र ल-कारग्रहणं न विलोमेन वर्णचिन्तनार्थं किन्तु ल-कारग्रहणं च-कार-
परित्यागार्थम् । तत्परित्यागवीजं हि वर्णानां सहस्रदले स्थितिरावर्त्तनेनैव
घटते । एवञ्च च-कारसहितैकपञ्चाशद्वर्णानां विंगत्यावर्त्तने विंगत्यधिक-
सहस्रसंख्या भवन्ति । जनविंगत्यावर्त्तने तु एकविंशत्यूनसहस्रसंख्या
भवन्ति । अतः च-कारपरित्यागेन तत् समाधीयते । तेन च-कारादिल-का-
रान्तपञ्चाशद्वर्णा अनुलोमेन विंगत्यावर्त्तनेन सहस्रदले चिन्तनीया इति
ध्येयम् । अनुलोमेन वर्णचिन्तनं व्यक्तमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रारं महापद्मं शुक्लवर्णमधीमुखम् ।

च-कारादि च-कारान्तैः स्फुरद्वर्णैर्विराजितम् ॥ इति ॥

अत्र च-कारान्तैरित्यत्रान्तशब्दस्यावमानार्थकत्वात् च-कारोऽन्तेऽवमाने यस्येति
बहुव्रीहिणा च-कारं विहाय ल-कारान्तपञ्चाशद्वर्णयोगः । अथवा ल-कारा-

समास्ते तस्यान्तः शशपरिरहितः शुद्धसम्पूर्णचन्द्रः ।
 स्फुरज्ज्योत्स्नाजालः परमरसचयस्निग्धसन्तानहासी ।
 त्रिकोणं तस्यान्तः स्फुरति च सततं विद्युदाकाररूपं
 तदन्तःशून्यं तत् सकलसुरगणैः सेवितं चातिगुप्तम् ॥ ४१ ॥

द्यैरिति लकार-क्षकारान्तपञ्चाशद्वर्णानामकथादित्विरेखावहामावर्त्तेन यथा-
 योम्यावर्त्तनेन विन्यासः । कङ्कालमालिनीवचनन्तु दक्षिणावर्त्तेन वर्णविन्यास-
 विधायकम् इति वचनद्वयोरविरोधः । अत्र पञ्चाशद्वर्णानां रूपविशेषा-
 नभिधानात्तद्वर्णमय्या मातृकायाः शुक्लवर्णत्वदर्शनात्तेऽप्यत्र शुक्लत्वेनैव
 चिन्तनीया इति ध्येयम् । ललाटाद्यैर्वर्णैरिति पाठे तु ललाटशब्देन मातृका-
 न्यासोक्तललाटवर्णः अकारस्तदाद्यैर्वर्णैरित्यर्थः । एतत्पक्षे लकारं विहाय
 अकारादिक्षकारान्तं पञ्चाशद्वर्णयोगो बोध्यः । सर्वत्र पञ्चाशद्वर्णग्रहणे
 अन्यलकारव्यागदर्शनात् ।

अत्र केचित् प्रविलसिततनुरिति पठन्ति । तत्र “वा पुंसि पद्मम्” इति
 दर्शनात् पुंसि विशिष्टस्य पद्ममित्यस्य विशेषणतया तनुरित्यस्यापि पुंस्त्व-
 मिनि] व्याख्यायन्ति च । तत्र एतत्श्लोकस्य निवसतिक्रियायाः कर्त्तृत्वेन
 पद्ममिति विन्दन्तनिर्दिष्टात् स्त्रीवलिङ्गप्रयोग एव प्रतीयते न तु पुंलिङ्गप्रयोग-
 स्तथात्वे विभर्गान्तो भवितुमर्हति अतस्तद्विशेषणस्य तनुशब्दस्य स्त्रीवत्वमवश्यं
 वार्यं तथात्वे विन्दन्तता न भवति निर्विन्दुत्वे छन्दःपातस्तस्मादपुरित्वेव
 पाठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

गद्यस्तदलकमलकर्णिकायां चन्द्रमण्डलस्थितिमाह समास्ते इति ।

तस्यान्तः तत्र पद्मे अन्तर्गम्ये शुद्धः निर्मलोदयविशिष्टः । चन्द्रं विशेषयति स्फुरदित्यादि परमरसचयस्निग्धसन्तानहासी इति । स्निग्धः आर्द्रसदृश-
भावस्तस्य सन्तानो विस्तारो यत्र इत्यर्थः । ततश्च परमाश्चर्यरसचयेन उत्ताप-
हीनतया स्निग्धसन्तानयुक्तो हासवदानन्दमयकिरणविशिष्ट इत्यर्थः । अथ
चन्द्रमण्डलस्याधः ऊर्ध्वं अन्तरात्मादीनां स्थितिमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे
सहस्रारमुपक्रम्य—

तत्कणिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलश्चैव चन्द्रमण्डलमेव च ॥

ततो वायुर्गह्वरानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ।

तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गश्च नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।

तदूर्ध्वं शङ्किनी देवी सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ इति ॥

तत्रास्तः चन्द्रमण्डलमध्ये सततं निरन्तरं विद्युदाकाररूपं त्रिकोणं स्फुरतीति ।
तदन्तःशून्यमिति । अन्तर्गम्ये शून्यं यस्य तदन्तःशून्यं परं विन्दुगरीरं
तस्मिन् त्रिकोणे अन्तःशून्यं तदन्तःशून्यं त्रिकोणमध्यवर्त्ति परं विन्दुरूपं शून्यं
स्फुरतीति क्रियान्वयः । यदा तदन्तस्त्रिकोणमध्ये शून्ये परं विन्दुरूपं
स्फुरति । अतएवोक्तं तोडलतन्त्रे पष्ठोलामे—

निराकारं परं ज्योतिर्विन्दुश्चाव्ययसंज्ञकम् ।

विन्दुगण्डेन शून्यं स्यात् तथा च गुणसूचकम् ॥ इति ।

अथ “आहारनिर्हारविहारयोगाः समंभृताः धर्मविदा तु कार्या” इति
वचनात् योगस्य गोपनेनानुष्ठानविधानात् तदन्तःशून्यमतिगुप्तं यथा स्यात्तथा
सकलसुरगणैः सेवितम् धाराधितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

परमाश्चर्यरसचयेन अथर्देस्निग्धहासो दीप्तिर्वस्य तस्य चन्द्रस्य मध्ये त्रिकोणं मध्यं देव स्फुरति
विद्युदाकारं रश्मिं यस्य त्रिकोणमन्तर्गम्ये तस्य मण्डलाकारं विवर्तते । अथचन्द्रगणैः सेवितम् ।
मण्डलाकारमिदम् ।

सुगुप्तं तद्यत्नादतिशयपरमामोदसन्तानराशेः

परं कन्दं सूक्ष्मं सकलगणिकलाशुद्धरूपप्रकाशम् ।

ब्रह्म स्थाने देवः परमशिवसमाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः

स्वरूपी सर्वात्मा रसविरसमितो ज्ञानमोहान्धहंसः ॥४२॥

सुगुप्तमिति । अस्यायमर्थः वक्ष्यमाणकेशाग्रकोटिभागैकरूपत्वादतिगुप्तं तत् शून्यं यत्नात् चिरनिरन्तरध्यानाद्यनुष्ठानात् सकलगणिकलाशुद्धरूप-प्रकाशं कला निर्व्याणकला तथा सह वर्त्तमाना या शशिनचन्द्रस्य षोडशी कला तथा त्रिर्गुणरूपप्रकाशो यस्य तदित्यर्थः । तथा चातिसूक्ष्म-मपि त्रिकोणान्तर्बिन्दुमाकलानिर्व्याणकलासहितपरंविन्दुरूपान्तःशून्यं ध्यानेन प्रकाशितं भवतीति भावः । परमामोदसन्तानराशेर्भोक्तस्य परं कन्दं प्रधान-मूलमित्यर्थः । सुगुप्तमित्यत्र सुगोप्यमिति पाठे यत्नादित्यस्य उभयत्वान्वय इति ध्येयम् ।

केचित्तु त्रिकोणान्तःशून्यं शून्यस्थानं तत्तु कीदृशम् ? सकलगणि-कलाशुद्धरूपप्रकाशम् । शशिनचन्द्रस्य सकलकलाः समस्तकलाः षोडश-कलाः तत् शुद्धं शुक्तं यद्वृत्तं तदेव प्रकाशो यस्य तादृशपूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यर्थः इति व्याख्यायन्ति तच्चिन्त्यम् । तन्निकोणस्य पूर्णचन्द्रमण्डलमध्यवर्त्तित्व-कथनेनैव त्रिकोणमध्यस्थानस्य पूर्णचन्द्रतुल्यप्रकाशप्राप्तौ पुनस्तत्कथनं व्यर्थं स्यात् । किञ्च सकलसुरगणैः सेवितमित्यनेन शून्यस्थानस्य सेवनं न युज्यते किन्तु त्रिकोणान्तर्बिन्दोरेव मेध्यत्वमिति । यदि तु तत् शून्यस्थानस्य परं बिन्दोरधिष्ठानात् मेध्यत्वमित्युच्यते तदा तु तत्शून्यस्थानस्य परं बिन्दोरधि-

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरां
यतेः स्वात्मज्ञानं दिशति भगवान् निर्मलमतेः ।
समाप्ते सर्वेशः सकलमुखसन्तानलहरी-
परीवाहो हंसः परम इति नाम्ना परिचितः ॥ ४३ ॥

छानात् सेव्यत्वमित्युच्यते तदा तत् शून्यस्थानमेव नो भवतीति सुधीभि-
र्भाव्यम् ।

सहस्रदलकर्णिकायां परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । इह
स्थाने, कर्णिकायामित्यर्थः । परमशिवसमास्थानमिदं परमशिवनाम्ना
ख्यातो देवो वर्तते इति शेषः । देवं विशेषयति स्वरूपीति ब्रह्मरूपी
ब्रह्ममयमिति यावत् । सर्वात्मा सर्वेषां जीवानाम् आत्मा जीवात्मस्वरूपः
जीवात्मपरमात्मनोर्व्वसुतो भेदाभावात् य आत्मा स एव जीवः अतएवोक्त-
मध्यात्मरामायणे—

जीवात्मा परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।

आचार्यशास्त्रोपदेशदैवज्ञानं यदा भवेत् ।

आत्मनोर्जीविपरयोर्भूला विद्या तदैव तु ॥

इत्युक्तम् । श्रुतिरपि “तत्त्वमसि” इति वाक्येन तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वं दर्श-
यति । रसविरसमित इति रसः परमानन्दरसः विरसस्तद्भेदक्षणेन शिव-
शक्तियोगजन्यसामरस्यानन्दरूपः । तदुभयरसमितः प्राप्तः इत्यर्थः । अथवा
रसः प्रथमोपस्थितत्वेन विषयरसस्तस्मिन् विरसा ज्ञेयताबुद्ध्यैर्न रसेन स
परमानन्दरसस्तस्मिन् इत्यर्थः । अज्ञानमोहान्धहंसः अज्ञानमोहान्धकार-
नायकत्वात् हंसः सूर्यरूप इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरामिति । निरवधि निरन्तरम्

अतितरामतिशयं यथा स्यात्तथा सुधाधारारूपसारं वसु विमुञ्च-
न्नित्यर्थः ।

अथवा सुधाया आधारश्चन्द्रस्तस्मादास्त्रियते निःस्त्रियते यत् तत् सुधा-
धारारूपं शुक्लवर्णामृतकिरणं विमुञ्चन् प्रकाशयन्नित्यर्थः । एतद्विशेषणेन
विशेष्यस्य चन्द्रवत् शुक्लवर्णत्वं सूचितम् ।

यद्वा आसार्यते निःसार्यते उच्चार्यते इति यावत् तद्वाक्यं सुधाधारया
सह आसारं सुधाधारारूपं सुधामयवाक्यमित्यर्थः । ततश्च निरवधि सर्वस्मिन्
काले अतितरां मोहनाशयातिप्रवलतरां सुधामयवाक्यं विमुञ्चन् उच्चरन्
सन् यतेरुपास्यदेवतायां नियतमनसः स्वात्मज्ञानं स्वज्ञीवात्मा तेन सह आत्मा
परमात्मा ज्ञायतेऽनेनेति । अत्रापृथक्साहित्येन जीवात्माभेदेन परमात्मज्ञान-
कारणं तारकब्रह्ममन्त्रम् उपदिशतीति समुदायार्थः ।

अथवा सुधा कृपासूतं तद्धारया युक्तं सारं ब्रह्ममन्त्रात्मकसारवाक्यमुच्चरन्
स्वात्मज्ञानं दिशतीत्यर्थः । एतद्विशेषणेन तारकमन्त्रोपदेशकत्वप्राप्त्यु-
विशेष्यगुरुत्वं सूचितम् । एवञ्चैतद्विशेषणं पूर्व्वोक्तोक्तपरमशिवस्यैव गुरुत्वात् ।
अतएव ललितारहस्ये गुरुतत्त्वनिरूपणे—

ख्यातोऽयं पुरुषश्रेष्ठः सर्व्वदात्मरतिप्रिय ।

इत्यादिना गुरुं वर्णयित्वा

तैजोरूपा प्रिया तस्य ब्रह्मवर्त्मसुदुर्लभा ।

परमं ब्रह्म यत्पादपङ्कजयुतिवैभवम् ॥

इत्युक्त्वा शोभाधिक्येन पदपङ्कजयोः परब्रह्मरूपपरमशिवस्य हृत्पद्मादिति
व्याख्यातम् । तैजोरूपगुरुप्रियायाः पादद्वयारोहणं गुरुहृदय एव न त्वन्य-
पुरुषस्येति । अतो यः परमशिवः स एव गुरुरिति तात्पर्य्यम् ।

निर्व्वर्णतन्त्रेऽपि—

शिरःपद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः ।

तत्समो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये ।

तदंशं चिन्तयेद्देवि वाङ्मे गुरुचतुष्टयम् ॥ इति ॥

अयं परमशिवः कर्णिकान्तस्त्रिकोणस्य वहिरधः कथ्यमानहंसः इत्य-
स्योपरि वर्त्तते । पूर्व्वोक्तकङ्कालमालिनीतन्त्रवचने—

तत्कर्णिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्य्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ॥

इत्यादिना क्रमेण महाशङ्खिनीशक्तिपर्यन्तस्थितिमभिधाय

तस्याधस्ताच्च देवेशि चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।

त्रिकोणं तत्र सच्चिन्त्य क्षयहीनात्मिका कला ।

तन्मध्ये कुटिला निर्व्वर्णाख्यसप्तदशो कला ॥

इति वचनेन चन्द्रमण्डलान्तस्त्रिकोणेऽमाकलादीनामेव स्थितेरुक्तत्वात् ।
गुरोस्तु तदधोऽन्तरात्मन उपरि स्थितिरुवाच । ननु कङ्कालमालिनीवचने-
ऽन्तरात्मन उपरि गुरोः स्थितिरुक्ता तत्कथं हंसस्य ऊर्ध्वे गुरोः स्थितिरुच्यते
इति चेन्न हंसान्तरात्मनोरेकार्थत्वात् ।

तथा हि कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्यानं यथा—

सहस्रदलमध्यस्थमन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्य्यध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ॥

तस्मिन् निजगुरुं नित्यमित्यादि ।

तथाऽन्यत्र—

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ।

अमुकानन्दनाथान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्व्वकम् ॥ इति ॥

तथाऽन्नदाकल्पे—

शिरः पद्मे शुक्ले दशमस्तदले केशरगते

पतन्त्रीणा तस्ये परमशिवरूपं निजगुरुम् ॥ इति ॥

एतेषां वचनानां पर्यालोचनया हंसान्तरात्मनोरभेदः प्रतीयते । एवं
परमशिवरूपं निजगुरुमित्यनेन परमशिव एव गुरुरिति भाष्यम् ।

यत्तु सहस्रदलमुपक्रम्य—

तन्मध्ये तु त्रिकोणं स्याद्विद्युदाकाररूपकम् ।

विन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥

इति वचनं परमशिवस्य त्रिकोणमध्ये स्थितिबोधकम् तन्मत्तमिदेन सहस्र-
दलकमलाभिन्नतत्कर्णिकाधोवर्त्यूर्ध्वमुखद्वादशदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे गुरु-
स्थितिबोधकम् एतत्पादुकापञ्चकस्त्रोत्रे स्पष्टीकृतम् । न तूर्द्वसहस्रदलकर्णिका-
त्रिकोणे गुरुस्थितिबोधकम् । मध्यत्रिकोणस्याधस्तनविकोणान्तरे तद्रूपेण
स्थितः । अन्यथा कङ्कालमालिनीतन्त्रवचनविरोधात् ।

समाप्ते सर्व्वेय इति । अत्र कर्णिकायां सर्व्वेयामीश्वरः समाप्ते इत्यर्थः ।
नन्वत्र परमशिवस्थितिकथनेनैव ईश्वरस्थितिरुक्ता तत्कथं पुनः सर्व्वेय-
स्थितिरुच्यते इत्यतः सर्व्वेयं विधीयति हंस इति । अयं सर्व्वेशो हंसः हंस
इत्याहुर्पूर्व्विकमन्त्राकारः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्ततः ।

विचिकीर्षुर्घ्णणीभूय क्वचिदभ्येति विन्दुताम् ॥

कालेन भिद्यमानसु स विन्दुर्भवति द्विधा ।

विन्दुर्दक्षिणभागय वामभागो विसर्गकः ॥

तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुं-स्त्रीविशेषितौ ।

हृद्गारो विन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः ॥

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ।

पुं-प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

सुष्यक्तमाह महाकालीतन्त्रे प्रथमपटले—

सहस्रारान्तरे शून्ये दिव्यतीरणयोगिभित्ते ।

चन्द्रमण्डलमध्ये तु हंसवर्णद्वयोपरि ।

शिवस्थानं शैवाः परमपुरुषं वैष्णवगणा
लपन्तीति प्रायो हरिहरपदं केचिदपरे ।

परं देव्या देवीचरणयुगलाम्भोजरसिका

मुनीन्द्रा अप्यन्ये प्रकृतिपुरुषस्थानममलम् ॥४४॥

शुद्धस्फटिकसङ्घातं शुद्धचौमविराजितम् ॥ इत्यादि ॥

अत्र. हंसवर्णद्वयोपरीति सुव्यक्तम् । अथवा हंसः परम इति नाम्ना परिचितः हंस इति नाम्ना परम इति नाम्ना च परिचितो विख्यात इत्यर्थः । अतएव अन्यकारेण जनपद्माशच्छ्लोके केचिहंसाख्यमेतदित्यनेन हंसनामकत्वं स्वयमुक्तम् । यद्वा हंसोऽन्ते यस्य स हंसोऽन्तः हंसोऽन्तश्चासौ परममेति कथं-धारयेण शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे हंसःपरम इति सिद्धम् । तेन परमहंस इति नाम्ना परिचित इत्यर्थः । अतएवोक्तम् आगमकल्पद्रुमे—

असौ परमहंसाख्यो युक्तस्यावरजङ्गमः ॥ इति ॥

सकलसुखसन्तानलहरीपरीवाह इति । सर्व्वप्रकारसुखं सकलसुखं तस्य सन्तानो विस्तारः स एव लहरी शैली परि सर्व्वतोभावेनोद्भूते उत्तरोत्तर-कालस्यायित्वेन प्रकाश्यते यस्मिन् इत्यर्थः । ततश्च श्रेण्याकारेण सर्व्व-व्यापकसर्व्वप्रकारसुखविशिष्ट इति यावत् । अयं हंसः परमशिवस्याधीवर्त्तीत्युक्तं भाक् ॥ ४३ ॥

एतत् कर्णिकायां सर्व्वदेवतामयहंसादीनामधिष्ठानात् शैवशाक्तादि-सकलोपासकानामुपास्यदेवतास्थानमित्याह । शिवस्थानमिति । शैवाः शिवो-

(४४) शिवस्थानं इति । एतत् परमशिवस्थानं शैवा जनाः शिवस्थानमिति लपन्ति । वैष्णवाः परमपुरुषं परा प्रकृता वा लक्ष्मीर्यस्य एवभूतपुरुषं वदन्ति । अपरे केचित् प्रायो हरि-हरपदमिति लपन्ति । अन्ये देवीचरणयुगलानन्दरसिका देव्याः पदं लपन्ति । वस्तुतस्तु नानाप्रकारभावनाया एको निरञ्जन एवं निर्व्याघ्रः अतएव “हृत्कुटिलनानावज्जुषां नृणा-मेको गत्य” इति पुष्पहस्तोक्तं साधु-संगच्छते ॥

इदं स्थानं ज्ञात्वा नियतनिजचित्तो नरवरो
 न भूयात् संसारे पुनरपि न बहस्त्रिभुवने ।
 समग्रा शक्तिः स्यान्निधममनसस्तस्य कृतिनः
 सदा कर्तुं हर्तुं खगतिरपि वाणी सुविमला ॥ ४५ ॥

पासका एतत्पद्मं शिवस्थानं लपन्ति वदन्तीत्यर्थः । परमपुरुषं परमपुरुषस्य
 विष्णोः स्थानं इदमर्थतद्विप्रत्ययेन सिद्धम् । केचिदिति ये हरिहरोपा-
 सकास्तौ शैवा वैष्णवाश्च ते केचित् अपरे केवलशिवविष्णुपासकेतरा हरिहरपदं
 लपन्ति । अतः सर्वे शैवा वैष्णवाः केवलशिवस्थानं केवलविष्णुस्थानं न वदन्ति
 इत्यभिप्रायेण इत्युक्तम् । अन्ये युगलभजनशीलाः यद्वा अन्ये हंसमन्त्रोपासका-
 मुनीन्द्राः प्रकृतिपुरुषस्थानं हंसस्य प्रकृतिपुरुषोभयरूपत्वात् तदधिष्ठितस्थानं
 लपन्तीत्यर्थः । एतददर्शनमात्रं तत्स्थाने सर्वदेवतामयपरंविन्दोरधिष्ठानात्
 यो यद्देवतोपासकः स तद्देवतास्थानं वदतीति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

सहस्रारज्ञानफलमाह इदं स्थानमिति । साङ्गोपाङ्गरूपेणैतत्स्थानज्ञानं
 भवतीति भावः । नियतनिजचित्त इति नियतं तत्र नियुक्तं निजचित्तं येन
 इत्यर्थः । न भूयात् संसारे मुक्तो भवतीति भावः यतः क्वचिदपि न बहस्त्रि-
 भुवने इति हेतुगर्भविशेषणम् । बहः पुण्यपापरूपमायाप्रागवदः । तदुक्तं
 भागवते—

कर्माणि क्रियमाणे तु गुणैरात्मनि मन्यते ।

तदस्य संसृतिर्ज्येष्ठः पारतन्त्र्यश्च तत् स्मृतम् ॥ इति ॥

भगवद्गीतायामपि—

समावजेन कौन्तेय निरुदः स्वेन कर्माणा ॥ इति ॥

(४५) इहस्थानमिति । इह एवं शास्त्रे एतत्स्थानं साक्षात् नियतं भवतं निजचित्तं येन
 च परमात्मचित्तापरो वरवरः संसारे न भूयात् क्वचिदपि त्रिभुवने बहो न भवति । संसृतमनसः

ततश्च पुण्यपापभोगार्थं शरीरधारणात् बन्धः । स च स्वर्गे पुण्यभोगार्थं पाताले पापभोगार्थं मर्त्ये उभयभोगार्थं भवतीति । तत्त्वज्ञानिनान्तु बन्ध-
हेतुभूतपुण्यपापानुदयात् सञ्चितपुण्यपापक्षयाच्च क्वचिदपि कस्मिन् कालेऽपि
चिभुवने स्वर्गमर्त्यपाताले न बद्धः न शरीरी भवति । सोऽयं प्रारब्धकर्म-
भोगपर्यन्तं जीवन्मुक्तः सन् तिष्ठति देहान्ते मुक्तो भवतीति भावः । तस्य
पुण्यपापानुदयमाह कुलार्णवे—

अश्वमेधशतेनापि ब्रह्महत्याशतेन च ।

पुण्यपापैर्न लिप्यन्ते येषां ब्रह्म हृदि स्थितम् ॥ इति ॥

तथा भगवद्गीतायाम्—

नैव तस्य कृते नार्थी नाकृते नैह कथन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपात्रयः ॥ इति ॥

तस्य प्रक्रान्ततत्त्वज्ञानिनः कृतेन कर्मणा पुण्यं नास्ति न चाकृतेन नित्य-
कर्मणा कथनं प्रत्यवायोऽस्तीति सुबोधिनीव्याख्यानम् ।

सञ्चितपुण्यपापक्षयमाह श्रुतिः—

तस्मिन् मनसि लीने गते सङ्कल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः
शक्त्यात्मा शान्त इति ।

भगवद्गीतायामपि—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ इति ॥

तस्य समग्रा सर्वकार्यसाधिका शक्तिः स्यात् । शक्तिकार्यं दर्शयति
सदा कर्तुमिति अभीष्टकार्यं कर्तुं तथा कर्तुम् अनिष्टं कर्तुं संहर्त्तुं च शक्तिः
खगतिराकाशपथगमनं सुविमला मधुरगन्धपद्ममयी वाणी स्यादिति
सर्वत्रान्वयः ॥ ४५ ॥

सास्य कृतिन समस्ता शक्तिः स्यात् । तद्देशक सर्वदैव कर्तुं कर्तुं सक्षमो भवति । खगतिराकाश-
गतिरपि भवति । अपि वाणी सर्वाङ्गादिनी सुविमलशक्तिरूपा भवतीति ।

अत्रास्ते शिशुसूर्यसोदरकला चन्द्रस्य सा षोडशी
शुद्धा नीरजसूक्ष्मतन्तुशतधाभागैकरूपा परा ।

विद्युत्कोटिसमानकोमलतनूर्विद्योतिताऽधीमुखी

पूर्णानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरा ॥ ४६ ॥

अथात्र पूर्वं तदन्तःशून्यन्तदित्यनेन सकलशशिकलाशुद्धरूपप्रकाश-
मित्यनेन च सहस्रारकर्णिकान्तस्त्रिकोणे अमाकलानिर्वर्णकलापरंविन्दु-
नामधिष्ठानं छलेनाभिहितम् । इदानीं तेषां स्वरूपेण इतरभेदकविशेषणेन
च स्पष्टयितुमिच्छन्नादावमाकलास्वरूपमाह अत्रास्ते इति । शिशुसूर्य-
सोदरमित्यनेन कलाया रक्तवर्णत्वं प्रापितम् । चन्द्रस्य या षोडशीत्यनेनय-
ममा कलेति प्रापितम् । नीरजतन्तुर्मृणालसूत्रं तस्य शतभागो दीर्घफाले-
नेति बोध्यम् । शुद्धा कलहरहिता परा चिच्छक्तिरूपा चिच्छक्तेरेवेदं
रूपम् । अतएवोक्तं प्रभासखण्डे—

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति अमाविशेषणम् । नित्यानन्दपरम्परेति ब्रह्मपरम्परोत्पत्ता इत्यर्थः ।
अतिविगलत् पीयूषधाराधरा अतिशयामृतस्राविणीत्यर्थः । यद्वा नित्या-
नन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरेत्येकविशेषणम् । अस्यार्थः परं विन्दु-
रूपं शिवः परा प्रकृतिः शक्तिः आनन्देन समरसानन्देन परम्पराभ्यां शिव-
शक्तिभ्यामतिविगलन्ती या पीयूषधारा परामृतधारा नित्यं निरन्तरं
तादृगधारामिव धारां धारयतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४६ ॥

निर्व्याणख्यकला परा परतरा सास्ते तदन्तर्गता
 केशायस्य सहस्रधा विभजितस्यैकांशरूपा सती ।
 भूतानामधिदैवतं भगवती नित्यप्रबोधोदया
 चन्द्रार्द्धाङ्गसमानभङ्गुरवती सर्वार्कतुल्यप्रभा ॥ ४७ ॥
 एतस्या मध्यदेशे विलसति परमापूर्वनिर्व्याणशक्तिः
 कोट्यादित्यप्रकाशा त्रिभुवनजननी कोटिभागैकरूपा ।
 केशायस्यातिसूक्ष्मा निरवधि विगलत्येमधाराधरा सा
 सर्वेषां जीवभूता मुनिमनसि मुदा तत्त्वबोधं वहन्ती ॥ ४८ ॥

निर्व्याणकलास्वरूपमाह निर्व्याणख्यकलेति । सा परा परतरा परमा
 कला अस्या अपि परतरा श्रेष्ठा । परादिति पाठे सर्वश्रेष्ठा इत्यर्थः । सा
 तदन्तर्गता अमाकलायाः क्रीडे स्थिता । “तन्मध्ये कुटिला निर्व्याणख्य-
 सप्तदशी कला” इति पूर्वोक्तवचनात् । केशायस्येत्यादि केशायस्य सहस्र-
 भागैकभागरूपसूक्ष्मा सती आस्ते इत्यन्वयः । भूतानां सर्वप्राणिनामधिदैवतं
 हार्दचेतन्यस्वरूपा इत्यर्थः । नित्यप्रबोधोदया तत्त्वज्ञानसम्पादयित्री । चन्द्रा-
 र्द्धाङ्गसमानभङ्गुरवती चन्द्रार्द्धाङ्गरूपामाकलावत् कुटिलाकारेत्यर्थः । सर्वार्क-
 तुल्यप्रभा एकदा हादशसूर्योदये यादृक्प्रकाशः तादृशप्रकाशमाना रक्तवर्णा
 च ॥ ४७ ॥

परं विन्दुस्वरूपमाह एतस्या इति । एतस्या निर्व्याणकलायाः मध्यदेशे
 क्रीडे अपूर्वा सृष्टेरदाकाविर्भूतत्वात् किञ्चिदपि नास्ति पूर्वं यस्यास्तादृशी ।

(४७) निर्व्याणख्येति । सा निर्व्याणनाम्नी कला अमाकलान्तर्गता सती आस्ते । कीदृशी ?
 परा प्रकटादपि प्रकृतरा । सहस्रप्रकारेण विभजितस्य केशायस्य एकांशरूपा सती शोभना ।
 पुनः कीदृशी ? भूतानामधिदैवतास्वरूपा भगवतीस्वरूपा च । नित्यः प्रबोधोदयो यस्याः सा तथा ।
 चन्द्रशेखरे भङ्गुरं वक्राकारं वपुर्यस्याः सा तथा हादशादित्यप्रभा इत्यर्थः ।

(४८) एतस्या इति । एतस्याः कलाया मध्यदेशे परमापूर्वनिर्व्याणशक्तिर्विलसति ।
 कीदृशी ? कोट्यादित्य इव प्रकाशो यस्याः । त्रिभुवनजननी सर्वेषां आधारभूतत्वात् । केशाय-

परमा परंब्रह्मशक्तिरूपा निर्व्याणशक्तिर्विलसतीत्यर्थः । निर्व्याणशक्तिं विशेषयति कीट्यादित्वप्रकाशेति । त्रिभुवनजननी स्वर्गमर्त्यपातालदि-
प्रपञ्चसमुदायस्योत्पत्तिस्थानरूपेत्यर्थः । यतः केशाग्रस्य कीटिभागैकभागरूपा
अतोऽतिसूक्ष्मा । निरवधिविगलप्रेमधाराधरेति प्रेम आनन्दार्द्रभावप्रफुल्लता ।
सामरस्यानन्दार्द्रभावप्रफुल्लताजनिता या परामृतधारा निरवधि निरन्तरं
विगलन्ती तादृग्धारां धारयतीत्यर्थः । सर्वेषां जीवभूतेति ।

एतस्य अंग एव जीवः तदुक्तं यथा—

ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरन्ति विस्फुलिङ्गकाः ।

तस्याद्युगतं परं बिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यपि ।

तदेव सहसा देवि संज्ञायुक्तो भवत्यपि ॥ इति ॥

तस्याः शिवशक्त्यात्मकपरंबिन्दुन्तर्गतशक्त्याः संज्ञायुक्तो जीवनामा भवती-
त्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । इयं निर्व्याणशक्तिः निर्व्याणकलाधःस्थाने नादरूप-
निबोधिकोपरि वर्तते । तद् यथा—

निर्व्याणायन्तरगता वज्रिरूपा निबोधिका ।

नादाव्यक्ता तदुपरि कीट्यादित्वसमप्रभा ।

निर्व्याणशक्तिः परमा सर्वेषां योनिरूपिणी ॥

तस्यां गतौ शिवं ज्ञेयं निर्व्यिकारे निरञ्जनम् ।

अत्रैव कुण्डली शक्तिर्विहरेत् परमात्मना ॥ इति ॥

निबोधिकाऽव्यक्तानादात्मिका वज्रिरूपा । तथा हि नादस्य त्रिविधावस्था
“तमोगुणाधिक्येन केवलध्वन्यात्मकोऽव्यक्तानादः । रज आधिक्येन किञ्चिद्वर्ण-
वद्वन्यामात्मकः । सत्त्वाधिक्येन बिन्दुरूप” इति राघवभट्टः । ततश्च नादबिन्दु-
निबोधिकाः सर्वेन्दुवज्रिरूपाः “ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मनो वज्रीन्द्रकंसरूपिणः”
इति सारदावचनात् । तस्मादत्र वज्रिरूपनिबोधिकोपरि स्थितिकथनात्

पट्चक्रनिरूपणम् ।

तस्या मध्यान्तराले शिवपदममलं शाश्वतं योगिगम्यं
नित्यानन्दाभिधानं सकलमुखमयं शुद्धबोधस्वरूपम् ।
केचिद्वक्त्राभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तत्त्वपन्ति
केचिद्वंसाख्यमेतत् किमपि मुक्ततिनो मोक्षमात्मप्रबोधम् ॥४६॥

सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलोपरि निर्वाणशक्तेः स्थितिरिति सुधीभिर्भाव्यम् । व्यक्त-
माह कुलार्णवीकृतपरंब्रह्मध्याने—

विन्दुरूपं परं ब्रह्म सहस्रदलसंस्थितम् ।

इत्युपक्रम्य—

कर्णिकान्तस्त्रिकोणान्तर्मण्डलत्रयमण्डितम् ॥ इति ॥

मण्डलत्रयेण सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलेन मण्डितमित्यर्थः । इयं निर्वाण-
शक्तिः परविन्दुरूपेति स्फुटीकरिष्यामः ॥ ४८ ॥

निर्वाणशक्तिमध्ये परब्रह्मस्थानमाह तस्या मध्यान्तराले इति । तस्याः
परंविन्दुरूपनिर्वाणशक्त्याः मध्यान्तराले मध्यस्थशून्ये अमले मायामलरहितं
शिवपदं ब्रह्मस्थानं लपन्ति तत्त्वज्ञा इति शेषः । योगिगम्यं सूक्ष्मातिसूक्ष्म-
तमत्वात् बाह्यनसौरगोचरत्वाच्च योगिनां ज्ञानमात्रगम्यमिति भावः ।

(४६) अस्या इति । अस्याः शक्तेर्मध्येदेशानरात्रे निर्मूलं शिवपदमास्ते । नित्यानन्दं
यावत्तत् अत्यन्तसकृत्वात् । योगं प्राप्य अत्यन्तज्ञानसाध्यात्वात् सकलानां सुखमयं व्ययशः सकलं
कलया सह वर्त्तमानं तत् सुखमयज्ञेति तत् तथा । शुद्धबुद्धीनां प्रबोधो ज्ञानं यस्मात् । एतत्
पदं केचित् परब्रह्माभिधानमिति वदन्ति । अन्ये सुधियो वैष्णवं पदं लपन्ति । केचित् सुधियो
मोक्षं मोक्षस्वरूपं वंसाख्यमिति वदन्ति । एतेन ब्रह्मविशुद्धिवशक्तिसवरूपं तत्पदमित्यायानं
वंसाख्यत्वात् । तथाच ज्ञानार्णवे—

हकारे विन्दुरूपेण ब्रह्माणं विद्धि पार्वति ।

सकारे सर्गविन्दुभ्यां हरिवाहं महेश्वरि ।

अविनाभावसम्भवात् लोके हरिहराविति ॥

केचित् वेदान्तिका ब्रह्माभिधानं ब्रह्मेति नाम्ना लपन्ति अथवा हंसाख्यं
हंसनामकमिति यथाश्रुतार्थः । अन्ये सुकृतिनः किमपि अनिर्वचनीयम्
आत्मप्रबोधम् आत्मसाक्षात्कारस्थानं लपन्तीत्यर्थः । मोक्षमिति सुच्यते
मायाप्रपञ्चादहिर्भूयते यत्र तन्मोक्षरूपमित्यर्थः । अवेदमवधीयताम् ।
सहस्रदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे मायावन्धनच्छादितप्रकृतिपुरुषात्मकपरंविन्दुः ।
तदुक्तम्—

सत्यलोके निराकारा महाज्योतिःस्वरूपिणी ।
माययाच्छादितात्मानं चणकाकाररूपिणी ॥
हस्तपादादिरहिता चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
मायावन्धनमुत्सृज्य द्विधा भित्वा यदोन्मुखी ।
शिवशक्तिविभागेन जायते सृष्टिकल्पना ॥ इति ॥

सत्यलोके सहस्रारे इत्यर्थः ।

तथा—

निर्गुणो विन्दुरूपस्य सिद्धिकारणमेव हि ।
केचिद्वदन्ति स ब्रह्मा कैश्चित् विष्णुः प्रकथ्यते ॥
कैश्चित् शङ्को महापूर्णं एको देवो निरञ्जनः ।
आद्या शक्तिर्यती देवचणकाकाररूपकः ॥ इति ॥

अस्य विन्दोः केशावकोटिभागैकभागरूपसूक्ष्मतेजोऽंशो निर्व्याणशक्ति-
र्भ्रम्यशून्यभागे ब्रह्मपदमिति अन्यकारमतम् ।

तथान्यत्र—

तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
शून्यरूपं शिवः साक्षात् विन्दुः परमकुण्डली ॥

तथा—

वृत्तः कुण्डलिनीशक्तिर्गुणत्रयसमन्वितः ।

शून्यभागं महेशानि शिवशक्त्यात्मकं प्रिये ॥ इति ॥

अयं विन्दुः सर्वकारणरूप ईश्वर इति केचित् । पौराणिकासु महाविष्णु-
रूपोऽयमिति वदन्ति । अन्ये तु ब्रह्मपुरुषोऽयम् ।

तदाह—

नाहो न रात्रिर्न वियन्न पृथ्वी

नासीत्तमो ज्योतिरभून्नवान्यत् ।

श्रोत्रादिवुद्गमानुपलभ्यमेकं

प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ इति ॥

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।

निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥

इति सारदावचनात्तन्मध्येऽयं सगुणब्रह्मरूपः । वस्तुतस्त्वेकमेव मतभेदा-
न्नानाविधनाम्ना गायन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ ४८ ॥ * ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । सपुष्पानाब्जैर्हं सहस्रदलपद्मं शक्त-
वर्णमधोमुखं रक्तकिञ्चल्कयोभितम् अकारादिलकारान्तपञ्चाशद्वर्णैः शक्ताभै-
र्विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रसंख्यकैर्युक्तसहस्रदलम् । एतत्कर्णिकायां हंसः ततः
परमशिवरूपगुरुः । ततः सूर्यमण्डलं चन्द्रमण्डलं ततो महावायुः । ततो
ब्रह्मरन्ध्रम् । ततो महाशङ्खिनी चन्द्रमण्डले विद्युदाकारत्रिकोणम् । तन्मध्ये
मृणालसूत्रशतभागैकभागरूपसूक्ष्मा चन्द्रस्य षोडशी कलाऽधोमुखी रक्तवर्णा ।
तत्कोटौ केशाग्रसहस्रभागैकभागरूपसूक्ष्मा निर्वाणकला रक्तवर्णाऽधोमुखी ।
तदधस्तात् अव्यक्तादात्मकनिबोधिकाख्यवह्निः । तदुपरि निर्वाणकला-
कोटौ परंविन्दुः शिवशक्त्यात्मकः । अस्य केशाग्रकोटिभागैकभागरूपसूक्ष्म-
तेजोहंसरूपा निर्वाणशक्तिः अस्या हंसो जीवः विन्दोर्मध्ये शून्यं ब्रह्मपद-
मिति । आगमकल्पद्रुमपञ्चशाखादिमते सहस्रदलपद्मकर्णिकामध्ये चन्द्र-
मण्डले अकयादित्रिकोणं तन्मध्ये त्रिकोणसमीपे त्रिविन्दुः तस्याधो विन्दु-

हंकारः पुरुषात्मकः । ऊर्ध्वविन्दुद्वयरूपविसर्गः सकारः प्रकृतिरूपः । एत-
दुभयात्मको हंसस्त्रिविन्दुरूपेण प्रकाशते । तन्मध्ये अमाकला तत्क्रीड़े निर्वाण-
शक्तिः तस्या मध्यशून्यं परंब्रह्म इति ।

तद्यथा—

अथ शुभ्रसहस्रारे पूर्णेन्दुमध्यविस्फुरत् ।
त्रिकोणं तडिदाभासमकथादिहलक्षयुक् ॥
तदन्तरे परं शून्यं विसर्गाधो व्यवस्थितम् ।
बालादित्यप्रभा तत्र कला पोडश्वधोमुखी ॥
स्रवन्ती सौधधारां वै चन्द्रार्द्धाङ्गविभङ्गुरा ।
तदन्तरे परा शक्तिः कीव्यादित्यप्रभामयी ॥
विभक्तन्तुसहस्रांशभागरूपा विदात्मिका ।
तदन्तः सच्चिदानन्दो वेदातीतो निरञ्जनः ॥
विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्गुणतः ।

पुं-प्रकृत्यात्मको हंसः स्वप्रकाशेन भासते ॥ इति ॥

एतन्मतमायित्य परंविन्दोरूर्ध्वं हंसघटकविसर्गोपरि गुरुस्थितिरिति वदन्ति ।
तत्र समीचीनम् । निर्वाणतन्त्रे परंविन्दुरूपशक्तिसमीपे तस्याः पूजाध्यान-
परायणस्य निजगुरोः स्थितिकथनात् । पूजार्थोपवेगनन्तु अधःस्थले सम्युख एव
युज्यते न तूर्ध्वस्थले पथादिशे ।

तद्यथा । निर्वाणे—

सत्यलोके बीजकोपे चिन्तामणिगृहे शुभे ।

ध्यायेन्निरञ्जनां देवीं रत्नसिंहासनोपरि ।

तस्यात्मिके निजगुरुं पूजाध्यानपरायणम् ॥ इत्यादि ॥

किञ्च पूर्वप्रदर्शिते मष्टाकालीतन्त्रवचने हंसवर्णद्वयोपरि गुरुस्थितिः
सुव्यक्ता । अत्र मूनादिसहस्रदलपर्यन्तोक्तप्रकारविपरीतप्रकारबोधकानि
तथा तदतिरिक्तबोधकानि च यानि वचनानि दृश्यन्ते तानि मतभेदेन
१) प्रकारान्तरविधायकानि इति बोध्यम् ॥ इति सप्तमप्रकरणम् ॥ ५ ॥

हृद्गारेणैव देवीं यमनियमसमभ्यासशीलः सुशीलो
ज्ञात्वा श्रीनाथवक्त्रात् क्रममिति च महामोक्षवर्त्मप्रकाशम् ।
ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति स तां शुद्धबुद्धिस्वभावो
भित्त्वा तल्लिङ्गरूपं पवनदहनयोराक्रमेणैव गुप्तम् ॥ ५० ॥

अथेदानीं सहस्रदलपर्यन्तं चक्रं निरूप्य तत्र कुण्डलिनीयोगं कथयिष्य-
न्नादौ कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारमाह हृद्गारेणेति । अस्यायमर्थः । स
योगित्वेन प्रसिद्धो जनः गुरुवक्त्रात् क्रमं ज्ञात्वा येन क्रमेण प्रकारेण हृदाद्या-
कुञ्चनादिपवनदहनयोराक्रमणं कुण्डलिन्युत्थापनादिकं भवति तत्प्रकारक्रमं
श्रीनाथस्य गुरोर्वक्त्रात् ज्ञात्वा पवनदहनयोराक्रमेण हूमिति कूर्चवीजो-
च्चारणेन च कुण्डलिनीमुत्थाप्य तल्लिङ्गरूपं भित्त्वा स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रं प्रस्फोट-
यित्वा तां देवीं कुण्डलिनीं ब्रह्मद्वारस्य मध्ये चित्रिणीनाडीमुखमध्ये विर-
चयति प्रापयतीत्यर्थः । हृद्गारेणेति ।

ततो हंसमुपस्मृत्य शनैराकुञ्चयेत् गुदम् ।

इत्याद्यागमकल्पद्रुमवचने हंसमन्त्रस्योच्चारणेन कुण्डलिनीचालनविधानात् ।

(५०) हृद्गारेणेति । इदानीं भूतशुद्धिः कथ्यते । तां देवीं कुण्डलिनीं यमनियमसमभ्यासशीलः
स जनः श्रीनाथवक्त्रात् गुरुवक्त्रात् महामोक्षपथप्रकाशं क्रमञ्च ज्ञात्वा हृद्गारेण तत् स्वयम्भुलिङ्गं
भित्त्वा ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति । जनः कोटयः ? शोभनं शीलं यस्य स तथा । शुद्धबुद्धिर्हंसः
प्रभावो यस्य स तथा । नन्वत्र सुप्रति तां कीटकप्रकारेणाक्रम्य नयति ? इत्याह पवनदहनयोरिति
तयोराक्रमणेन अर्थात् पवनयोगेन दहनस्य ऊर्ध्वगतिस्ततः प्रवृद्धा सर्वास्तिः सा ऊर्ध्वगतिर्भवत्येव ।

तथाच—

मूलाधारे स्फुरेद्दिव्यं त्रिकोणं तेजसो निधिसम् ।

तस्याग्निरेषामानीय अथ ऊर्ध्वव्यवस्थिताम् ॥

इत्यूर्ध्वान्नायवचनात् ।

प्रवृजद्भुजगाकारा पद्मतन्तुनिभा शुभा ।

सर्वेषां जननी प्रोक्ता सूर्यकोटिसमप्रभा ।

प्रमथ्य वज्रयोगेन ममसामन्वता हता ।

सूरीय गुणमाशायं मज्जन्तुं सपुम्पया ।

हूं हंस इति मन्त्रः कुण्डलिनीचालने विनियुक्त इति ललितारहस्यकारः ।
किन्तु हंसस्मरणपूर्वकतदाकुञ्चनविधानात् हंस इति मनुसनुष्मृत्य जीवा-
त्मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारमानीय तेन सार्धं कुण्डलिनीं
चालयेदित्यभिप्रायः ।

अतएवागमकल्पद्रुमे—

आरोप्यारोप्य शक्तिं कमलजनिलयादात्मना साधकेन्द्रः ।

इति परवचने आत्मना जीवात्मना सार्धं चालनमुक्तम् ।

कालीकुलामृतेऽपि—

हृदयाहंसमनुना नीत्वा जीवं सुखाम्बुजे ।

हृद्गारेण समुत्थाप्य कुण्डलीं परदेवताम् ॥ इति ॥

कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

आकथ्य प्रणवेणैव जीवात्मानं नगिन्द्रजे ।

कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः ।

सोऽहन्तु मनुना देवीं स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ॥ इति ॥

ततश्च हंसेन प्रणवेन वा हृदयाजीवं मूलाधारमानीय केवलकूर्चवीजेन
कुण्डलिनीमुत्थापयेत् इति सुधोभिर्भाष्यम् ।

स जनः कीदृशः ? यमनियमसमभ्यासशीलः यमनियम इति योगप्रति-
बन्धककामक्रोधादिनाशकतदनुकूलशरीरान्तर्वायुरेचनमनःस्थैर्यादिसाधकाङ्ग-
योगप्रदर्शकं तैरेव प्रकृतयोगनिष्पत्तेः न तु केवलयमनियममात्रेण । अतएव
अन्यकृता चतुःपञ्चागच्छ्लोके 'योगी यमादौर्युत' इत्यत्र यमादौरिति बहुवच-
नान्तत्वेन प्रयुक्तम् । अयन्तु यमाद्यभ्यासः कामाद्याकुलितचित्तानामेव । यदि
तु जन्मान्तरीयादृष्टवशात् स्वभावतो वा क्रोधकामादिरहितः तदा तदयोगा-
भ्यासं विनापि प्रकृतयोगी शक्नो भवतीति बोध्यम् ।

उद्घाटयेत् कचटिन्तु यथा कुञ्चिकया कृतात् ।

कुण्डलिन्या तथा योगी ओम्कारं प्रभेदेवेम् ॥

इति गोरक्षसंहितोक्तम् ॥ [एतन्मते "सुबहुविप्रभासः" इति पाठः] ।

सुशील इति यतः यमाद्यभ्यासशीलः अतएव सुशील इति । शीनाद्य-
पक्तादिति । गुरूपदेशं विना क्रमज्ञानं न भवतीति भावः ।

अतएवोक्तम्—

गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः ॥ इति ॥

क्रमं विशेषयति महासोच्चवर्त्मप्रकाशमिति । सोच्चवर्त्मं चित्रिणी-
नाडीमध्यच्छिद्ररूपवर्त्मं तस्य प्रकाशः प्रस्फोटनं येन क्रमेणेत्यर्थः । शुद्धबुद्धि-
स्वभाव इति शुद्धबुद्धौ ब्रह्मणि स्वभावी यस्य अथवा शुद्धबुद्ध्या स्वस्मिन् आत्मनि
भावी यस्येत्यर्थः । सुगुप्तं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अथवा
तल्लिङ्गरूपं सुगुप्तं मुद्रितमुखत्वेनाव्यक्तम् अप्रकाशितमुखमिति यावत् । अथात्र
कुण्डलित्युत्थापनप्रकारं विशेषेणाह ।

आगमकल्पद्रुमपञ्चमशाखायाम्—

पद्मासने निवेश्याङ्गे ततः पाणिद्वयं न्यसेत् ।

ततो हंसमुपसृज्य शनैः सङ्कीचयेद्भुदम् ॥

वायुमुत्तोलयेत्तेन वर्त्मना स पुनः पुनः ।

उत्तोल्य भेदयेच्चक्रं तस्यानुष्ठानमुच्यते ॥

मूलाधारसरोजे तु त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।

कामो भवति तन्मध्ये बालार्ककोटिसन्निभम् ।

तदूर्ध्वं कुण्डलीशक्तिं स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ॥

तथा—

कामान्निना कूर्चयोगात् परं हंसामिलायिनीम् ॥ इति ॥

तथा भूतशुद्धौ—

हृदिस्थां कुक्षिकां कृत्वा गत्वा तदुदरे गिवे ।

कण्ठाद्यं समनुप्राप्य द्वारं कुक्षिकया हठात् ॥

उद्धाव्य परमेयानि पथनेन प्रदीपयेत् ।

इतामनप्रतप्तां तु तापेन श्मश्रून्ताम् ॥

भित्त्वा लिङ्गत्रयं तत्परमरसशिवे सूक्ष्मधाम्नि प्रदीपे
 सा देवी शुद्धसत्ता तडिदिव बिलसत्तन्तुरूपस्वरूपा ।
 ब्रह्माख्यायाः शिरायाः सकलसरसिजं प्राप्य देदीप्यते त-
 न्मीक्षाख्यानन्दरूपं घटयति सहसा सूक्ष्मतालक्षणेन ॥ ५१ ॥

प्रसुप्तां नागिनीं लिङ्गे योनिवक्त्रे प्रबोधयेत् ।

ततः प्रचालयेदायं यावन्नाभ्यन्तरेषु च ॥

गुरुदृष्टेन मार्गेण स कृत्वा कुम्भकेन वै ।

आक्रम्येवं ततो जीवं सुगुप्तेन पथा भृशम् ॥

ऊर्ध्वोच्छ्वासैरूर्ध्वमुखान् कारयेत् पङ्कजान् शिवे ।

प्रबोधयन् शनैर्भानुं मेरुशृङ्गं नयेत् सुधीः ॥ इति ॥

तदयं सकलवचनपर्यालोचनसिद्धः क्रमोऽवधीयताम् । योगी जनः
 विहितासने उपविश्य स्वाङ्गे उत्तानौ करौ कृत्वा खेचरीमुद्रया स्थिरचित्तः
 सन् देहान्तर्वायुमापूर्य कुम्भकं कृत्वा हृदयमाकुञ्चयेत् । तेन ऊर्ध्वोच्छ्वासीत्-
 सरणनिवृत्तिः । ततो देहान्तरस्थवायोरुदरकण्ठादिव्यापकतया नाडी-
 च्छिद्रप्रस्फोटनेनाधीगमनमनुभूय गुदमाकुञ्चयापानं संरुध्य वायुमुत्तोल्य
 मूलाधारकमलकर्णिकान्तस्त्रिकोणस्थकामं वाममावर्त्तयेत् । तेनोद्दीप्तेन
 तत्र स्थितेन कामाग्निनोत्तप्तां कुण्डलिनीं हृद्द्वारेण चेतयित्वा परमशिव-
 सामरस्याभिलाषिणीं तां स्वयम्भूलिङ्गमुखं स्फोटयित्वा तच्छिद्रेण चित्रिणी-
 नाडीमुखमध्यं प्रापयेदिति समुदितार्थः ॥ ५० ॥

इदानीं कुण्डलिनीयोगप्रकारमाह भित्त्वेति । संरुद्धवर्त्मनि वर्त्मकरणं
 भेदः । अस्यार्थः सा देवी कुण्डलिनी तन्निद्रवयं स्वयम्भावेतराख्यलिङ्गत्रयं

(५१) भित्त्वेति । इदानीं तस्या गतिप्रकारमाह सा देवी तन्निद्रवयं स्वयम्भावेतराख्य-
 लिङ्गान् भित्त्वा ब्रह्माख्यायाः सकलसरसिजान् प्राप्य परमरसशिवे देदीप्यते अयं शीर्षं
 कुम्भेति इत्यादि पङ्कजतालक्षणेन भीक्षानन्दरूपं घटयति च अयं शिवसिद्धयः । सा कीदृशी ?

भित्त्वा तैर्लिङ्गैः संरुद्धवर्त्मनि वर्त्म कृत्वा ब्रह्माख्यायाः शिरायाः चित्रिणीनाङ्गी-
सम्बन्धि तद्व्यधितमिति यावत् । व्यधितं तत् सकलसरसिजं प्राप्य तत्र देदीप्यते
ततः सूक्ष्मतालक्षणेन सूक्ष्मभावस्वरूपेण सूक्ष्मभावेनेति यावत् । तेन भावेन
विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा सती परमरसशिवे परमरसः परमानन्दः तन्मये शिवे
सहस्रदलकर्णिकास्यपरंविन्दुरूपशिवसमीपे अर्थाहत्वा मोक्षाख्यानन्दरूपम्
अर्थात् साधकस्य नित्यानन्दरूपमुक्तिं सहसा घटयतीत्यर्थः । लिङ्गत्रयमिति
तत्पूर्वोक्तं षट्चक्रं पञ्चशिवञ्चेति चतुर्दशग्रन्थीन् भित्त्वेति बोध्यम् ।

तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

गच्छन्तीं ब्रह्मरन्ध्रेण भित्त्वा ग्रन्थीं चतुर्दश ॥ इति ॥

तत्र लिङ्गशिवयोर्भेदप्रकारमाह स्वतन्त्रतन्त्रे—

षट्चक्रस्थान् शिवान् भित्त्वा देवो गच्छति निष्कलम् ।

चक्राधिष्ठानतो रूपं धृत्वा तत्तन्मनोहरम् ॥

मोहयित्वा महेशानमानन्दामृतविग्रहम् ।

रमित्वा तत्र तत्रैव यावत् प्राप्नोति शाश्वतम् ।

मोहितः परया यस्मात्तस्माद्भिन्न उदाहृतः ॥ इति ॥

तथा मायातन्त्रे—

भित्त्वा लिङ्गत्रयं देवो शक्तिमार्गेण गच्छति ।

तत्तद्रूपेण चक्रेषु निष्कलं प्राप्य निर्वृता ॥ इति ॥

तत्तद्रूपेणेति वैखरी मध्यमा पश्यन्तीभावेन ।

तदुक्तम्—

प्रथमे वैखरीभावो मध्यमा हृदये स्थिता ।

भ्रूमध्ये पश्यन्तीभावः पराभावस्तद्भिन्दुनि ॥

अस्यार्थः परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतस्रः शब्दोत्पादिकाः शक्तयः
कुण्डलिन्यभेदरूपाः । ततः सहस्रारे कुण्डलिनीगमनकाले प्रथमे स्वयम्भू-

पुद्गलस्य चतुर्विधवर्तितत्त्वसंख्या । पुनः कोटयोः ? त्रिदशैव प्रकाशतन्तुरूपमिव अक्षरं यस्याः
सा तथा । शिवे किम्भूते ? अक्षरान्ध्रि अक्षरे भ्रम यस्याः । प्रदीपे प्रकाशदीप्तिं कुर्वति ।

लिङ्गसमीपे वैखरीभावेन तं मोहयित्वा एवं हृदये वाणलिङ्गं मध्यमाभावेन
भ्रूमध्ये इतरलिङ्गं पश्यन्तीभावेन मोहयित्वा परंविन्दुनिकटे पराभाव-
माप्नोतीत्यर्थः ।

चक्रमेदप्रकारमाह—

चित्रिणीविवरे रक्तमेदपङ्कसमुद्भवान् ।

सव्यदक्षपार्श्वयोश्च नालस्थान् बाह्येष्वेव तान् ॥

पद्मान्नाडीमध्यवर्त्मरोधितान् परमेश्वरि ।

नालं वामव्यशेत् पद्मन्तेन भेदः प्रजायते ॥

यथा शिल्पवर्ती रश्मिवाहीं लाययति प्रभुः ।

भेदयित्वा तथा चक्रं पङ्जीवेन नयेच्च ताम् ॥ इति ॥

तथा—

पट्चक्रसन्धिमार्गेण सुषुम्नावर्त्मना तथा ।

हंसेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत् ॥ इति ॥

परमरसशिवं विशेषयति । सूक्ष्मधास्त्रि प्रदीपे इति । सूक्ष्मधाम
निर्व्वाणशतधात्मकपरंविन्दोस्तेजो हंसः तन्मध्ये दीप्यमाने इत्यर्थः ।

देवीं विशेषयति । शुद्धसत्त्वेति । सत्त्वातिसत्त्वपरमसत्त्वशुद्धसत्त्वविशुद्ध-
सत्त्वेति पञ्चविधं शरीरावच्छिन्नचैतन्यमुत्तरीत्तरप्रकटं तत्रेयं शुद्धसत्त्वा
तुरीयेति यावत् ।

केन प्रकारेण मोक्षाख्यानन्दं घटयतीत्याकाङ्क्षायामुच्यते । तत्र
परंविन्दौ तां कुण्डलिनीं विलाप्य केषाञ्चित् साधकानां शिवात्मनोरभेदेन
तद्विन्दुचिन्तनेन केषाञ्चित् तथा यत्क्यात्मकचिन्तनेन केषाञ्चित् परमपुरुष-
मयचिन्तनेन तथा केषाञ्चित् केवलशिवशक्तिसामरस्यचिन्तनेन सा देवी
मोक्षं घटयतीति ।

तदुक्तं मायातन्त्रे—

ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ।

शिवात्मनोरभेदेन प्रतिपत्तिं परे विदुः ॥

शक्त्यात्मकं तथा ज्ञानं जगुरागमवादिनः ।

पुराणपुरुषस्यान्ये ज्ञानमाहुर्विशारदाः ॥

शिवशक्तयोः सामरस्यात्मकं प्रकृतिनोऽपरे ॥ इति ॥

ऐक्यं जीवात्मनोरिति समाधिविषयम् । योगमिति युज्यते परमात्मना
एकीभूयते अनेनासौःयोगः । तं योगमित्यर्थः । समाधिमुक्त्वा ध्याने योग-
भेदमाह । शिवात्मनोरित्यादि । सामरस्यात्मकमिति ।

स्त्रीपुंयोगे तु यत् सौख्यं सामरस्यं प्रकीर्तितम् ।

तच्चिन्तनप्रकारमाह तद्वच्छ्रीक्रमे—

कलां कलङ्करहितां चिदानन्दमुपेयुषीम् ।

विम्बरूपनिदानञ्च शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥

पराविराजिवामीरुमदालसवपुःस्त्रियम् ।

नादोपरि महादेवं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ॥ इति ॥

कलां कुण्डलिनीम् । चिदानन्दं विन्दुरूपशिवमुपेयुषीं प्राप्तवतीमित्यर्थः ।

विम्बरूपनिदानं परशिवम् ।

तथान्यत्—

शून्यरूपं परशिवं प्रापयित्वा तु कुण्डलीम् ।

ततः सामरसीभूतां पाययित्वा परामृतम् ।

पुनस्तेन पथा देवीं प्रापयेत् कुलगङ्गरम् ॥ इति ॥

यथा—

साङ्ख्यन्तु तयोः कृत्वा सामरस्यं विभाव्य च ।

तदुद्भूतरसेनैव तर्पयेद्देहदेवताम् ॥ इति ॥

प्रकारान्तरमाह गन्धर्व्वमालिकायाम्—

सहस्रारं शिवपुरं रम्यं दुःखविवर्जितम् ।

सर्व्वतोऽलङ्कृतैर्हिंयं नित्यपुष्पफलद्रुमैः ॥

सदाशिवपुरं रम्यं कल्पवृक्षसुशोभितम् ।

पञ्चभूतात्मकं वृक्षं गुणवयसमन्वितम् ॥

चतुर्वेदधनुःशाखानित्यपुष्पसमन्वितम् ।
 पीतं श्वेतं तथा लक्षणं रक्तपुष्पञ्च पार्व्यति ॥
 हरितञ्च विचित्रञ्च नानापुष्पमनोहरम् ।
 एवं कल्पद्रुमं ध्यात्वा तदधी रत्नवेदिकम् ॥
 तत्रोपरि सुपर्यङ्कं नानावस्त्रोपशोभितम् ।
 मन्दारपुष्पसहितं नानागन्धानुसोदितम् ॥
 तत्रोपरि महादेवः सदा तिष्ठति सुन्दरि ।
 ध्यायेत् सदाशिवं देवं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥
 वदन्नसंसाकीर्णं दीर्घबाहुं मनोहरम् ।
 सुखप्रसन्नवदनं स्मेरास्यं सततं प्रिये ॥
 शयणे कुण्डलोपेतं रत्नहारेण शोभितम् ।
 गले पद्मसहस्रेण मालया शोभितं वपुः ॥
 अष्टबाहुं त्रिनयनं शिवं पद्मदलेक्षणम् ।
 पादयोर्नूपुरं रम्यं शब्दब्रह्ममयं वपुः ॥
 एवं स्थूलवपुस्तस्य भावयेत् कमलेक्षणे ।
 पद्ममध्ये स्थितं देवं निरीहं शवरूपवत् ।
 शवरूपो महादेवः कृत्यं नास्ति कदाचन ॥

तथा—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ।
 हृदयेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत् ॥
 सदाशिवो महादेवो यत्रास्ते परमेश्वरि ।
 देवीं रूपवतीं काममसुल्लामविहारिणीम् ॥
 सुखारविन्दगन्धेन सोदितं परमं शिवम् ।
 प्रवीथ्य परमेशानि तत्त्वैवोपविशेत् प्रिये ॥
 शिवस्य सुखपद्मं हि सुसुख्ये कुण्डली शिवे ।
 सदाशिवेन देवेगि क्षणमात्रं रमेत् प्रिये ॥

नीत्वा तां कुलकुण्डलीं लयवशात् जीवेन साद्वै सुधी-
र्मांश्च धामनि शुद्धपद्मसदने शैवे परे स्वामिनि ।

ध्यायेद्विष्टफलप्रदां भगवतीं चैतन्यरूपां परां

योगीन्द्रो गुरुपादपद्मयुगलालम्बी समाधौ यतः ॥ ५२ ॥

अमृतं जायते देवि तत्क्षणात् परमेश्वरि ।

तदुद्भवामृतं देवि लाचारसमायुतम् ॥

तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।

षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ॥

आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ।

यातायातक्रमेणैव तत्र कुर्यान्मनोलयम् ॥

एवमभ्यस्यमानस्तु अहन्यहनि यत्न्यति ।

जरामरणदुःखाद्यैर्मुच्यते भवबन्धनात् ॥

एवमकारान्तरस्तन्वान्तरं अनुसन्धेयः ॥ ५१ ॥

कुण्डलिनीध्यानयोगसुक्ता समाधियोगमाह नीत्वेति । अस्यायमर्थः ।
समाधौ यतः योगीन्द्रः सुधीः तां पूर्वोक्तोत्थापनक्रमेण ब्रह्मद्वारं प्राप्तवतीं
भगवतीं कुण्डलिनीं जीवेन साद्वै लयवशात् लयक्रमेण शुद्धपद्मसदने सहस्रार-
मध्ये परे परंविन्दुरूपे शिवे शिवपदे स्वामिनि स्वामिनिकटे नीत्वा इष्टफल-
प्रदाम् इष्टदेवतारूपां तां स्वामिरूपपरंविन्दुना सहैकीभावं प्रापयित्वा परां

(५२) नीत्वेति । तस्यास्तु साधकाय चोभित्वाह नीत्वेति । सुधीः जनः तां कुलकुण्डलिनीं
जीवेन जीवात्मना साद्वै लयवशात् जीनां लया शैवे शिवसम्बन्धोपयोगे धामनि नीत्वा ध्याये-
दिति । “अपानः कर्षति पाणं प्राणोऽपानञ्च कर्षति” इत्येतत्क्रमेण यदा प्राणो जीवम् आकृष-
यति तदैव जीवात्मना साद्वै तस्या आनयनम् । कीदृशे ? शुद्धपद्मे सहस्रारपद्मे सहनं स्थानं

परंविन्दुस्वरूपां ध्यायेत् । चैतन्यरूपामिति । तदनन्तरं परंविन्दुमपि तन्मध्य-
शून्यमध्ये चिदात्मनि विलाप्य शुद्धचैतन्यरूपां ध्यायेदिति समुदायार्थः । ततः
सोऽहभावेन जीवात्मनोरैक्यं ज्ञात्वा तत्र चित्तं विलाप्य सर्वव्यापक-
सम्पूर्णज्ञानात्मना स्थिरचित्तः सन् तिष्ठेदिति शेषः ।

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

मकारं कारणं प्राज्ञचिदात्मनि विलापयेत् ।

चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसद्वयः ॥

परमानन्दमन्दोहं वासुदेवोऽहमिति ।

ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्प्राज्ञिणि विलापयेत् ॥

चिदात्मनि विलीनश्चेत्तच्चित्तं नैव चालयेत् ।

पूर्णबोधोपात्मना तिष्ठेत् पूर्णचलसमुद्रवत् ॥ इति ॥

मकारमिति प्रणवपक्षे । अत्र कारणं परंविन्दुः । वासुदेवोऽहमिति
“वैष्णवं तन्नपन्ति” इत्यनेनैकवाक्यतया वैष्णवपक्षे । तेन यो यद्देवतोपासकः,
स सोऽहमिति ज्ञात्वा । ॐ इति प्रणवोपासनायाम् । अन्यत्र तत्तन्मन्त्रमय-
कुण्डलिनीस्वरूपं ज्ञात्वा इति बोध्यम् ।

तन्वान्तरे—

किरणस्थं तदग्निस्थं चन्द्रभास्करमध्यगम् ।

महामूल्यमयं कृत्वा पूर्णंस्तिष्ठति योगिराट् ॥ इति ॥

जीवेन सार्धं नीत्वेति पूर्वप्रदर्शितवचनात् हंस इति जीवात्मानं हृदयस्थं ।
दीपकलिकाकारं हंस इति मन्त्रेण मूलाधारमानीय तेन सार्धं कुण्डलिनीं
नयेत् ।

लयवशादिति । लयक्रममाह—

त्रिकोणाख्ये तु देवेशि लङ्कारं चिन्तयेत्ततः ।
ब्रह्माणन्तत्र सञ्चिन्त्य कामदेवश्च चिन्तयेत् ॥
जीवं तत्रैव निश्चित्य प्रणवोच्चारणेन च ।
पदे च गमनं पत्यौ विसर्गनाशकामिनी ॥
प्राणं सञ्चिन्त्य देवेशि महेशि प्राणवत्तमे ।
डाकिनीं परमाराध्यां शक्तिञ्च भावयेत्ततः ॥
एतानि गिरिजे मातः पृथ्वीं नीत्वा गणेश्वरि ॥

तथा—

ततश्च पृथिवीं धन्यां गन्धं नीत्वा महेश्वरि ।
आकृत्य प्रणवेनैव जीवात्मानं भगिन्द्रजे ॥
कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः ।
सोऽहं तु मनुना देवि स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ॥

तथा—

तत्कर्णिकायां वरुणं तत्रापि भावयेत् हरिम् ।
पुराणकारिणीं शक्तिं चिन्तयित्वा वरानने ॥
एतानि गन्धश्च शिवे रसं नीत्वा वरानने ।
जीवात्मानं कुण्डलिनीं रसश्च मणिपूरके ॥

तथा—

तत्कर्णिकायां सुश्रोणि वज्रं सञ्चिन्त्य साधकः ।
तत्र रुद्रः स्वयं कर्त्ता संहारे सकलस्य च ॥
लाकिनीशक्तिसंयुक्तां भावयेत्तं मनोहरम् ।
ततश्चक्षुरिन्द्रियञ्च ध्यात्वा तेजोमयं शिवे ॥
एतद्रसानि सुभगे रूपं नीत्वा महाभगे ।
जीवात्मानं कुण्डलिनीं रूपश्चानाहते नयेत् ॥

तथा —

तत्कर्णिकायां वायुश्च जीवस्याननिवाधिनम् ।
तत्र योनिमण्डलश्च वाणलिङ्गविराजितम् ॥
राकिणीशक्तिसंयुक्तं तत्र वायुत्वगिन्द्रियम् ।
एतानि रूपं संयुज्य स्पर्शं त्वमलकारिणि ।
जीवं कुण्डलिनीं स्पर्शं विशुद्धे स्थापयेत्ततः ॥

तथा—

तत्कर्णिकायामाकाशं शिवश्च शाकिनीयुतम् ।
वाचः श्रोत्रश्च आकाशे संस्थाप्य नगनन्दिनि ॥
एतानि स्पर्शं शब्दे वै नीत्वा शङ्करि मन्त्रिये ।
जीवं कुण्डलिनीं शब्दश्चाप्ताचक्रे निधापयेत् ॥

इत्यन्तं कङ्कालमालिन्याम् । त्रिकोणाख्ये प्रक्रान्तमूलाधारत्रिकोणे ।
तन्मध्ये लङ्कारचित्तनमिति । एवं प्रणवीच्चारणेन जीवानयनमिति मतान्तरम् ।
विसर्गनाशकामिनौति । विसर्गं उपसर्गः कामोद्देग इति यावत् । तन्नाशयितुं
शोलं यस्याः सा कुण्डलिनी पत्नी पदे सहस्रदलकमलस्थविन्दुमयशिवे
गमनं साधकेन कार्ष्णेति शेषः । एतानि लङ्कारवृक्षकामदेवडाकिनीशक्ति-
घ्राणेन्द्रियाणि पृथ्वीं नीत्वा पृथ्वां विलाप्य पृथिवीं गन्धतत्त्वे विलाप्य
जीवात्मानं कुण्डलिनीं गन्धतत्त्वं प्रणवेनाकृष्य सोऽहंमत्त्वेण स्वाधिष्ठानं
समानयेत् इति शेषः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । जीवं कुण्डलिनीं शब्दतत्त्व-
माप्ताचक्रे नीत्वा शब्दतत्त्वं तत्रस्थाहङ्कारे अहङ्कारं महत्तत्त्वे महत्तत्त्वं हिरण्य-
गर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ प्रकृतिं परविन्दौ विलापयेत् ।

तदुक्तं सन्धतन्त्रप्रकाशे—

अहङ्कारे हरेहमीम सशब्दं तन्महत्त्वम् ।
महत्त्वं सर्वमज्ञीनामव्यक्तं कारणे परे ॥
सञ्चिदानन्दरूपं यत् वैश्यायं कारणं परम् ।
पृथिव्यादिक्रमात् सर्वं तत्र लीनं विधिस्तयेत् ॥ इति ॥

सर्वशक्तिमव्यक्ते हिरण्यगर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ महदरेत् प्रकृतिञ्च परे पर-
विन्दुरूपकारणे हरेदित्यर्थः । अत्र—

समाधिकालात् प्रागेवं विचिन्व्यातिप्रयत्नतः ।

स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं त्रिदात्मनि विलापयेत् ॥

इत्याचार्यविधानात् स्थूलानां सूक्ष्मे लयः । पृथिव्यादिकमनाहतपर्यन्तं
तेषामुक्तक्रमेण लये पृथिव्याश्रितत्वेन पादप्राणैन्द्रिययोः पृथिवीप्रपञ्चसमुदा-
यस्य च पृथिवीस्थाने विलापनम् । एवं जलस्थाने पाणिरसनेन्द्रियजलप्रपञ्चानां
वह्निस्थाने पायुचक्षुरिन्द्रियवह्निप्रपञ्चानां वायुस्थाने उपस्थत्वगिन्द्रियवायु-
प्रपञ्चानाम् आकाशस्थाने वाक्श्रोत्रेन्द्रियाकाशप्रपञ्चानां लयः । आज्ञाचक्रे
सूक्ष्ममहदहङ्कारादिकं तेषामुक्तक्रमेण कारणे लयः । ततः चकाराद्यका-
रान्तवर्णान् विलोमेन विलाप्य स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वमित्यत्र सर्वमित्युपादा-
नात् ब्रह्ममात्रावस्थितये आज्ञाचक्रोर्हस्थितपूर्वोपदर्शितविन्दुबोधिन्यादिसकल-
कारणशरीरमपि विलोमेनादिकारणे परंविन्दौ विलापयेदिति ।

तत्प्रकारमाह—

सङ्कल्पेयं ततो न्यासस्थानाद्वर्णांश्च संहरेत् ।

प्रतिलोमे लचलयो लकारस्य हकारके ॥

हलयश्च सकारे च सलयश्च पकारके ।

क्रमेणैवमपर्यन्तं लयमुत्पाद्य यत्नतः ॥ इति ॥

तथा—

तदर्णो संहरेद्विन्दौ कलायान्तं नियोजयेत् ।

तां नादेनान्तरं नादं नादान्ते संहरेत् पुनः ॥

तमुग्रन्यां समायोज्य विष्णुवक्त्रे नयेच्च ताम् ।

तं पुनर्गुरुवक्त्रे तुं योजयेत् साधकोत्तमः ।

ततश्च योजयेद्वर्णान्निलयेत् परमे शिवे ॥ इति ॥

विष्णुवक्त्रे पुंविन्दौ ।

सूर्यविन्दुर्मुखं प्रोक्तमधस्तादिन्दुपावकौ । इत्यादि ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ।

इत्यादिवचनयोरेकवाक्यतया तस्यैव वक्तृत्वात् ।

नौत्वा तां पुंसि विन्दात्मनि तमथ परात्मन्ययो कालतत्त्वे
तद्वै शक्तौ चिदात्मन्यपि च नयतु तां केवले धाम्नि शान्ते ।

इति केशवाचार्यवचनैकवाक्यत्वाच्च । अत्र स्वस्वकारणे संहरणदर्शनात्
नादान्तस्य व्यापकशक्तौ तामुभयानां तां समन्यां तां विष्णुवक्त्रे इति बोध्यम् ।
एवंप्रकारेण वर्णानां संहरणे पट्टचक्राणां संहारः पद्मदलानां वर्णमयत्वात् ।

तदुक्तं विश्वसारे—

आदिवर्णात्मकं यत्नं पद्मानां परिकीर्तितम् ॥ इति ॥

अथ वर्णपद्मोभयसंहरणप्रकारमाह सम्मोहनतन्त्रे—

वादिसान्तान् दलस्थानीन् संहरेत् कमलासने ।

तं पट्टपत्रमये पद्मे वादिसान्ताचराम्बिते ।

स्वाधिष्ठाने समायोज्य बोधयेदाज्ञया गुरोः ॥ इत्यादि ॥

द्विपत्रे हचलसिते योजयित्वा ततः सुधीः ।

तदर्णौ संहरेद्विन्दौ तं कलायां नियोजयेत् ॥ इत्यन्तवचनम् ।

ततश्च मूलकमले चतुर्वर्णं संहृत्य तत्पद्मं स्वाधिष्ठाने संहरेत् । एवं-
क्रमेणाज्ञाधकस्यहचपथ्यन्तं संहृत्य तत्पद्मं विन्दौ विन्दुं बोधिन्याम् एवं
पूर्ववत् सर्वं परंविन्दौ विलापयेदिति । एवञ्चाज्ञाचक्रसंहरणे तत्कर्णिकास-
हाकिनीतरलिङ्गप्रणवादीनां निराधारस्थित्यसम्भवात् प्रकृतिपर्यन्तसंहरणा-
नन्तरं तानपि परंविन्दौ संहरेत् । शङ्खपद्मसदने किञ्चूते ? मोक्षे धामनि
सुक्तिसम्पादकस्थाने इत्यर्थः । योगीन्द्रं विशेषयति गुरुपादपद्मयुगलालम्बीति ।
गुरुपदेगेनैव सर्वसिद्धिरित्यतस्तत्पदाश्रितः सकृत्ति भावः ।

समाधौ यत इति । समाधिलक्षणमाह कुलार्णवे—

यदत्र नात्र निर्भासः स्तिमितोदधिपत् स्मृतम् ।

स्वरूपशून्यं यद्गगनं तत् समाधिर्विधीयते ॥

लाक्षाभं परमाभृतं परिशिवात् पीत्वा पुनः कुण्डली
नित्यानन्दमहोदयात् कुलपथान्मूले विशेत् सुन्दरी ।
तद्विव्याभृतधारया स्थिरमतिः सन्तर्पयेद्दैवतं
योगी योगपरम्पराविदितया ब्रह्माण्डभाण्डस्थितम् ॥ ५३ ॥

तथान्यत्र—

समत्वभावना नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।

समाधिमाहुर्भुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् ॥ इति ॥

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति पातञ्जलसूत्रम् । तस्मिन् यतः तदभ्यास-
युक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तप्रकारसकलयोगचिन्तनानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह लाक्षाभमिति ।
अस्यार्थः । कुण्डलिनी सुन्दरी परिशिवात् परमाभृतं पीत्वा नित्यानन्दमहो-
दयादिःस्य कुलपथात् चित्रिणीनाडीमध्यस्थब्रह्मपथं प्राप्य मूले मूलाधारे
पुनः प्रविशेदित्यन्वयः । पीत्वेति पूर्वोक्ततत्तद्विज्ञानानन्तरं शिवशक्तयोः सामरस्यं
विभाव्य सामरस्यानन्देन परिशिवादुत्पन्नपरमाभृतेन कुण्डलिनीं तर्पयेत् ।
तत्तर्पणाभृतं पीत्वेत्यर्थः ।

साङ्गत्यन्तु तयोः कृत्वा पाययित्वा पराभृतम् ॥

इति पूर्वोक्तवचने पाययित्वेत्यनेन पानकार्यप्रेरणबोधनात् ।

अभृतं विशेषयति लाक्षाभमिति । अलक्षरसवद्रक्षाभमित्यर्थः । नित्या-
नन्दमहोदयादिति नित्यानन्दस्य महोदयो महाप्रकाशो यत्र तस्मादित्यर्थः ।
मूले विशेदिति । येन प्रकारेणीत्ताननं पुनस्तेन प्रकारेण मूलाधारे आन-
यनम् । तेन यदा लिङ्गादिभेदक्रमेणोर्द्धं गच्छति तदा तद्रूपेणैव पुनराधार-
मायाति ।

(५१) लाक्षाभमिति । इदानीमस्या आगमनं स्वस्थाने इति तदाह सा कुण्डलिनी पूर्वो-
नन्दस्य महान् सदयो यस्मात्तथात् परमशिवात् परमाभृतं पीत्वा तेनैव कुलपथेन

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

सुधाधारासारैश्वर्ययुगलान्तर्विगलितैः

प्रपञ्चं मिश्रन्ती पुनरपि रसान्नायमहसा ।

अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं

स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिपि कुलकुण्डे कूहरिणी ॥ इति ॥

अत्र श्लोके रसान्नायमहसेति । आन्नायते कथ्यते विधीयत इति यावत् । तेनाम्नायो विधानम् । महः प्रकाशः पुनरित्यनेन पूर्वरूपरस-विधानप्रकाशेन स्वां भूमिं मूलाधारमवाप्य इत्यर्थात्तथा प्रतीयते । लयक्रमेण गमने तु पुनः स्फटिकमेणागमनम् । तदुक्तं यथा—

ततः सा कुण्डली शक्तिर्मुद्राकारा सुरेश्वरी ।

पुनस्तेन प्रकारेण गच्छत्याधारपङ्कजे ॥ इति ॥

तथा भूतशुद्धिप्रकरणे—

परात्मनः पृथिव्यादितद्वत्तत्त्वानि च क्रमात् ।

जीवं कुण्डलिनीं चापि स्वस्थानं प्रापयेत् क्रमात् ॥ इति ॥

विशेषस्तु—

प्रकाशमाना प्रथमप्रयाणे

प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमाना ॥ इति ॥

तदनन्तरं तद्विद्यामृतधारया पूर्व्वदर्शितशिवशक्तिसामरस्योत्पन्नपरमा-मृतस्य ब्रह्मरन्ध्रान्मूलाधारपर्यन्तगलितधारया । अतएवोक्तं तृतीयश्लोके—
“ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशम्” इति । स्थिरमतिः स योगी देवतम् इष्टदेवतं षट्चक्रखण्डाकिन्यादिदेवतञ्च सन्तर्पयेदित्यर्थः ।

तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।

षट्चक्रदेवतास्तात्र सन्तर्प्यामृतधारया ॥

मूले मूलाधारपङ्के । मा कोदगो ? सुन्दरी । अमृतं कोदगम् ? आचार्यं राजःसम्बन्धात् इत्यपी माहमेव कर्मव्या अज्ञापनोक्तान् । अतो योगी ध्यानपरम्पराक्रमेण श्रुतया तद्विद्या-मृतधारया स्तिरमतिः सन् ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं सर्वदेवतं सन्तर्पयेत् ॥ १३ ॥

ज्ञात्वैतत् क्रममुत्तमं यतमना योगी यमाद्यैर्युतः

श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात् ।

संसारे न हि जन्यते न हि कदा संक्षीयते संक्षये

नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदितः शान्तः सतामयणीः ॥ ५४ ॥

इति पूर्वोक्तवचनात् । अमृतधारां विशेषयति । योगपरम्पराविदितयेति । योगस्य गुरुपदेशपरम्पराप्राप्तत्वात् योगपरम्परेत्युक्तिरिति भावः । तेन गुरुपदेशपरम्पराविदितयेति फलितार्थः । अमृतं विशेषयति ब्रह्माण्ड-
भागस्थितमिति ब्रह्माण्डस्य भागं आधारपात्रं कुण्डलिनी तस्याः सर्वेषां
योनिरूपत्वात् । तत्र स्थितं कुण्डलिनीपात्रस्थितमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

उक्तयोगक्रमज्ञानफलमाह ज्ञात्वैतदिति । श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगला-
मोदप्रवाहोदयादिति । आमोद आनन्दः तस्य प्रवाहोऽविच्छिन्नोत्तरो-
त्तरसम्बन्धस्तेन नित्यानन्द इति यावत् तस्योदयो यस्मात्तादृशपादपद्म-
युगलाज्ज्ञात्वैत्यर्थः । दीक्षागुरुरिति प्रथमोपस्थितत्वेन गौरवातिशयेन च
तद्वहणम् । तदभावे अन्यगुरोरपि ज्ञानव्यम् ।

अतएवोक्तम्—

मधुलुब्धो यथा भृङ्गः पुष्यात् पुष्यान्तरं व्रजेत् ।

ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ॥ इति ॥

नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदित इति । नित्यानन्दधारारूपदर्पयुक्त इत्यर्थः ।
सतां योगिरूपप्रशस्तजनानामयगण्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

(५४) ज्ञात्वैतत् । एतत् उत्तमं क्रमं ज्ञात्वा यतमनाः सन् योगी जनः यमाद्याभ्यासेषु
श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात् संसारे न हि जन्यते । न हि कदा संक्षये
संक्षीयते । प्रसङ्गेऽपि तस्य शब्दो नास्तीत्यर्थः । सः कोदयः ? पूर्वोक्तपरम्परायां प्रमुदितं ज्ञानं
यस्य सः तथा । सतामयणीरपि भवति । [अथ यते “पुष्यान्न्दपरम्पराप्रमुदितज्ञानः”
इति पाठः ।]

योऽधीते निशि सन्ध्ययोरथ दिवा योगी स्वभावस्थितो
 मोक्षज्ञाननिदानमेतदमलं शुद्धञ्च गुप्तं परम् ।
 श्रीमत् श्रीगुरुपादपद्मयुगलालम्बो यतान्तर्मना-
 स्तस्यावश्यमभीष्टदैवतपदे चितो नरीन्त्यते ॥ ५५ ॥

षट्चक्रश्लोकाध्ययनफलमाह । योऽधीत इति । स्वभावे स्थित आत्म-
 भावे नियुक्त इत्यर्थः । यतान्तर्मना इति यतं योगाभ्यासेन स्थिरीकृतम्
 अन्तरात्मनि मनो येन तादृश इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५५ ॥ * ॥

इति श्रीपूर्णानन्दयतिविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गत-
 षट्चक्रविवरणश्लोकार्थपरिष्कारिण्याम्
 अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ * ॥

(५५) योऽधीते इति । अर्थात् संपुत्रकर्म यः स्वीयभावस्थितः सन् निशि सन्ध्ययोः दिवा
 अधीते तस्यावश्यमेव अभीष्टदैवतपदे चित्तं सङ्गृह्णति । यतं नियमम् अन्तर्मानो यस्य स
 तथेति ।

इति षट्चक्रभेदविष्णोः समाप्ता ।

पादुकापञ्चकम् ।

शिवोक्तम् ।

ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे

नित्यलग्नमवदातमद्भुतम् ।

कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं

द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥

पञ्चवक्त्रकृतपञ्चपादुकास्तोत्रमंहसमुदायनाशकम् ।

तस्य रोचिरमलाख्यटीकया कोऽपि कालीचरण. प्रकाशयेत् ॥

अथ त्रिलोकोद्धारकर्त्ता सदाशिवः स्तोत्ररूपेण श्रीगुरुध्यानयोगं कथयिष्यन् तदर्थं प्रथमतो गुरोरधिवासस्थानं निरूपयति ब्रह्मरन्ध्रेति । अस्यार्थः ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहस्य ब्रह्मरन्ध्रविशिष्टं यत् सरसीरुहं सहस्रदल-कमलं तस्योदरे तन्मध्ये तत्कर्णिकायामिति यावत् । द्वादशार्णसरसीरुहं द्वादशवर्णविशिष्टं पद्म भजे सेवे इत्यर्थः । अत्र भजे इति क्रियया अस्मत्कर्तृ-त्वोपस्थितेः शिववाक्यात् शिवेन स्वीयभजनीयत्व दर्शयता सर्वेषां शिवोक्त-मन्त्रोपासकानां भजनीयत्व सूचितम् । एवं सर्वत्र बोध्यम् ।

ब्रह्मरन्ध्रस्थानमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे सहस्रदलपद्ममुपक्रम्य —

तत्कर्णिकाया देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ।

ततो वायुर्गह्वानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ॥ इति ॥

• केचित्तु तादृशपद्मोदरे तत्कर्णिकास्यत्रिकोणोदरे इति वदन्ति । तत्र
अत्रोदरगद्गस्य मध्यवाचकत्वात् पद्ममध्यं कर्णिकैव प्रतीयते न तु कर्णिका-
मध्यत्रिकोणमध्यम् अनुपस्थितेः । व्यक्तमाह श्यामासपर्व्याधृतवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रसारे शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिञ्चुलके सर्व्ववर्णविभूषिते ।

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ॥ इत्यादि ॥

अत्र कर्णिकान्तःपुटे इति सुव्यक्तम् । द्वादशार्णैति द्वादशवर्णाः सह-
स्रपद्मे हंसचमलवरयम् इति गुरुमन्दात्मकद्वादशवर्णाः तद्विशिष्टपद्ममिति
तन्वद्वाः । केचित्तु द्वादशवर्णो वाग्भववीजं तद्व्युत्पन्नमिति वदन्ति । तत्र
तथात्वे—

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तमन्दमण्डलमध्यगे ।

अकथादित्रिरैखीये हलचक्रयभूषिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ॥

इति वचने मन्त्रमये वाग्भववीजरूपगुरुमन्त्रमये इत्यनेन द्वादशार्णैत्यस्य
पीनरुक्त्वापत्तेः । द्वादशार्णैति द्वादश अर्णाः वर्णाः यत्र तदिति व्युत्पत्त्या
सरोरुहे द्वादशवर्णयोगः प्रतीयते । यद्यप्यत्र द्वादशवर्णानां विशेषाभिधानं
तद्व्योगस्यानञ्च नाभिहितं तथापि—

हंसाभ्यां परिहृतपत्रकमले दिव्यैर्जगत्कारणै-

र्विश्वोत्तीर्णमनेकदेहनिलयं स्रच्छन्दमात्मैच्छया ।

इति गुरुगीतायां हंसाभ्यां परिहृतपत्रेत्यनेन तादृशसरोरुहस्य हंसव्युत्पन्नं
प्रतीयते । तयोरेव पङ्कादृश्या द्वादशवर्णा भवन्ति तद्व्युत्पन्नं पत्रम् । अत्र
पत्रावच्छेदे वर्णयोगकथनात् पत्रस्यापि द्वादशसंख्यकत्वं व्यक्तीभूतमिति
सुधीभिर्भाष्यम् । द्वादशार्णसरोरुहं विधेययति नित्येति । नित्यलग्नमविना-
भावमव्ययेन सहस्रदलपद्मेन मिलितम् अथवा तं शुक्लवर्णमद्भुतं वज्रतेजो-
मयत्वादिनात्वाद्यर्थम् । कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितमिति । कुण्डल्या विवरं

तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे

कृमरेखमकथादिरेखया ।

कोणलक्षितहलक्षमण्डली-

भावलक्ष्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥

सहस्रदलकमलकर्णिकास्यशिवसमीपे कुण्डलीगमनपथरूपं छिद्रम् । तदधिकरणभूतकाण्डं नानं चित्रिणी नाडी तेन भूपितम् । यथा मृणालोपरि पद्मस्थितिस्तद्वत् चित्रिणीनाडीरूपमृणालभूपितमित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तपद्मकर्णिकायामकथादित्रिकोणमध्ये गुरुध्विन्तनीय. अतस्तज्ज्ञानार्थं त्रिकोणं निरूपयिष्यन्नाह तस्येति । अस्यार्थः कन्दलितकर्णिकापुटे इति । कन्दल परस्वराक्रमणपूर्वकं वाग्विवादः । अत्र लक्षितलक्षणाया परस्वराक्रमणमात्रं गृह्यते । पुटम् आधारभूतस्थानम् । ततश्च तस्य पूर्वोक्तसहस्रदलकमलद्वादशदलकमलोभयस्य कन्दलिते परस्वराक्रान्ते कर्णिकापुटे कर्णिकात्मकाधारस्थाने अवलालयं भजे सेवे इत्यन्वयः । केचित्तु तस्य द्वादशदलस्येति व्याख्यायन्ति । तत्र तद्यात्वे त्रीनाद्यस्य सहस्रदलकमलद्वादशदलकमलोभयस्थले स्थितिविधायकवक्ष्यमाणवचनानामसङ्गत्यापत्तेः ।

अवला शक्तिः सा चास्य विन्दुत्रयाङ्कुरभूतरामाज्येष्ठारौद्रीनामकविशक्तिरूपरेखात्रयमिलितत्रिकोणरूपा कामकला तद्रूपालयमित्यर्थः । कामकलायास्तद्रूपत्वमाह यामले—

अथ कामकला वक्ष्ये तद्देवतात्पर्यरूपकम् ।

इत्युपक्रम्य—

त्रिविन्दुः सा विशक्तिः सा त्रिमूर्तिः सा सनातनी ।

इत्याद्युक्तम् ।

सा कामकला पूर्ववर्णितविशक्तिरूपा इत्यर्थः ।

अवलालयं विशेषयति क्लृप्तरेखमकयादिरेखयेति । अकारादिपोङ्गस्रै
 रामा रेखा ककारादिपोङ्गवर्णैर्लघ्वा रेखा यकारादिपोङ्गभी रौद्री रेखा
 इति रेखात्रयेण क्लृप्ता चिह्निता रेखा यत्र तादृशावलालयमित्यर्थः ।

तदुक्तं बृहच्छ्रीक्रमे कामकलाप्रकरणे—

विन्दोरङ्गुरभावेन वर्णावयवरूपिणी ॥ इति ॥

पुनः किञ्चूतम् ? कोणलक्षितहस्तचमण्डलीभावलक्ष्यमिति । कोणेषु
 उक्तत्रिकोणस्यान्तरालेषु सम्मुखदक्षिणवामकोणेषु लक्षितैः प्रकाशितैः हस्त-
 वर्णैः मण्डलीभावेन तत्तद्वर्णाङ्कितस्यानुरूपेण लक्ष्यते आद्यते असौ तादृश-
 मित्यर्थः । अत्र त्रिकोणस्य विशेषज्ञानं विना सम्यग्ज्ञानं न भवतीत्यतः
 प्रमाणान्तरेण त्रिकोणं विशेषयति । अत्र त्रिकोणं वामावर्त्तेन लेख-
 नोपयम् ।

तदुक्तं शास्त्रानन्दतरङ्गिण्याम्—

वामावर्त्तेन विलिखेदकयादिविकोणकम् ॥ इति ॥

काव्यूर्ध्वाध्वये—

चिविन्दुं परमं तत्त्वं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

वर्णमयं त्रिकोणन्तु जायते विन्दुतत्त्वतः ॥ इति ॥

तथा—

अकारादिविसर्गान्ता ब्रह्मरेखा प्रजापतिः ।

ककारादितकारान्ता विष्णुरेखा परात्मरा ।

यकारादिस्कारान्ता शिवरेखा त्रिविन्दुतः ॥

तन्त्रजीवने—

रजःसत्त्वतमोरेखा योनिमण्डलमण्डिता ॥

तथा—

उपरिष्ठात् सत्त्वरेखा रजोरेखा स्वामतः ।

तमोरेखा दक्षभागे रेखात्रयमुदाहृतम् ॥

एतद्वचनपर्यालोचनयापि अकयादीनां वामावर्त्तमायातम् ।

तत्पुटे पटुतङ्कित्कारिम-
 स्पृष्टमानमणिपाटलप्रभम् ।
 चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-
 नादविन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥

स्वतन्त्रतन्त्रे—

अकथादित्रिपङ्क्त्या तु हलचमध्यमण्डितम् ॥ इति ॥
 एतेन हलचवर्णानां त्रिकोणमध्ये स्थितिरित्युक्तम् । अलं विस्तरेण ॥ २ ॥
 उक्तत्रिकोणमध्ये मणिपीठोपरि गुरुस्थितिरित्यतस्तत्र मणिपीठं वर्ण-
 यति तत्पुट इति । अयमर्थः । तत्पुटे उक्तत्रिकोणमध्ये नादविन्दुमणि-
 पीठमण्डलं हृदि मनसि चिन्तयामीत्यन्वयः । नादविन्दुमणिपीठमण्डल-
 मिति । नादविन्दुभ्यां सह मणिपीठमण्डलम् अथवा नादस्य विन्दुस्य
 मणिपीठमण्डलस्य तदित्यर्थः । केचित्तु नादविन्दुरूपमणिपीठमण्डलमिति
 वदन्ति । तत्र तथात्वे नादस्य शुक्तवर्णत्वात् विन्दो रक्तवर्णत्वात् पटुतङ्कित्का-
 रिमेत्यादिविशेषणस्यासंलग्नापत्तेः ।

तथाहि—

परशक्तिमयः साक्षात्त्रिधासौ भिद्यते पुनः ।

विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥

इति सारदावचनस्य परशक्तिमयो विन्दुः ते बीजनादविन्दवः वङ्गीश्वर-
 स्वरूपिणः इत्यर्थकत्वे नादस्य चन्द्रस्वरूपत्वात् शुक्तत्वं विन्दोः सूर्यस्वरूपत्वात्
 रक्तत्वमायातम् । व्यक्तमाह पटुचक्रवर्णने पूर्णानन्दः—

तदूर्ध्वं नादोऽसौ बलधवलसुधाधारसन्तानहासी ॥ इति ॥

सहस्रीकमे—

बालसूर्यप्रतीकाशमासीद्विन्दुमदक्षरम् ॥ इति ॥

ऊर्ध्वमस्य हुतभुक्शिखात्रयं

तद्विलासपरिवृंहणास्पदम् ।

विश्वघस्मरमहोच्चिदोत्कटं

व्यामृपामि युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥

एवञ्च तयोः शुक्लरक्तत्वे मणिपाटलप्रभत्वं सर्वथाऽसम्भवम् । अतः प्रदर्शितार्थं एव साधीयान् । एवञ्चाधो नादः ऊर्ध्वं विन्दुः मध्ये मणिपीठमण्डलं चित्तनीयमिति व्यवस्था ।

व्यक्तमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्याने—

सहस्रदलपद्मस्यमन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ॥

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताचलसन्निभम् ॥ इत्यादि ॥

मणिपीठमण्डलं विशेषयति षट्पङ्क्तिङ्कारिमस्यैवमानमणिपाटलप्रभमिति । स्वकार्यसुसम्पादनयोग्यत्वं षट्पलम् । ततश्च स्वप्रकाशरूपस्वकार्यसुसम्पादनविरोधिदोषराहित्येन सर्वव्यापकातिप्रकाशमानानां तद्विज्ञां कङ्कारिणा सदृशकङ्कारिणा पिङ्गलवर्णेन स्यैवमानैर्मणिभिः पाटलप्रभमित्यर्थः मणिपीठस्य मणिमयसंख्याङ्गत्वात् । अस्य नादविन्दुमणिपीठमण्डलस्य वपुश्चित्तयं ज्ञानमयमित्यर्थः । अन्ये तु चित्तयं वपुः द्वादशस्वरस्वरूपं वाग्मववीजं गुरुमन्त्रं वपुश्चित्तयामीति वदन्ति । तस्मिन्दम् गुरोः शुक्लवर्णत्वात् तद्बीजस्यापि शुक्लत्वेन मणिपाटलप्रभत्वविशेषणं न सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

हंसपीठोपरि नादविन्दुमध्यस्थमणिपीठोर्ध्वत्रिकोणे गुरोरधिवासः । अतस्तयोर्धर्मानां हंसत्रिकोणयोः स्वरूपं ज्ञापयिष्यामि ऊर्ध्वमिति । अस्वार्थः । अहम् आदिहंसयोर्युगं व्यामृपामि । एवमस्य मणिपीठस्योर्ध्वं हुतभुक्शिखात्रयं व्यामृपामि । तद्विलासेन हुतभुक्शिखात्रयस्य सुप्रकाशेन परिवृंहणास्पदम् उद्दिश्यमानमणिपीठरूपास्त्रयं व्यामृपामीति तत्राति-

बन्धकविषयचिन्तादित्यागेन स्वस्वस्थाने स्थिरतरं भावयामीति प्रत्येकं क्रियान्वयः ।

हुतभुक्शिखात्रयमिति । हुतभुक्शिखात्रयं हुतभुक्शिखात्रयम् । शाकपाथिवादित्वात् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्धिः । हुतभुक् वज्रिस्तच्छिखा वज्रिविन्दोरङ्कुरभूतदक्षिणादीशपर्यन्तगता रामा रेखा । आदिना ईशान-
कोणस्य चन्द्रविन्दोरङ्कुरभूतेशानादिमरुत्कोणपर्यन्तगता ज्येष्ठा रेखा । मरु-
त्कोणस्य सूर्यविन्दोरङ्कुरभूततदादिवज्रिविन्दुसङ्गता रौद्री रेखा । एवं त्रिविन्दु-
त्रिरेखामिलितत्रिकोणं कामकलारूपम् ।

तदुक्तं बृहच्छ्रीक्रमे—

विन्दोरङ्कुरभावेन वर्णावयवरूपिणी ।

विन्दुग्रे कुटिलीभूता यस्मादीशानमागता ॥

मनोरमा शक्तिरूपा सा शिखा चिक्कला परा ।

शक्तीशानगता रेखा प्रत्यगाग्नेयमात्रगा ॥

ज्येष्ठा सा परमेशानी त्रिपुरा परमेश्वरि ।

व्यक्तीभूय पुनर्व्वामे प्रथमाङ्कुरमागता ।

इच्छया नादसंलग्ना रौद्री शृङ्गाटमागता ॥ इति ॥

सा शिखेति आग्नेयमात्रगा वज्रिसम्बन्धिनी मात्रा सा शिखा वज्रि-
शिखेत्यर्थः ।

भाहेश्वरीसंहितायाम्—

सूर्यचन्द्रस्तथा वज्रिरिति विन्दुत्रयं भवेत् ।

ब्रह्मा विष्णुस्तथा शम्भुरिति रेखात्रयं मतम् ॥ इति ॥

एतत्त्रिकोणमध्ये गुरुस्थितिं स्पष्टमाह प्रेमयोगतरङ्गिणीधृतवचनम्

सहस्रदलमुपक्रम्य—

तन्मध्ये तु त्रिकोणन्तु विद्युदाकारमुत्तमम् ।

विन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे च शिवः परमसंश्रकः ॥ इति ॥

अतएव शङ्कराचार्यैणापि आनन्दलह्याम् . इदं सुव्यक्तमभिहितम् ।
 श्रीनाथस्य विसर्गारूढत्वात् इति ललितारहस्यकारिणोक्तञ्च । विसर्गस्तु त्रिको-
 णोर्ध्ववर्त्तिचन्द्रसूर्यरूपविन्दुद्वयमिति ।

आदिहंसयोर्युगमित्यत्रादिनान्तरात्मसंज्ञकपरमहंस एव गृह्यते न तु
 दीपकलिकाकारजीवात्महंसः । अयं हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः ।

तदुक्तमागमकल्पद्रुमे पञ्चशाखायाम्—

हङ्कारो विन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ॥

पुं प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

केचित्तु अस्य मणिपीठस्योर्ध्वम् आदिहंसयोर्युगं व्यास्पृशामीति
 व्याख्यायन्ति । तन्मन्दं पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीवचनबोधितहंसोर्ध्वं नाद-
 विन्दुमध्यस्थमणिपीठे नादविन्दोरधःस्थहंसस्थितेः सर्व्वत्रासम्भवात् । एतेन
 हुतभुक्शिखासखमिति केषाञ्चित् कल्पितपाठो निरस्तः । तथात्वे ऊर्ध्व-
 मस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यद्वा अस्य मणिपीठमण्डलस्योर्ध्वं आदिहंस-
 योर्युगं व्यास्पृशामि । कङ्कालमालिनीवचने नादविन्दुमध्यस्थितमणि-
 पीठाधःस्थले हंसस्थितिः प्राप्ता । अत्र मणिपीठोर्ध्वस्थितिकथने महान् विरोधः
 अतस्तयोरविवादाय हंसं विशेषयति हुतभुक्शिखाद्वयमिति । ततश्चाधः-
 स्थले हंस इत्यानुपूर्व्विकस्य स्थितिः । ऊर्ध्वं पूर्व्वोक्तत्रिकोणाकारकामकला-
 रूपेण परिणतस्य तस्य स्थितिरित्यविरोधः कामकलाया हंसरचित-
 मूर्त्तिकत्वात् ।

पुनर्विगोपयति विश्वघट्टरमहोच्चिदोक्तमिति ।

उभवेष्टघटौ चाथ घसिङ्गशरणे ध्युसक् ।

तथाच—

देज्याचे चिदिद्वादे दीप्तौ शुद्धकनुदिच्छिदि वा ।

इति धातुपाठात् घसधातोर्भक्षणार्थत्वम् । चिदोर्दीर्घ्यर्थत्वम् । ततश्च

तत्र नाथचरणारविन्दयोः

कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोः ।

इन्द्रमिन्दुमकरन्दशीतलं

मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥

विश्वानां घस्मरा भक्षिका अर्थात् संहारिका या महोच्चित् महाप्रकाशस्तया

उत्कटं दूरतरं सर्व्वाधिकबलवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीनाथचरणारविन्दचिन्तनाधिकरणपीठं निरूप्येदानीं तद्व्याख्यानयोगं

सूचयंस्तीति तत्रेति द्वाभ्याम् । अस्यार्थः तत्र मणिपीठस्थत्रिकोणमध्ये

नाथचरणारविन्दयोर्द्वन्द्वं मानसं स्मरति ध्यायति इत्यन्वयः ।

चरणद्वन्द्वं विशेषयति कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोरिति ।

बौद्ध्यभावचिह्नैषु तेषु भागे परिप्रती ॥

इति वोपदेवीयात् परिभाषार्थत्वम् । ततश्च कुङ्कुमासवानां लाघा-

रसाभपरमानृतानां यः परिभागः स एव मरन्दो मकरन्दो ययोस्तादृशयो-

रित्यर्थः । “भरीमरन्दयोः” इति पाठे भरौ भरणं निःसरणमिति यावत् ।

ततश्च “छादभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः कुङ्कुमासवानां भरौ

पर्यात् भरणाग्रयकुङ्कुमासवो मरन्दो ययोरित्यर्थः ।

द्वन्द्वं कीदृशम् ? इन्दुमकरन्दगीतलम् इन्दोयन्द्रस्य यो मकरन्दः चमृत-

किरणरूपः तद्वत् शीतलम् । यथा चन्द्रामृतकिरणेन उत्तापनिवृत्तिस्तथा

पदद्वन्द्वसेवनेन दुःखतापगान्तिरिति भावः ।

मङ्गलास्पदम् अभिप्रेतार्थसिद्धिस्थानम् । तच्चरणस्थाने मनोऽभिनिवेशे

सर्व्वाभीष्टसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

निशक्तमणिपादुकानियमिताघकोलाहलं
 स्फुरत्किशलयारुणं नखसमुल्लसच्चन्द्रकम् ।
 परामृतसरोवरोदितसरोजसद्रोचिषं
 भजामि शिरसि स्थितं गुरुपदारविन्दद्वयम् ॥ ६ ॥

निशक्तेति । अस्यार्थः अहं शिरसि स्थितं पूर्वोक्तपीठोपरिस्थितं गुरु-
 पदारविन्दद्वयं भजामि ध्याये इत्यन्वयः । पदारविन्दद्वयं विशेषयति ।

निशक्तमणिपादुकानियमितं घकोलाहलमिति । निशक्तमणिपादुकया
 सेवितमणिपादुकाद्वारा नियमितः निरस्त्रीकृतः अघकोलाहलः पापानां प्रादु-
 र्भावो येन तादृशमित्यर्थः । यदा निशक्तो निवडो मणिर्यत्र पादुकायां सा
 मणिपीठमण्डलरूपपादुका तया नियमितः अघकोलाहलः येनेत्यर्थः तत्पा-
 दुकोपरि गुरुचरणचिन्तनेन पापनायात् । अथवा निशक्त आरुढो मणिर्गुरु-
 चरणरूपचिन्तामणिर्यासु पञ्चपादुकासु ताभिर्नियमिताघकोलाहलमित्यर्थः ।
 ततश्च पञ्चपादुकाध्यानपूर्वकं तदुपरि गुरुचरणचिन्तनेनैव पापनायात्
 पापनाये पञ्चपादुकानां ध्यानरूपव्यापारसाध्यत्वेन हारत्वमिति ।

स्फुरत्किशलयारुणम् । स्फुरतां किशलयानां पल्लवानामरुणतुल्यमरुणं
 यत्वेति । आम्बुकेन्दुकादिपल्लवानां प्रथमोद्गमे रक्तवर्णत्वात् तत्रैव दृष्टान्तः ।
 नखसमुल्लसच्चन्द्रकं नखा एव समुल्लसच्चन्द्राः निर्मलप्रकाशमानचन्द्रस्वरूपा
 यत्वेत्यर्थः ।

परामृतसरोवरोदितसरोजसद्रोचिषम् परामृतसरोवरे उदितं यत्-
 सरोजं पद्मं तद्वत् सद्रोचिषं निर्मलप्रकाशं यस्येति । अयमभावः श्रीनाथस्य
 चरणाभ्यां निरन्तरं परमामृतं निःसरति । अतएवोक्तं पूर्वोक्तम्—

सुधाधारामारं निरवधि विमुञ्चयति तरां

यतः स्वात्मज्ञानं दिशति भगवान्निष्कलमृतः ॥ इति ॥

पादुकापञ्चकम् ।

एवं परामृतं सरोवरस्वरूपं तदुपरिस्थितं चरणं पद्मवत् प्रकाशते इति ।
ननु उक्तपद्मद्वयकर्णिकापुटे गुरुस्थितिर्विधीयते । तत्किमधःस्थितद्वादश-
दलकमलकर्णिकायां किंवा ऊर्ध्वस्थसहस्रदलकर्णिकायामित्याकाङ्क्षायामत्र
वदन्ति । तद्वच्छ्रीक्रमे—

सर्वोपरि ततो ध्यायेत् पश्चिमाननपद्मजम् ।

स्रवन्तममृतं दिव्यं देव्यङ्गे कमलान्तरे ॥ इति ॥

देव्यङ्गे गुरुगत्यङ्गे ।

यामले—

छत्रं मूर्द्धि सहस्रपत्रकमलं रत्नं सुधावर्षिणम् ॥ इति ॥

गुरुगीतायाम्—

हंसाभ्यां परिवृत्तपत्रकमले दिव्यैर्जगत्कारणै-

र्विश्वोत्तीर्णमनेकदेवनिलयं स्वच्छन्दमात्मेच्छया ।

तत्तदयोग्यतया स्वदेशिकतनुं भावैकदीपाङ्कुरं

प्रत्यक्षाक्षरविग्रहं गुरुपदं ध्यायेद्विवाहुं गुरुम् ॥ इति ॥

श्यामासपथ्याष्टतवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रारे शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिञ्चलके सर्ववर्णविभूषिते ॥

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

नेत्रोभये कर्णिकान्तयन्द्रमण्डलमध्यगे ॥

प्रकथादित्रिरिखीये हलचतयमण्डिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ॥ इति ॥

एवमादिवचनेर्द्वादशदलकमलकर्णिकायां गुरोरधिष्ठानं विहितम् ।

कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रदलपद्मस्यमन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोन्मेषे सिंहासनोज्ज्वलम् ।

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताचलसन्निभम् ॥ इत्यादि ॥

यामले—

सहस्रदलपङ्कजे सकलगीतरश्मिप्रभं
वराभयकराम्बुजम्—इत्यादि ।

पुरंदरपरसोत्तासे—

श्रीमहादेव उवाच

सहस्रारे ततो नित्ये पङ्कजे परमाद्भुते ।
पद्मस्य बीजकोपे तु भावयेत् स्वगुरुं सदा ॥

श्रीपार्वत्युवाच

सहस्रारे महापद्मे सदा चाधोमुखे प्रभो ।
गुरुस्थितिः कथं देव सततं वद निश्चयम् ॥

श्रीमहादेव उवाच

शृणु प्रिये प्रवक्ष्यामि यदेतत् पृष्टमुत्तमम् ।
सहस्रारं महापद्मं सहस्रदलसंयुतम् ॥
सदाशिवपुरं तेत्तु नित्यानन्दमयं सदा । -
नानागन्धयुतं पद्मं सहजानन्दमन्दिरम् ॥
सदा चाधोमुखं पद्मं बीजमूर्धमुखं सदा ।
त्रिकोणाकाररूपेण कुण्डलीसंयुतेन च ॥ इत्यादि ॥

बालाबिलासतन्त्रे—

श्रीदक्षिणामूर्तिरूपाय

प्रातरुत्थाय धवले सहस्रारे गुरुं स्मरेत् ।
अधोमुखे महापद्मे सर्ववर्णविभूयिते ॥
अकणादिचिरेखाप्यङ्गलक्षयभूयिते ।
तदन्तर्गन्धर्विष्यस्यष्टमपीठे स्मृताननम् ॥

श्रीदेव्युवाच

अधोमुखे गुरुम्नाम कथं तिष्ठति च प्रभो ।

पादुकापञ्चकम् ।

पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।

षडाम्नायफलप्राप्तं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥ ७ ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिरुवाच

अधीमुखस्य पद्मस्य कर्णिकामध्यसंस्थितम् ।

चन्द्रविम्बच्चोर्ध्ववक्त्रं तत्र हंसस्ततः स्थितिः ॥ इति ॥

एतदादिभिर्वचनैः सहस्रदलकर्णिकाया गुरोरवस्थितिर्विधीयते । एव-
ञ्चोभयकले विहिते श्रीनाथस्य आज्ञया तयोरेकतरम् अवधार्यानुष्ठातव्यमिति
सिद्धान्तः ।

अतएवोक्तं कुलार्णवे एकादशोल्लासे—

पारम्यर्थीगमाम्नायं मन्त्राचारादिकं प्रिये ।

सर्व्वं गुरुमुखाब्जं सफलं स्यान्न चान्यथा ॥ इति ॥ ६ ॥

स्तोत्रफलश्रुतिमाह । पादुकापञ्चकस्तोत्रमिति । पदरक्षणाधारः पादुका
तासां पञ्चकम् । पद्मम् ॥ १ ॥ तत्कर्णिकास्थले अकथाद्वित्रिकोणम् ॥ २ ॥
तदन्तर्नादविन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥ तदधःस्थहंसः ॥ ४ ॥ पीठोपरि
त्रिकोणम् ॥ ५ ॥ समुदायेन पञ्चसंख्यकम् ।

अथवा पद्मम् ॥ १ ॥ त्रिकोणम् ॥ २ ॥ नादविन्दु ॥ ३ ॥ मणिपीठमण्ड-
लम् ॥ ४ ॥ तद्दूर्ध्वस्थत्रिकोणाकारकामकरूपेण परिणतो हंसः ॥ ५ ॥ इति
पञ्चसंख्यकम् । तस्य स्तोत्रम् । फलश्रुतिसहितसप्तश्लोकाल्पकमित्यर्थः ।

पञ्चवक्त्रादिनिर्गतमिति ।

शिवस्य पञ्चवक्त्राणि यथा लिङ्गाचैनतन्त्रे—

सद्योजातं पश्चिमे तु वामदेवं तथोत्तरे ।

अधोरं दक्षिणे ज्ञेयं पूर्वे तत्पुरुषं स्मृतम् ।

ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥ इति ॥

तेभ्यो विनिर्गतं तैरुक्तम् ।

पङ्कान्नायफलप्राप्तमिति । पङ्मुखानि यथा पूर्वोक्तानि पञ्च । पञ्चवक्त्रान्
पूर्ववक्त्रस्याधस्तात् गुप्तं तामसम् । एतत्तु शिवतन्त्रे सद्योजातादिपङ्चवक्त्र-
न्यासे “ॐ हं क्रीं श्रीं क्रीं तामसाय स्वाहा” इत्यनेन तत्रोक्तध्याने “नील-
कण्ठमधोवक्त्रं कालकूटस्वरूपिणम्” इत्यनेन च प्रकटितम् । मिलित्वा
पङ्चवक्त्राणि भवन्ति । एभिः पङ्चवक्त्रैराम्नायते कथ्यतेऽसौ इति पङ्कान्नायः
शिवोक्तस्तोत्रसमुदायः । तस्य फलं तत्तन्मन्त्रसमुदायविहितकर्म्मफलं प्राप्यते
येनेत्यर्थः ।

प्रपञ्चे लिङ्गाद्याब्रह्मपर्यन्तमायाप्रकटितसंसारे । अतिदुर्लभमिति अति-
दुःखेन लभ्यते यत्तदतिदुर्लभं तस्मात्तत्करणपुष्पपुञ्जजनकजन्मान्तरीयतपसः
क्लेशस्वरूपत्वात् दुःखलभ्यत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीचरणकृता पादुकापञ्चकस्तोत्रस्य
अमलानामटिप्पणी समाप्ता ।

॥ * ॥ ॐ तत् सत् ॥ * ॥

षट्चक्रविवृतिः ।

(विश्वनाथकृता ।)

ॐ श्रीगुरुवे नमः ।

टीका श्रीविश्वनाथेन नत्वा सन्तन्यतेऽम्बिकाम् ।

कैवल्यकलिकातन्त्रद्वितीयपटलस्य च ॥

ब्रह्मरूपी परमेश्वरः वशिष्ठाय कुलभावमुक्त्वा कुलाचारं विना तस्मिन्
नाधिकारः अतस्तदुपदेष्टुं गुरुसम्मानपूर्वकमाह यज्ञज्ञातेनेत्यादि । तथाच
कालिकापुराणे—

यः पूजयेद्ब्रह्मभार्यैर्न तस्य ऋणशोधनम् ।

पितृदेवनरादीनां जायते न कदाचन ॥

सोऽभ्यस्य त्रिपुरायोगं तेन योगेन संयुतः ।

जायते यदि सुप्राज्ञस्तदा मोक्षमवाप्नुयात् ॥

त्रिपुरायोगं कुण्डलिनीयोगं कुण्डलिन्याः सर्वदेवात्मकत्वात् ।

उक्तं “सर्वदेवमयी सा हि” इति ॥ ८ ॥

मेरुर्मेरुदण्डस्य बाह्यप्रदेशे क्रीडे शशिमिहिरश्विरे द्रुहापिङ्गलानाब्धौ ।
“मेरुदण्डवह्निःपार्श्वे चन्द्रसूर्यात्मके” इति सायातन्त्रात् । तयोः स्थिति-
प्रकारमाह टीकाकारधृततन्त्रे—

वाममुष्कात्तु सम्भूता नाडी दक्षिणगामिनी ।

सुपुष्पाकलिता जाता वामभागं समाश्रिता ॥

हृत्ता दक्षभागस्था जत्रुमध्यं समाश्रिता ।

वामन्तु नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥

नाडी दक्षिणमुष्कात्तु सञ्जातोत्तरगामिनी ।

सुपुष्पाकलिता जाता भागं दक्षिणमाश्रिता ॥

हृत्ता वामभागस्था जत्रुमध्यं समाश्रिता ।

दक्षिणं नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥

चापाकृतिर्भूत्वा दक्षिणगामिनी उत्तरगामिनीति ध्येयम् ।

मध्ये नाडी सुपुन्नेति । मध्ये मेरुदण्डस्य मध्यस्थविवरे ।

मेरुदण्डवह्निःपार्श्वं चन्द्रसूर्यात्मिके शिरे ।

मध्ये सुपुष्पा—इति मायातन्त्रात् ।

अष्टमाह सारसमुच्चये—

या सुण्डाधारदण्डान्तरविवरगता द्वारनीहारगौरी

सौधीं धारां नभोऽश्वोरुहकुहरविधोः संस्रवन्तीं वहन्ती ।

तस्या वज्राख्यनाद्या खगसुदरदरीमध्यगं यो विदध्यात्

तस्या ब्रह्माण्डभाण्डप्रलयमपघ्ननं स्यादघ्ननं मृत्युमृत्योः ॥

सा कीदृशी ? द्वारनीहारगौरी मुक्ताद्वारनीहारगौरी । “गौरोऽरुणे
सिते पीते” इत्यमरः । एतेन सुपुष्पान्तर्गतायाः वज्राया मेरुदण्डान्त-
र्विवरगतात्वकथनेन सुपुष्पाया अपि मेरुदण्डान्तर्विवरगतात्वसिद्धिः ।
यद्वा या सुण्डाधारदण्डे यदन्तरं विवरं तत्र विवरगता अर्थात् सुपुष्पाया
विवरगता ।

अन्तरं भवकागावधिपरिधानान्तर्हिमेदतादर्थ्ये ।

हिद्राक्षीय विना वह्निरवसरमध्ये अन्तरात्मनि च ॥ इत्यमरः ।

एवञ्च सुपुष्पाकलिता इति परम्परया आश्रिता इत्यर्थः । यद्वा तत्र
तत्र स्थाने मेरुदण्डं भित्त्वा सुपुष्पाकलिता इत्यर्थः । गीतमीयेऽपि—

विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं मुने ।

चन्द्रसूर्याग्निजोभिर्जीवमद्यैक्यरूपकम् ॥

तिस्रः कोट्यस्तदङ्गेन शरीरे नाड्यो मताः ।
 ताम्बु मुख्या दशप्रोक्तास्तासु तिस्रो व्यवस्थिताः ॥
 प्रधाना मेरुदण्डेऽत्र चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
 इडावामे स्थिता नाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ॥
 शक्तिरूपा तु सा नाडी साद्यादमृतविग्रहा ।
 दक्षिणे या पिङ्गलाख्या पुंरूपा सूर्यविग्रहा ।
 सर्व्वतेजोमयी सा तु सुषुम्ना वज्ररूपिणी ॥

मेरुदण्डे मेरुदण्डान्तरविवरे । सारदायामपि—

पञ्चवत्सङ्गुलायामं शरीरमुभयान्तरम् ।
 शुद्धजान्तरे कन्दमुत्सेधाद्वाङ्गुलं विदुः ॥
 तस्माद्दिगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ।
 तत्र नाड्यः समुत्पन्ना मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ॥
 इडावामे स्थिता नाडी दक्षिणे पिङ्गला मता ।
 तयोर्भ्रम्यगता नाडी सुषुम्ना वंशमाश्रिता ॥
 पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः ।
 ब्रह्मस्थानं समापन्ना चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ॥

महाः शिफाभ्यां मूलाभ्याम् । शिरसा अग्रभागेन । वंशं पृष्ठवंशम्
 आश्रित्य । विवरगतात्वमुक्तम् । या सुण्डाधारदण्डान्तरविवरगतत्वेनेनाहुः ।
 तन्त्रान्तरे तु—

व्योम प्रोज्झ्य नासाग्रे गतौ चन्द्रदिवाकरो ।
 अधोवर्त्तं महापद्मं क्रोडीकृत्य सुषुम्नया ॥
 व्याघ्रव्य नासिकामध्यं गतं चित्रा तु तद्वता ।
 ऊर्ध्वं भित्त्वा तु लिङ्गं वै इतरान् शुष्करान् तथा ॥
 वह्निरुहमनाकाङ्क्षाकाङ्क्षिनी मोक्षदायिनी ।
 जीवेनाहृतसम्बन्धात् स्थिता सममसंविधौ ॥

तद्वता सुषुम्नाय सा तु तत्समदेशं गता लिखित्यामः न विरोधात् ।

अतएव सप्तमसंविधौ इत्युक्तम् । नासिकामध्यं नासिकाद्वयमध्यस्थानं न तु नासिकाद्वयमध्यं गता तत्र इडापिङ्गले गते । अतएव “कुम्भयेच्च सुपुत्रया” इति सङ्गच्छते ।

त्रितयेति । यतः सोमसूर्याग्निरूपा अतस्त्रितयगुणमयी । सुपुत्रा कीदृशी ? स्मरं प्रस्फुटितं तथाच प्रस्फुटितकनकधूसूरपुष्पमिव ग्रथितं वपुर्यस्याः सा तथा । यथा कनकधूसूरपुष्पस्य मध्ये अन्यत् पुष्पम् एवभूत-ग्रथिततमवपुरिति भावः । केचित्तु ग्रथिततमवपुरिति पाठमाहुः । कुतः सुपुत्रा उत्पन्ना तदाह कन्दमध्यादिति । कन्दरूपमाह सारदायाम्—

गुदध्वजान्तरे कन्दमुत्पेधाद्वाङ्गुलं विदुः ।

तस्य द्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ॥

तत्र नाद्यः समुत्पन्नाः । इत्यादि ।

गोरक्षसंहितायान्तु—

ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नामैः कन्दयोनिः खगाण्डवत् ।

तत्र नाद्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥

इत्युक्तम् । कन्दयोनिः कन्दरूपोत्पत्तिस्थानम् नाडीनामित्यर्थः । यच्चाख्यानाडीमाह वज्राख्येति । मेढ्रदेशात् लिङ्गमूलात् गिरःपर्यन्ता इत्यर्थः । कुत्र सा ? तदाह । अस्या मध्ये सुपुत्रायामध्ये ज्वलन्ती उज्ज्वलन्तीत्यर्थः । “मध्यमञ्चावलग्नश्च मध्योऽस्त्री” इत्यमरः । मायातन्त्रेऽपि—

मध्ये सुपुत्रा तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः ॥ इति ॥ ३ ॥

चित्रानाडीमाह तन्मध्ये इत्यादिना । तन्मध्ये वज्रामध्ये । प्रणव-विलसिता आम्नाचक्रस्यप्रणवाधारत्वात् । सा कीदृशी ? सकलसरसिजान् भिक्षा एतत् पद्मं पयनरचनया देदीप्यते । पद्मं किम्भूतम् ? मेरुमध्यान्तरस्य मेरुमध्ये यदन्तरं विवरं परम्परया तत्स्यम् ।

मध्ये सुपुत्रा तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः ।

तन्मध्ये चित्रिणी सूत्रा विसतन्तु सहोदरा ।

मूलमूलात् सहस्रारस्तदन्तर्मध्यनाहिका ॥

तिया—

मूलादिषट्सरोजातं चित्रिणीप्रथितं प्रिये ।

लिङ्गाधोर्हनाभिवृक्कण्ठभ्रूमध्यदेशजम् ॥

इति मायातन्त्रात् । मूलमूलात् सहस्रारस्तमूलाधारमूलात् सहस्रार
इति । तथाच सहस्रारं चित्रिण्या प्रथितम् । अत्र च—

तस्या मध्ये विचित्राख्या अमृतस्त्राविणी शुभा ।

सर्व्वतेजोमयी सा तु योगिनीहृदयङ्गमा ।

विसर्गादिन्दुपर्य्यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः ॥

इति गौतमीयवचनस्य विन्दुपर्य्यन्तं इन्दुपर्य्यन्तमिति वा पाठः । ललाटस्य-
विन्दुपर्य्यन्तं इन्दुपर्य्यन्तं वा व्याप्य सहस्राराधोदेशपर्य्यन्तगा तद्वतीत्यर्थो बोध्यः ।

केन चित्रायां पञ्चानि सन्ति तदाह तन्त्रचूडामणौ—

तथैव प्रथितं पञ्चं मूलादिपञ्चपञ्चकम् ।

कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

तथैव चित्रयैव पञ्चं मूलादिषडिति शेषः । पञ्चपञ्चकं स्वाधिष्ठानादि-
पञ्चक कलिकाकाररूपेण प्रथितमिति सामान्यत उक्ता विशेषरूपेणोक्तम् ।
एतेन मूलाधारपञ्चं विकसितं एवं समस्तपञ्चान्यधोमुखान्येव । तदुक्तं
कौलिकतन्त्रे ताराकल्पे—

सप्तपञ्चं मयैवीर्क्तं सुपुञ्जप्रथितं प्रिये ।

अधोवक्त्रादिमान्तश्च नाख्येयं यस्य कस्यचित् ॥

येन तस्याधिचित्रात्वं तदाह श्रीकृष्णे—

तस्याद्यान्तर्गता तिष्ठेत् चित्राख्या योगिवल्लभा ।

पञ्चवर्णोज्ज्वला देवि पञ्चभूतप्रकाशिनी ।

पञ्चदेवाः पर्व्वलम्नाः सप्तान्या नाडयो मताः ॥

अन्यत्रापि—

ः वक्ष्या जनार्दनो रुद्र ईश्वरस्य सदाशिवः ।

चित्राख्यनाद्यन्तरस्थाः पञ्चभूताधिदेवताः ॥

अत्र पञ्चभूतानां पञ्चाधिदेवता उक्ताः । भूमध्ये तु परशिवोऽस्ति
लिखित्यमानवचनात् ॥

ब्रह्मनाडीमाह तस्यान्तरिति । तस्यां चित्रायां तद्ब्रह्मनाडी प्रसिद्ध-
ब्रह्मनाडी । हरमुखकुहरात् मूलाधारस्थस्वयम्भूलिङ्गसुखविवरात् । आदि-
देवान्तसंस्था ब्रह्मपर्यन्ता । मायातन्त्रेऽपि “गिरा स्यात् ब्रह्मपर्यन्तम्”
इत्यादि । विद्युन्मालेव विलासो यस्याः सा । पद्मसूत्रतुल्या अतः सूक्ष्मा ।
शुद्धज्ञानिनः प्रबुध्यन्ते प्रायन्ते यया सा तथा । अमृतस्त्राविणीत्वात् सकल-
सुखयुता । भावो मनोधर्मः स्वभावः आत्मधर्मः शुद्धो भावः स्वभावो
यस्याः सा इति पञ्चम्यन्तबहुव्रीहिः । “भावो हि मानसो धर्मः”
इत्युक्तेः ।

येन द्वारेण कुण्डलिन्या ब्रह्मणि गमनं तत् द्वारमाह ब्रह्मद्वारमिति ।
तदास्ये ब्रह्मनाद्या आस्ये ।

मूलाधारात् सहस्रारस्तदन्तर्ब्रह्मनाडिका ।

गिरा स्यात् ब्रह्मपर्यन्तं तदन्तर्द्वारमुत्तमम् ॥

इति मायातन्त्रात् ।

ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं सुखेनाहत्य तिष्ठति ।

येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् ।

सुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ॥

इति गोराक्षसंज्ञितावचनाच्च । सुषेति सुधाकणामुतिप्रदेशं अन्यस्थानम्
एतद्द्वारं सुषुम्नाया नाद्या वदनं धीरा वदन्ति ॥ ५ ॥

आधारपद्ममाह अयेत्यादिना ।

पञ्चवत्यङ्गनायामं शरीरमुभयात्मकम् ।

गुदध्वजान्तरे कन्दमुखेधाहङ्गुलं विदुः ।

तस्य द्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण गोभितम् ॥

इति सारदोक्तकन्द एव सुषुम्नादी एव अन्यस्तदूर्ध्वं ध्वजाधः सुषुम्नास्थ-

तथा च मायातन्त्रे—

मुख्यनाडीत्रयं ग्रन्थेरूर्ध्वं वच्चाध ईश्वरि ! ।

रक्तपर्णो वेदवर्णो मूलाधारोऽप्यवाङ्मुखः ॥ इति ॥

उद्यत् प्रस्फुटितम् ।

तथैव ग्रथितं पञ्चं मूलादिपद्मपञ्चकम् ।

कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

इति वचनात् । पूर्वमेव व्याख्यातं तत् । सुवर्णाभवर्णैरिति । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

आधारे स्वर्णवर्णेऽस्मिन् वादिसान्तानि संस्मरेत् ।

द्वृतसौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ॥ इति ॥

सारसमुच्चये षट्सु पद्मेषु वर्णाः विन्दुयुक्ता उक्ता ग्रन्थगौरवभिया नात्र प्रकटिताः । चतुष्कोणचक्रमिति ।

तथाच मायातन्त्रे—

तत्कणिकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुपीतभा ॥ इति ॥

तथा तन्त्रान्तरे—

भूगृहं चतुरस्रं स्यादभोवज्जविभूषितम् ॥ इति ॥

धरायाः स्ववीजमिति । तथाच सारदायाम्—

वृत्तं दिवस्तात् पङ्क्तिविन्दुलाब्धितं मातरिष्मनः ।

त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वज्जेरर्धेन्दुसंयुतम् ॥

अभोजमश्वसो भूमेयचतुरस्रं सवज्जकम् ।

तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः ।

वर्णैः स्वरञ्जितान्यासन् स्वस्वनामाहतान्यपि ॥

तत्तद्भूतसमवर्णानि मण्डलानि तथा स्वरैर्वर्णैः ह य र व ल वर्णैर्युक्तानि । तथा स्वस्वनामाहतानि पृथिव्यादीनां स्वस्वनामाहतानीत्यर्थः । एतदनुसारेण सर्वेषु पत्रेषु स्वस्ववीजानि ज्ञेयानि ॥ १५ ॥

चतुर्बाहुः इति । अत्र पद्मे ब्रह्मास्तीत्याह तदङ्ग इत्यादिना । नवीनार्क-

तुल्यप्रकाशः रक्तवर्णः सृष्टिकारी ब्रह्मा चतुर्वर्गदुगुक्तः । चतुर्भागवेदो
मुखाम्बोजलक्ष्मीर्यस्य स तथा ॥ * ॥

अत्र डाकिनी शक्तिरस्ति इत्याह वसेदन्वेति । तथाच भट्टघृततन्त्रे—
मूलाधारं ब्रह्मस्थानमेतत् सौवर्ण्यं डाकिनी देवी तन्नेति । एषा डाकिनी
अनेकसूर्यप्रकाशा । अतिशयरक्ता इत्यर्थः । तन्त्रान्तरे—

रक्तां रक्तविनेत्रां पशुजनभयकृच्छूलखट्वाङ्गहस्तां

वामे चैकं दधानां चपकमपि सुधापूरितं त्रैकवक्त्राम् । इति ।

शुद्धबुद्धेः प्रकाशं वहन्तीत्यन्वयः ॥ * ॥

मध्ये अवान्तरदेवतादिकमभिधाय प्रकृतमाह वज्राख्येति । वज्राख्याया
वक्त्रदेगे सामीप्ये सप्तमी अधोभागे इति यावत् ।

मुख्यनाडीवयं ग्रन्थेरुद्धं वज्राध ईश्वरि ! ।

इति मायातन्त्रात् । कर्णिकामध्यसंस्थं त्रैपुराख्यं त्रिकोणं एतत् काम-
रूपाख्यं त्रिकोणं तत् कामरूपाख्यं कन्दर्पं वज्रिः समन्तात् भ्रमति ।
नाम प्रकर्षे जीवेशो वायुय निवसति । तथाच मायातन्त्रे—

तत्कर्णिकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुषीतभा ।

तन्मध्ये योनिमध्ये च वज्रिवायोः समाश्रये ॥ इति ॥

श्रीकमेश्वरि—

कर्णिकायां स्थिता योनिः कामाख्या परमेश्वरी ।

अपानाख्यं हि कन्दर्पम् आधारे तत्त्रिकोणके ।

स्वयम्भूनिहं तन्मध्ये पथिमाभिमुखं प्रिये ॥

रुद्रयामलेश्वरि—

भ्रमदयोनिगतं ध्यायेत् कामं बन्धूकसन्निभम् ।

ज्वलत्कामानन्दप्रस्यं तद्विष्कोटिसमप्रभम् ॥

तदेवाह जीवेश इत्यादिना । बन्धूकपुष्पसमूहमभिहसन् तदधिकाररक्तवर्ण
इति भावः । “बन्धूकः बन्धुजीवकः” इत्यमरः । “आधारे तत्त्रिकोणके”
इत्युक्त्यात् ।

तथा—

मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियामिके ।

मध्ये स्वयम्भूलिङ्गसु कोटिस्वर्यसमप्रभः ॥

इति गीतमीयात् । तथा—

अधोमुखो लिङ्गरूपी हेमाभो भ्रमणे रतः ॥

इति ॥ ३ ॥

पुनरपि मायातन्त्राद्याह तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपि स्वयम्भूलिङ्गम् । द्रुतसुवर्णकला इति कोमलः सुवर्णवर्णयोगित्वात् कोमलत्वाच्च तथाभिहितम् । पश्चिमास्यः अधोमुखः । ज्ञानध्यानाभ्या प्रकाशयते यः स तथा । प्रथमकिसलयाकाररूपः नूतनपल्लवाद्बुराकारः भिद्यते इति । तथाच पूर्ण-चन्द्रादधिकरससमूह इत्यर्थः । स्निग्धं सन्तानं स्निग्धसमूहं हसतीति स्निग्ध-सन्तानहासी काशीवासीत्यादिविशेषणम् । सरितां आवर्तः चक्रवत् जलानां भ्रमणं तद्रूपप्रकाशो यस्य स तथा । “स्यादावर्त्ताऽभ्रसां भ्रमः” इत्यमरः ॥ ३ ॥

तल्लिङ्गं सार्धं त्रिवनयेनावेष्ट्य कुण्डलिनी शक्तिरस्ति इत्याह तस्योर्ध्वं इत्यादिना । विसतन्तुसौदरतुल्या सा चासौ कला प्रकृतियेति सा तथा । अतः सूक्ष्मा । नवीनचपलामाला तस्या विलासनशीलभया सह आस्रदं आस्रर्द्धा यस्याः सा तथा । “तडित् सौदामिनी विद्युत् चक्षला चपलापि च” इत्यमरः । सुप्ता निद्रिता शिवोपरि लसत् सार्धं त्रिवृत्ता आकृतिः शरीरं यस्याः सा तथा । सा तु अधोवक्त्रा । यथा श्रीक्रमे—

अधोवक्त्रा स्थिता देवी ऊर्ध्वं मुच्छातिशोभना ।

अत्र विद्युलताकारा कुण्डली परदेवता ॥

परिस्फुरति सर्वाङ्गा सुप्ता हि भुजगाकृतिः ।

ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं सुखेनावृत्य तिष्ठति ॥

येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मद्वारं मनोमयम् ।

सुखेनाच्छाद्य तद्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ॥

मस्तके मणिवद्भिन्ना स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनी ॥

योगान्तरेऽपि—

सुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं कुण्डलीशक्तिरुज्ज्वला ।

निद्रावशगता देवी प्रसुप्तभुजगोपमा ॥ ।

तथा मायातन्त्रेऽपि—

सार्धद्वित्रिवलयानन्दा नन्दिता भास्करप्रभा ॥ इति ॥ * ॥

कूजन्तीति । उल्लिता सतीति शेषः । तथा च तन्त्रान्तरे—

भिल्लीराव्यक्तमधुराः कूजन्ती सततीत्यिता ॥ इति ॥

कोमलवाक्यैर्व्याचं कूजन्तीत्यर्थः ।

तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णान्तराविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥

इतिःसारदीक्षेः तत् चैतन्यम् । श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन वायुना यदा जगतां जीवः जीवात्मा हंसः धार्यते ।

विभर्त्ति कुण्डली शक्तिरात्मानं स्वं समायिता ।

हंसः प्राणायामो नित्यं प्राणो नाडीपथाययः ॥

आधारादुद्गतो वायुर्यथावत् सर्व्वदेहिनाम् ।

देहं प्राप्य स्वनाडीभिः प्रयाणं कुरुते वद्विः ।

हृदयाद्गुलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः ॥

भट्टाः कुण्डली आत्मानं परमात्मानं विभर्त्ति तद्योगिभासिनीत्यर्थः । कीदृशी ? स्वं जीवात्मानम् आयिता जीवाधिष्ठाना सतीत्यर्थः । हंसः प्राणायामः प्राणवायुसमाययः प्राणः नाडीपथाययः । कथं प्राणस्य नाडीपथाययत्वम् ? इत्यत आह आधारेति । प्रयाणं कुरुते इति प्राणः इति प्राणपदव्युत्पत्तिरपि दर्शितेत्यन्तेनाहुः ।

दक्षिणामूर्त्तिं तु—

उपशामे चैव निशामे हंस इत्यक्षरद्वयम् ।

तस्मात् प्राणस्य हंसस्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

पट्चक्रविहतिः ।

पट्शतान्यधिकान्यत्र सहस्राण्येकविंशतिः ।

अहोरात्रं चरेद्वायुः स जपो मोचदायकः ॥

अन्यत्रापि—

सःकारेण वहिर्याति हंकारेण विशेत् पुनः ॥ इति ॥

प्रौढामदीप्तयेषी ॥ * ॥

तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा नान्नी शक्तिरुच्यते तन्मध्ये इत्यादिना ।
परमा उल्कृष्टा परापरानन्ता अतिसुखो ।

तथाच भट्टहृततन्त्रे—

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्भाया परा मता । इति ।

सा एव परमात्मस्वरूपा । तथा च श्रुतिः—

तस्याः शिखाया मध्ये तु परमा सा व्यवस्थिता । इति ।

नित्या ध्वंसप्रागभावरहिता । आनन्दपरम्परा आनन्दसमूहयुक्ता । अति-
चपलायमाना विद्युज्जता इव लसत् दीधितिर्दीप्तिर्यस्याः सा तया । यस्याः
कलायाः प्रभया ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगत् शरीरं भासते सा विजयते ।
नित्यज्ञानस्य उदयो यस्यां सा । काव्यबन्धैर्वाक्यैः बृहस्पतीन् सेवते गौरवे
बहुवचनम् ॥ * ॥

स्वाधिष्ठानाख्यपद्ममाह सिन्दूरैत्यादिना । अङ्गच्छदैः षट्पत्रैः विद्युत्-
प्रकारैर्वाद्यैः पुरन्दरान्तैर्वादिलोन्तैः सविन्दुकं परिहृतं पद्मम् । तथा च
भायातन्त्रे—

तद्रूढं तु महेशानि स्वाधिष्ठानमृतच्छदम् ।

रक्तवर्णं कर्णिकपापजम्बुसंयुतम् ।

मण्डलं वारुणं देवि तद्रूढं मणिपूरकम् ॥ इति ॥

— दक्षिणामूर्त्तौ—

स्वाधिष्ठानं विद्रुमाभे वादिनान्तानि सस्मरेत् ।

विद्युत्पुञ्जसमाभानि विद्युद्भासितमस्तके ॥ इत्यादि ॥

सारदायां विशदप्रकाशं शक्तवर्णं तत्तद्भूतसमाभानीति प्रायुक्तम् ।

अभीजं पङ्कदलपद्मं अक्षचन्द्रयुतम् ।

वं बीजं मकराधिरूढं स्वाधिष्ठानं विष्णुगेहं प्रदिष्टम् ।

बालार्कभं राक्षिणी देवतात्र ॥

इति वचनात् ॥ * ॥

तस्याक्षे इत्यादि । नीलद्युतिरूपो मनोज्ञश्रियं शोभाम् आदधानः ।

गौतमीये—

स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ।

नीलाम्बुजे देवसदृशकमनीयता शोभा यस्याः सा ! नानायुधेति । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—

श्यामां शूलाक्षहस्तां डमरुकसहितां तीक्ष्णटङ्गं वहन्तीम्

देवीं रक्तविनेतां हितयदललसदं द्रुदन्तप्रभाभिः । इति ।

स मोहाद्भुतान्धकारसमूहे भानुतुष्यः तत्राशकी भवतीति । सुधेति प्रवृहत्तुल्यकाव्यसमूहसम्पत्तिं भजन्ते । अत्र पश्यन्ती शक्तिरस्ति प्रमाणं विशुद्धपद्मव्याख्यानं लिखिष्यते ॥ * ॥

मणिपूरपद्ममाह तस्योद्धं इत्यादिना ।

मणिवद्विभं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।

नीलवर्णं नीलवर्णडादिफान्तवर्णैर्युक्ते । तथा च दक्षिणामूर्त्ती—
सुनीले मणिपूरके डफान्तानि महानीलप्रभानि परिचिन्तयेत् । वज्रैर्मण्डलं
बीजं चाह वैश्वानरस्येत्यादिना । वैश्वानरस्य वज्रैर्मण्डलं रक्तवर्णं त्रिकोणं
तदाद्ये विभिः स्रष्टिकैर्दकाराकारैर्युक्तम् । माघातन्त्रे—

दगपत्रं पथोजातं कर्णिकायां महेश्वरि ।

वाङ्मेयं मण्डलं रक्तं त्रिकोणं स्रष्टिकान्वितम् ॥

अभीजं रेफः । "वर्णैः स्रै रञ्जितान्यासन्" इति प्रागुक्तेः प्रातःसूर्यसम-
रक्तवर्णम् । मणिपूरम् नोनं रुद्रस्थानं साक्षिणी देवतावेति यचनात् ।
तामात्रं रुद्रमूर्त्तिरित्यादिना । शुद्धसिन्दूररगः अतिगयरक्तवर्णः । वेद-
...चाक्षज्ज्वालीत्यादि ।

तदुक्तं तन्त्रे—

कृष्णां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनसहितां कुञ्जिनीमुग्ररूपां

वज्रं शक्तिं सदण्डाभयवरकरां दक्षवामे दधानाम् । इत्यादि ।

ज्ञानेति । ज्ञानसमूहेन सह लक्ष्मीस्ताम् ॥ ३ ॥

अनाहतपद्ममाह तस्योर्ध्वे इत्यादि । बन्धूकपुष्पकान्तिस्वरूपरक्तवर्णे
कादिठान्तैः द्वादशवर्णैः सिन्दूरवर्णैः युक्तम् । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

पिङ्गवर्णे महावज्रिकलिकाभानि संस्मरेत् ।

कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ॥

तन्मध्ये पट्कोणपद्मं वायुमण्डलम् । तथाच मायातन्त्रे—

अनाहतं द्वादशारं रक्ताभं हृदि सुव्रते ।

तन्मध्ये पावनं पद्मं पट्कोणं धूम्रवर्णकम् ॥ ४ ॥

वायुबीजमाह तन्मध्ये इत्यादिना । पवनाक्षरं यं । प्रमाणं आधारपद्म-
व्याख्याने उक्तम् । धूम्रं ईपत् पाण्डुरम् । हस्तचतुष्टययुक्तं कृष्णसाराधिरुद्धम् ।
रक्तमनाहतमीश्वरगेहन्तु काकिन्यपीहोक्ता इति वचनात् । तदेवाह तन्मध्ये
करुणानिधानमित्यादिना । ईश्वराभिधं ईश्वरनामानम् । हंसाभं सूर्यप्रभम् ।
अभयवरदपाणिद्वययुक्तम् । तत्र काकिनी नवतडित्पीता गौरवर्णा । त्रिनेत्रा ।
पाशकपालवराभयान् चतुर्भिर्भुजैः विभ्रती । कङ्काल इति अस्थिमालाधरा ।
“स्यात् शरीरास्थिकङ्कालः” इत्यमरः । तथाच तन्त्रे—

काकिनीं मेघसंस्थाम्

पाशं शूलं कपालं डमरुमपि करैर्धारिणीं पीतवर्णां

दृश्यन्ते सक्तचित्तां स्ववशवनमितां वारुणीमस्तचित्तराम् ।

शूलडमरुस्थाने वराभय तथा अस्थिमाला तन्त्रान्तरे उक्तम् ।

वाणलिङ्गं तु तन्मध्येऽधोमुखे शक्तिके इति ।

त्रिस्तिकोणयुक्ते इति क्रमात् । तथा—

तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् ।

शब्दत्रयमयः शब्दो न हेतुस्तदहेतुकः ॥

अनाहताख्यं तत्पद्मं पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥

पुरुषेण जीवात्मना इति गौतमीयाच्च । त्रिकोणं बाणलिङ्गं जीवात्मान-
न्नाह एतन्नोरजे इत्यादिना । कनकं बभ्रुकपुष्पसदृशं बभ्रुकः पुष्पविशेषः
तद्वदङ्गरागोज्ज्वलः ।

हिमबभ्रुककुसुमशरच्चन्द्रनिभानि च ।

इति योगिन्येकवाक्यत्वात् । स्वयम्भूबाणलिङ्गेतरलिङ्गविशेषणं हेमादि ।
मौलौ मस्तके सूक्ष्मविभेदयुक्तौ विवरयुक्तौ मणिरिव दीप्तचिह्नालयः । शर्वस्य
देवस्य पीठालयं निर्व्यातदीपशिखाकारहंसेन जीवात्मना शोभितम् । माया-
तन्त्रेऽपि—“आत्मा तत्र प्रदीपाभः” इति । भानोरित्यस्य मण्डलपदेनैकदेशेन
सहान्वयः । तेन मण्डलमण्डितं अन्तरं मध्यं यस्य स चासौ लसत्किञ्चल्लक्ष्येति
स तथा । तस्य शोभाधरम् । “किञ्चल्लः केशरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ * ॥

विशुद्धपद्ममाह विशुद्धाख्यमिति । हिमच्छायायुक्तस्योपरिलसितशरीरस्य
चतुर्भिर्भुजैः पाशाङ्कुशादिलसितैः शोभितशरीरस्य दीप्तबुद्धेः उद्दीप्तज्ञानस्य ।
हिमाभः शुक्लः सदाशिव इत्याख्यायुक्तः सिद्धः प्रसिद्धः ।

तथा तन्त्रान्तरेऽपि—

सदाशिवस्थानमिदं विशुद्धं शाकिन्यथहापि च धूम्रवर्णा ।

सुधामिथोः शुद्धा शुक्ला । तथाच तन्त्रान्तरे—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनविलसत्पद्मवक्त्रां सुदंष्ट्रीं

उस्ताम्भोजेपु चापं शूलमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् । इति ।

पुस्तकज्ञानमुद्रामिति गरं पाशम् इति तन्त्रान्तरे उक्तम् । सुधांशोयन्द्रस्य
मण्डलम् । तथाच स्वच्छन्दसंपदे—

अष्टताद्यास्तायाकाशं चन्द्रविन्दुं तदूर्ध्वतः ।

कण्ठोर्ध्वं परमेशानि लब्धिका चतुरङ्गुलं ॥

मतिशीलस्य ज्ञानशीलयुक्तस्य शुद्धेन्द्रियस्य जनस्य महामोक्षद्वारसम्पत्तिं
दधत् मण्डलमित्यर्थः । स जीवी विपदां अन्यकारस्वरूपाणां ध्वंससूर्य-
प्रकाशः । अथ वेणुरी शक्तिरप्तिः ।

तथाच भट्टधृततन्त्रे—

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रा परा मता ।

अथोचविषयात् तस्मात् किञ्चिदेवोर्द्ध्वगामिनी ॥

स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुपुष्पानाभिमायिता ।

सैव हृत्पद्मजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥

ततः संजल्पमात्रा स्यादविभक्तोर्द्ध्वगामिनी ।

सैवोरुकण्ठतालुस्था शिरोघ्राणवदायिता ॥

जिह्वामूलोष्ठनिष्ठूता क्षतवर्णपरिग्रहा ।

शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी ॥ ३० ॥

आज्ञाचक्रमाह आज्ञानामेत्यादिना । गौतमीये—“आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ।” चन्द्रतुल्यक्लेदजनकं ध्यानस्थानं प्रकाशस्वरूपम् । हृत्पात्राभ्यां विशुद्धाभ्यां कलाभ्याम् अक्षराभ्यां युक्तं द्विपत्रम् अतीवशुभ्रम् । मायातन्त्रेऽपि—“आज्ञास्थं द्विदलं शुभ्रम्” इति ।

दक्षिणामूर्त्तावपि—

आज्ञायां विद्युदाभायां शुभ्री हृत्तौ विचिन्तयेत् ।

हाकिनोति । तन्त्रान्तरेऽपि—

आज्ञापुरं शारदचन्द्रशुभ्रं हाकिन्यथोक्ता शिवगीहमेतत् ।

विद्या पुस्तकम् । मुद्रा ज्ञानमुद्रा अद्भुततर्जनीमिलिता । तन्त्रे—

आज्ञास्थां शुक्लवर्णां डमरुकसङ्गितामक्षसूत्रं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिभयनविलसदुक्तपट्कोणयुक्ताम् । इति ।

सूक्ष्मञ्च तत्रप्रकाशस्वरूपञ्चेति तत् तथा ।

मायातन्त्रेऽपि—

आज्ञास्थं द्विदलं शुभ्रं कर्णिकायां मनोलयम् । इति ।

सिद्धं नित्यं सिद्धशब्दो नित्यार्थः इति वैयाकरणाः । इतरशिवपदं इदं कालं तरति इति इतरं शिवस्य परशिवस्य पदं इतरञ्च तत् शिवपदञ्चेति तत् ।

लिङ्गचिह्नेन लिङ्गाकारेण प्रकाशो यस्य तत् । विद्युन्मालैव प्रकाशो
यस्य तत् । योगिनीहृदये—

इतरश्च पुनस्तथा शरच्चन्द्रनिभं सदा । इति ।

आनन्दलह्यामपि—

तवाज्ञाचक्रस्य तपनशशिकोटियुतिधरं
परं शशं वन्दे परिमिलितपाश्वं परचिता ।

तारापीठान्यासाधिकारतन्त्रे—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ततः परशिवो देवि षट् शिवाः परिकीर्त्तिताः ॥

मूलाधारादिविशुद्धपद्मेषु पञ्चशिवन्यासमभिधाय—

आज्ञाचक्रे च देवेशि ह्रस्ववर्णसमन्वितम् ।
परं शिवं ब्रह्मरूपं चाकिनीसहितं न्यसेत् ॥ इत्युक्तम् ॥

स च सहस्रारनिर्गुणपरशिवस्यांशस्वरूपौ अपरः शिवो ज्ञेयः । अतएव
ब्रह्मशिवत्वात् ब्रह्मस्वरूपमित्युक्तम् । न तु ब्रह्म इत्युक्तम् । परमकुलपदम्
एतत् पर्यन्तं परमकुलपदमित्युपसंहारेणोक्तम् ।

तथाच श्रीमते—

तत्रैतद्वर्णिषं षट्कमात्रापूर्वं कुलोद्भवम् । इति ।

आनन्दलह्यामपि—

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं
स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि ।
मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं
सहस्रारे पद्मे सह रहमि पत्न्या विहरमि ॥

अथ कं जनं स्वाधिष्ठाने मणिपूरे हुतवहमिति व्यत्ययेनान्वयः । ब्रह्म-
सूत्रेति ब्रह्मसूत्रस्य ब्रह्मनाम्नाः प्रबोधी यस्मात् तत् । वेदानामादिबीजं
प्रणवः तद्वत् चिन्तयेत् । विनमितपरमोऽप्यूर्ध्वमिहप्रसिद्धो यस्य सः ।
पद्माक्षरात्मा अक्षीत्याह गुरुबुद्ध्यादिना । शुद्धबुद्धः शुद्धस्वभावः स चासी

अन्तरात्मा चेति संः । प्रदीपस्येव आभा दीप्तिर्यस्य ज्योतिषः एवम्भूत
ज्योतिःप्रणवाभ्यां विरचितौ स्वरूपवर्णौ यस्य स वर्णशब्दः ।

श्लोकमेऽपि—

भूमध्ये अन्तरात्मानमरूपं सर्व्वकारणम् ।

ॐकारज्योतीरूपन्तु प्रदीपाभं जगन्मयम् ॥

अतएव प्रकाशः ज्योतिःस्वरूपः । तदूर्द्ध्वं पूर्व्वोक्तान्तरात्मादूर्द्ध्वं अर्द्धचन्द्रः
चन्द्रार्द्धं विन्दुरूपी मकारः तदुपरिनाद इति व्यत्ययेनान्वयः । एवं नाद-
प्राग्बोधिनी लिखित्यमाणयोगिनीहृदयात् ज्ञेया । असौ नादः अतीव शुक्ल
इत्याह वनेत्यादिना । वनं जल तद्वत् धवलवर्णः यस्य पीयूषाधारचन्द्रः तत्-
समूहहासी तदधिकशुक्ल इति भावः ।

योगिनीहृदयेऽपि—

इन्दौ तदूर्द्ध्वं बोधिनीनां नादे नादान्त एव च । इति ।

इन्दौ विन्दौ तदूर्द्ध्वं अर्द्धचन्द्रे ।

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

तत्र विन्दोर्यथा विन्दावरणे स तदूर्द्ध्वतः ।

सूर्य्यकोटिप्रतीकाशम् अतिह्रस्वं महद्गुणम् ॥

तन्मध्ये दशकोटीनां संख्या योजनपञ्चकम् ।

तत्कर्णिकायामासीनः शान्त्यतीतेश्वरः प्रभुः ॥

पञ्चवक्त्रो दशभुजो विद्युत्पुञ्जनिभाकृतिः ।

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिरनुक्रमात् ॥

परिवार्य्य स्थिताद्यित्राः शान्त्यतीतेश्वरस्य च ।

वामभागे समासीना शान्त्यतीता मनोमनी ॥

पञ्चवक्त्रधराः सर्व्वा दशवाह्निन्दुभूषणाः ।

विन्दुतत्त्वं समाख्यातं कोट्यर्ध्वदशतैर्बृतम् ॥

अर्द्धचन्द्रं तदूर्द्ध्वन्तु बोधिनी तस्य चोपरि ।

ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः सुप्रभा विमलापि च ॥

अर्धचन्द्रोत्थिता ह्रीताः कलाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
 यन्मती बोधिनी बोधा ज्ञानबोधा तमोपहा ॥
 निबोधिताः कलाः पञ्च कथिताः सुरसुन्दरि ।
 ब्रह्मादिपरमेशानां परप्राप्तिनिबोधनात् ।
 निबोधिकेति सा प्रोक्ता तस्या मेदाहरानने ॥
 बोधिन्याख्यं यदुक्तं ते नादस्तस्योपरिस्थितः ।
 पद्मकिञ्चल्कसङ्काशः कीटिसूर्यसमप्रभः ॥
 पुरैः परिवृतोऽसंख्यैर्ग्रन्थे पञ्चकलावृतः ।
 इम्बिका दीपिका चैव रेतिका मोचिका तथा ॥
 ऊर्ध्वगा मध्यगा त्रासा पञ्चमी परमा कला ।
 चन्द्रकीटिसमप्रख्यं तन्मध्येऽर्जुन्दयोजनम् ॥
 पद्ममध्ये समासीनमूर्ध्वगामिनमौश्वरम् ।
 चन्द्रायुतप्रतीकाशं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ॥
 ऐन्दवाद्यैरावृतं च शूलपाणिं जटाधरम् ।
 तस्योत्सङ्गतामूर्ध्वगामिनीं परमां कलाम् ॥

ध्यायेदिति शेषः । निरालम्बामिति तद्वक्ष्यमाणात् । टीकाकारवृत्ततन्त्रे—
 त्वजेत् श्रेयिष्यमङ्गानां नासाग्रे रोपयेद्दशौ ।

मुखं विवर्णयात् किञ्चित् दन्तैर्दन्तान् न संस्पृशेत् ॥

रसनामन्तरा कुर्यादनङ्गे धारयेन्मनः ।

इयं सा परमा मुद्रा निरालम्बेति पञ्चमी ॥

इह स्थाने एवं मुद्रां बद्धा सदाध्यासात् घृतपवनात् पवनसुहृदां यक्षीनां
 कलाः पश्यन्ति । तदनन्तरं तन्मध्यान्तःप्रविलसितरूपान् ज्वलद्दीपाकारान्
 पश्यन्ति । यथात् नवीनसूर्यप्रकाशाकारं गगनभूमध्यस्थितं पश्यति ।
 इह स्थाने भगवान् साक्षात्कारविषयो भवति ।

ननु सर्व्वव्यापित्वात् अपरिच्छिन्नस्य ईश्वरस्य कथं परिच्छिन्तित्तत्त्वानि
 अभिप्रेक्षितव्यं वाह राहुरिति । यथा भस्वरगतो राहूर्न दृश्यते किन्तु

शशिसूर्ययोर्मण्डलमेव दृश्यते तथायं चिदात्मा एवभूतकर्मविशेषकरणात्
अत्रैव साक्षाद्भवति । प्राणनिधने मरणकाले इह स्थाने प्राणान् वायून् ऊर्ध्व-
गामिन्या नाद्या समारोप्य वेदान्तविदितं “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति
श्रुतिविदितं परं नित्यं देवमित्यादिविशेषितं पुरुषं प्रविशति ।

तथा गीतायामपि—

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

इति ॥ * ॥

लयस्थानं वायोरिति । तदुपरि पूर्वोक्तनादोपरि चकारात् नादस्यापि
लयस्थानम् । यत्र वायुर्नादश्च अद्यैने जगदधरीकृत्य ब्रह्मरन्ध्रस्यादिस्थाने प्रलीयते
तत् वायोर्नादस्यापि लयस्थानं नादान्तमिति यावत् । अत्र अर्धनारीश्वरो-
ऽस्तीत्याह महानन्दमित्यादिना । महान् आनन्दो यत्र तं महानन्दस्वरूपम् ।
शिवार्धं शिवाया अर्धं शिवस्याकारम् अर्धनारीश्वरमित्यर्थः ।

तथा च श्रीक्रमे—

चेतसा संप्रपश्यन्ति नादान्ते वृषभध्वजम् ।

तमर्धदेहं वरदं कारणत्रयमातरम् ।

पुटद्वयविनिष्क्रान्तो वायुर्यत्र प्रलीयते ॥

स्रच्छन्दसंपहेऽपि—

हलाकारसु नादान्ते भित्त्वा सर्वमिदं जगत् ।

अधःशक्त्या विनिर्भेद्य ऊर्ध्वशक्त्यवसानकम् ॥

माद्या ब्रह्माविले लीनस्त्वव्यक्तो ध्वनिलक्षणः ।

अतो ब्रह्माविलं ज्ञेयं रुद्रकोव्यर्षुर्देयुतम् ॥

तत्र ब्रह्मशिवो ज्ञेयः शशाङ्कशतसन्निभः ।

दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च पञ्चवक्त्रेन्दुशेखरः ॥

ब्रह्माणी त्वपरा शक्तिः ब्रह्मणोऽक्षरगामिनी ।

हारं सम्मोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥

हलाकारी लाङ्गलसदृशः ।

देवीस्थानं सहस्रारं प्रविशेदकुलं प्रिये ।

इति श्रीकृष्णकुलाख्यसहस्रारपद्ममाह तद्गुरुं इत्यादिना । शङ्खिन्या
नाद्याः शिखरे अग्रे शून्यदेशे चित्रिण्या मेरुदण्डस्य च शून्यदेशे तेन सहस्रारं
न मेरुदण्डस्य मध्ये न चित्रिण्या ग्रथितम् ।

मायातन्त्रेऽपि—

मूलादिप्रदसरोजातं चित्रिणीग्रथितं प्रिये ।

लिङ्गाधोर्ध्वनाभिवत्तः कण्ठभूमध्यदेशजम् ॥

अतएव स्रच्छन्दसंग्रहे—

हादशार्णं ललाटोर्ध्वं रूपेणार्धावसानकम् ।

चङ्गुलोर्ध्वशिरोदेशं परं व्योम प्रकीर्तितम् ॥

श्रीक्रमे—

आसव्यकर्णात् देवेशि शङ्खिनी च शिरोपरि ।

हलाद्यनन्तरम् ।

शङ्खिनीजालं संप्राप्य चास्थिशून्यं विभर्त्ति यः ।

अमृतं यत् त्रिकूटस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्जल्कगोभितम् ।

द्वतहेमास्त्रुजं जातधारपातप्रवर्षणम् ॥

विसर्गाधः पद्ममिति सर्गः शक्तिर्निशाकरः ॥ इति ॥

नारदीयेन विसर्गस्य सहस्रारपद्मधारिण्या ऊर्ध्वस्थितायाः शक्तेरधः-
पद्मम् । निर्व्याणपदव्यामपि—

कुलरूपं भवेत् शक्तिः विसर्गमण्डलं प्रिये ।

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्जल्कगोभितम् ॥

सारसमुच्चयेऽपि “सहस्रारपद्मं विसर्गादधस्तात्” । पूर्णपूर्णेन्दुशुभ्रं
पूर्णं पीयूषपूर्णं तस्य पूर्णेन्दुशुभ्रश्चेति तत् । वासुत्यैरग्निममकीगरसमुच्चो
यस्य तत् । पद्मस्य शक्तवर्णम् ।

षट्चक्रं विवृतिः ।

यथा मायातन्त्रे—

महाशून्ये सहस्रारं निशाकरसहोदरम् ।

अधोवक्त्रं कर्णिकायाः चन्द्रोद्धं शक्तिरूपिणी ॥

ललाटायैरकारायैः समस्तमाष्टकाक्षरैः युक्तम् । तन्मध्ये पूर्णचन्द्रः स्निग्ध-
सन्तानं हसतीति स्निग्धसन्तानहारी । तस्यान्तश्चन्द्रमण्डलस्य मध्ये त्रिकोणं
तत्तु अकथादिविरेखात्मकं तत्त्रिकोणे हलचवर्णत्रयम् । तदन्तस्त्रिकोणमध्ये
शून्यं परलिङ्गं परलिङ्गस्य तेजोवर्णत्वात् शून्यं शून्याकारमिति यावत् ।

तथाच गौतमीये—

सहस्रारे हिमनिभे सर्व्ववर्णविभूषिते ।

अकथादिविरेखासु हलचवर्णभूषिते ।

तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ॥

योगिनीहृदये—

सूक्ष्मरूपं समन्तात्तु वृतं परमलिङ्गकम् ।

विन्दुरूपं परानन्दकन्दं नित्यं पदोदितम् ॥

व्याख्यातश्च अमृतानन्दस्वामिना यथा परलिङ्गस्य तेजोवर्णः द्वादशवर्णो
हंसः अतः सूक्ष्मरूपम् अतएव विन्दुरूपं नित्यञ्च भाष्टकात्वादुत्पत्तिविनाश-
रहितम् । पदात् पदं प्राप्य उदितं प्रकाशितम् । तदेवाह परमामोद-
सन्तानराशेः परं कन्दं सूक्ष्ममिति । शशिसमस्तकलाशुद्धरूपम् । “नित्यं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतिबोधितो यः परशिवः स द्विधा भूत्वा परम-
शिवाख्यः सगुणः शिवः प्रकाशात्मा अत्र परविन्दुचक्रे निवसति इत्याह इह
स्थाने इत्यादिना । परशिवसमाख्यानसिद्धप्रसिद्धं यस्य सः ।

तदुक्तं सङ्केतपद्धत्याम्—

अकारः सर्व्ववर्णाग्रे प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारो नित्यकला प्रोक्तो विमर्षाख्यः प्रकीर्तितः ।

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि स्फुटम् ॥

तत्र अमृतानन्दस्वामिनः अ इति ब्रह्मश्रुत्या अकारयाच्यः परशिवः

तस्यांशित्वेन परमशिवोऽप्यकारवाच्यः प्रकाशरूपब्रह्मांशित्वात् । विमर्षाख्यः
विमर्षिणी सशक्तिरित्यन्तेनाहुः “सर्व्वात्मा पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्”
इति श्रुतेः । रसो द्रव्यविशेषः पर इति प्रसिद्धस्तस्य विसरः समूहस्तद-
वस्थितः शुक्तः । “सन्दीहविसरव्रजाः” इत्यमरः । अज्ञानमोहान्धस्य हंसः
मूर्खः सुधाधारासारं अतितरां विमुञ्चन् यतेः स्वात्मज्ञानं स्वस्य शिवामेदज्ञानं
दिशति । भगवान् ऐश्वर्यादियुक्तः स परमशिवः परमहंस इत्याह समास्ते
इत्यादिना । सकलसुखसमूहस्य लहरी तरङ्गः तस्य परीवाहः । “जलो-
च्छासाः परीवाहाः” इत्यमरः । परम इति नाम्ना समुचितः परमहंस इत्यर्थः ।
स च मायावच्छिन्नः । तथाच तन्त्रान्तरे—

सरीरुहमधोमुखं प्रविलसत् सहस्रच्छदं
क्रमादरुणकेयरप्रकरभास्वरनिर्मलम् ।
तदन्तरपि चिन्तयेदमृतरोचिषो मण्डले
पुराणपुरुषं परं परिगतं महामायया ॥ इति ॥
मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।
मायासम्बन्धतद्देशो जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥

इति वेदान्तोक्तेः । शिव इत्यादि स्पष्टम् । परमपुरुषमिति भारते—

अव्यक्तं मन इत्याह गरीरं परमुच्यते ।
अव्यक्तके पुरे शीते पुरुषस्तेन चोच्यते ॥

खगतिः खेचरः स्यात् । यदा खे ब्रह्मणि गतिः स्यात् । “खं ब्रह्म” इत्या-
द्युपनिषत् । ऊर्ध्वगतिरूपां कलांमाह तवास्ते इत्यादिना । प्रातःसूर्य-
तुल्या चन्द्रस्य षोडशकला अमानास्तीति यावत् ।

* अमा षोडशभागेन देवि प्रीक्ता महाकला ।

मस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति वचनात् । सूक्ष्मत्वात् यतधाविमलमृणास्तन्तुभागेकरूपा चयो-
दयरहितत्वान्नित्या अधोमुखी षट्सुमुखी । पूर्णानन्दसमूहो यस्याम् । या
अभिगमनार्थोपधारा तस्या धरा ।

सच्चन्द्रसंग्रहे—

ब्रह्माणी त्वपराशक्तिः ब्रह्मणोत्तमगामिनी ।
द्वारं सुमीलमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥
तां भित्त्वा तु वरारोहे ऊर्ध्वशक्तिं परां शिवाम् ।
शक्तितत्त्वात्मिकां देवीं प्रसुप्तभुजगाकृतिम् ॥
शक्तितत्त्वं समाख्यातं भुवनैरायितं महत् ।
शक्तिं तत्त्वात्मिकामूर्ध्वशक्तेरुपरि संस्थिताम् ॥

योगिनीहृदयेऽपि—

शक्तौ पुनर्व्यापिकायां स मनोन्मनीगोचरे ॥ इति ॥

व्यापिनीतत्त्वं शक्तितत्त्वस्वरूपमाह निर्व्याणाख्य इत्यादिना । सूक्ष्मत्वात्
सहस्रधाविभजितस्य केशभागस्यैकभागतुल्या अर्धचन्द्रवत् कुटिला सर्वाङ्ग-
तुल्यप्रभा द्वादशादित्यप्रभा । परात् षोडशाः कलायाः परतः । तदन्तर्गता
चन्द्रमण्डलान्तर्गता न तु षोडशाः कलायाः अन्तर्गता । यथा सारसमुच्चये
षोडशीं कलामभिप्रेत्य—

एतस्याः परतः स्थिता भगवती भूताधिदेवाधिप्रा
निर्व्याणाख्यकलार्धचन्द्रकुटिला सा षोडशान्तर्गता ।
वालापस्य सहस्रधा विगलितस्यैकेन भागेन या
सूक्ष्मत्वात् सहशी विलोकजननी या द्वादशाङ्गप्रभा ॥ इति ॥

सच्चन्द्रसंग्रहे—

षोडशान्तमिति ख्यातं व्योमस्थानेन्दुमण्डलम् ॥ इति ॥

तत्रैव—

आधारं भावनानाञ्च प्रवक्ष्यामि समासतः ।
सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथाचैव मृतामृता ॥
चतुर्दिक्षु स्थितास्तासां मध्यस्था व्यापिनी मृता ।
पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रा च सत्तेजास्या च पञ्चमी ॥ इति ॥

समनापदमाह एतस्या इत्यादिना । पर उत्तरकालं मातीति परमा

ध्वंसरहिता नित्येत्यर्थः । सूक्ष्मत्वात् केशाग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा अतः
अतिगुह्या । निरवधि विलसन्ती या अमृतधारा तस्या धरा । मुनिमनसि
लसिततत्त्वबोधं शिवामेदज्ञानं वहन्ती ।

इदन्ते तु तयोरैक्यमिति विद्या निगद्यते ॥

इति परापञ्चशिकावचनात् ब्रह्मणोऽतिनैकव्येन तथोक्तम् । तथा—

समनान्तर्व्वेरासीहे पाशजालमनन्तकम् ।

इति वचनात् अत्रापि पाशजालम् । एतस्या निर्वाणकलायाः मध्यदेशे
इति सामीप्ये सप्तमी । तथाच मध्यदेशसमीपे किञ्चिदुपरीत्यर्थः ।

तथाच स्वच्छन्दसंग्रहे—

चिदानन्दस्वरूपा तु परा शक्तिस्तद्गुह्यतः ।

समना नाम सा शक्तिः सर्वकारणकारणम् ॥

सर्वान्तानि विभर्त्तीयं शिवेन समधिष्ठिता ।

अत्र खड्गः स भवने शिवः परमकारणम् ।

शिवः सर्वस्य कर्त्तव्यं शक्तिः कारणमुच्यते ॥

उन्मनीपदमाह तस्या मध्यान्तराले इत्यादिना । तस्याः समनायाः मध्या-
न्तराले अत्र सामीप्ये सप्तमी । शिवपदं शिवतनुप्राप्तिस्थानम् उन्मनीति यावत् ।

स्वच्छन्दसंग्रहे—

शिवतनुं समाख्यातं तद्गुह्यं शक्तितनुतः । इति ।

तथा तत्रैव—

शिवशक्तिद्वयस्यैव शिवतनुं प्रकीर्तितम् ।

सूक्ष्मार्थशक्त्यवच्छिन्नं शिवतनुमित्यर्थः ।

तथाच तत्रैव—

यावत् सा समना शक्तिस्तद्गुह्यं उन्मनी स्मृता ।

नात्र कालकलाभासं न तनुं न च देवताः ॥

अनिर्वाणं परं शङ्खं रुद्रवक्त्रं तदुच्यते ।

शिवशक्तिरिति ज्ञाता निर्विकल्पा निरञ्जना ॥

तत्त्वातीतं वरारोहे—

इत्यादि अग्रे लिखिष्यते । मनःसहितत्वात् समना । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुत्या मनोऽतीतत्वान्मना इत्यनृतानन्दस्वामिनः ।

शक्तिमध्यगती नादः समनान्तं प्रसर्पति ॥

इति स्वच्छन्दसंग्रहात् नात्र कालकलांशस्य भानम् । परमकुलपदमिति
परं उन्नत्याः परं अकुलपदम् अकुलाख्यपरशिवात्मकपदं विश्वस्य विद्याम-
स्थानत्वात् । पदमिति अमलं सत्त्वादित्तिगुणयुक्तम् । शाश्वतं नित्यम् ।
योगेन प्राप्तं नित्यानन्दमभिधानं यस्य तत् । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
इति श्रुतेः । शुद्धबोधस्य शुद्धज्ञानस्य प्रकाशो यस्मात् । तथाच टीका-
कारधृततन्त्रे “उन्नत्यन्ते परशिवः” इति । स्वच्छन्दसंग्रहे उन्ननीमभिधाय—

तत्त्वातीतं वरारोहे बाह्यनी नैव गोचरम् ।

“यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादि श्रुतेः । तत्त्वं “तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । ..

स्वाभाविके परे धाम्नि विवरं तत्त्वसंग्रहम् ॥

इति शिवतन्त्रात् ।

थीमते—

अकुलेश्वरदेवस्य सम्बन्धः प्रथमः स्थितः ।

रूपातीतः परो विन्दुः शक्त्या वेष्टितभास्वरः ।

अतो नादो विरोधी च अर्धचन्द्रसमुत्क्रमात् ॥

एतत्तु पञ्चमप्रोक्तं ज्ञानरत्नं महोदयम् ।

तत्र तद्दृष्टिं षट्कमाज्ञापूर्वं कुलोद्भवम् ॥ इति ॥

नियतनिजचित्त इति । गौतमीये—

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।

चमा धृतिर्भ्रिताहारः शौचश्चेति यमा दश ॥

तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।

सिद्धान्तश्रवणश्चैव ह्रीर्भ्रंति य तपो हुतम् ।

दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदेः ॥ इति ॥

तथाच एतद्व्याभ्यासशीलः श्रीनाथवक्त्रात् गुरुवक्त्रात् मोक्षवर्त्मप्रकाशं कर्म
ज्वात्वा हुङ्कारेण मूलाधारस्थितवह्निपवनयोराक्रमेण तमां कुण्डलिनीं कृत्वा
निद्रितां तां बोध्य तस्मिन् स्वयम्भूलिङ्गं भित्त्वा कुण्डलिनीवेष्टनस्य भेदं कृत्वा
ब्रह्महारस्य मध्ये तां रचयति । रुद्रयामले—

हुङ्कारेण समुत्थाप्य शक्तिं स्वाधारसंस्थिताम् ।

ततः सा प्रबोधिता तस्मिन्निद्रितव्यं स्वयम्भूवाणेतरलिङ्गव्यं भित्त्वा भेदं कृत्वा
तच्छिद्रेण ब्रह्माख्याया इति व्यवलोपे पञ्चमी ब्रह्मनाडीमारुह्य सकल-
सदनं प्राप्य परमरसयुक्तशिवे परमशिवे प्रदीपाभे देदीप्यते । ततः सा
शुद्धस्वभावा सूक्ष्मतालक्षणेन तद्दिदिव तत्तन्तुरुदा तन्मोक्षानन्दं घटयति ।
नयवशात् नीतिवशात् । समाधौ यतो योगीशः तां कुलकुण्डलिनीं जीवात्मना
साहं मोक्षधाम्नि परमशिवे सच्चिदानन्दरूपे भगवतीं चैतन्यरूपां ध्यायेत् ।
तन्वान्तरे—

धौ चिन्तायां स्मृतौ धातुचिन्तातत्त्वेन नियता ।

एतद्व्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा ।

सगुणं वर्णभेदेन निर्गुणं केवलं तथा ॥

अन्यत्रापि—

मल्लीवमद्वाणोरैक्यं सोऽहं स्यादिति वेदनम् ।

तस्मिर्गुणमिदम् । इत्यादि ।

ततो लाघाभं रक्तवर्णं परमानृतं कुण्डलिनीं पीत्वा पूर्णानन्दमहोदयात्
परशिवात् शिवसकाशात् प्राक्पादितोन्मन्यादिस्मृतिमार्गेण कुलपयात् कुल-
पयमारुह्य ब्रह्म रुद्र मूलाधारे स्वस्थाने प्रविशेत् । ततो योगी तद्व्यामृत-
धारया योगपरम्परामाप्तया ब्रह्माण्डस्थितं शरीरस्थं देवतं डाकिन्यादिकं
तर्पयेत् प्रीणयेत् । श्रीनाथवक्त्रादिति यदुक्तं तत् गोरचसंहितादौ स्पष्टीकृतम् ।

यथा—

प्रबुद्धावह्नियोगेन मनसा मारुता हुता ।

शचीय गुणमादाय ब्रजतूष्णे सुपुत्रया ॥

ज्वलन्ती भुजगाकारा पद्मतन्तुनिभा शुभा ।
 चट्वाटयेत् कवाटञ्च यथा कुञ्चिकया दृढम् ।
 कुण्डलिन्या तथा योगी ब्रह्मद्वारं प्रमेदयेत् ॥
 कृत्वा भंपुटितौ करौ दृढतरं बद्धा तु पद्मासनं
 गार्दं वचसि सन्निधाय चिवुकं ध्यानञ्च तच्चेतसि ।
 वारंवारमपानमूर्द्ध्वमनिशं प्रोक्षारयन् पूरयन्

- प्राणं सुच्यति मोक्षमेति शनकैः शक्तिप्रभावात् यतः ॥
 कुञ्चिकया कुलुपकारीत्याख्यया । निर्व्याणपद्वत्यामपि—

आदौ पूरकयोगेन स्वाधारे योजयेन्मनः ।
 गुदमेद्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबोधयेत् ॥
 अमद्वयोनिगतं ध्यायेत् कामं बन्धूकसन्निभम् ।
 ज्वलत्कालानलप्रस्थं तडित्कोटिसमप्रभम् ॥
 तद्गुहं तु शिखा सूक्ष्मा चिद्रूपा परमा कला ।
 तथा सङ्घितमात्मानमेकैभूतं विचिन्तयेत् ॥
 गच्छन्ती ब्रह्ममार्गेण लिङ्गभेदक्रमेण तु ।
 अमृतं यद्विसर्गस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥
 दृढतरक्तं सतेजाब्जं धारापातप्रवर्षणम् ।
 पोत्वा कुलासृतरसं पुनरेव कुलं विशेत् ॥
 सा च प्राणः समाख्यातस्त्वन्तेऽस्मिन् परमेश्वरि ।
 एवमभ्यस्यमानस्य अहर्निशनिबन्धनात् ।
 चतुर्विधा तु या सृष्टिरस्या योनौ प्रजायते ॥
 पुनः प्रलीयते तस्यां कालाग्न्यादिशिवात्मिकम् ।
 योनिमुद्रा परा सा तु बन्धस्तस्याः प्रकीर्त्तितः ॥

चतुर्विधेति नैयायिकमते पुरुषात् । सांख्यमते प्रकृतिपुरुषाभ्याम् ।
 पातञ्जलमते प्रकृतितः । सीमासामते अदृष्टात् सृष्टिः । तत्र योगो
 द्विविधः ।

यथा सारदायाम्—

पिण्डं भवेत् कुण्डलिनी शिवात्मा षट्च हंसः सकलान्तरात्मा ।
 रूपं भवेत् विन्दुरमन्दकान्तिरतीतरूपं शिवसामरस्यम् ॥
 पिण्डादियोगं शिवसामरस्यात् सवीजयोगं प्रवदन्ति सन्तः ।
 शिवे लयं नित्यगुणाभियुक्ते निर्वीजयोगं फलमव्यपेक्षम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

दिक्कालादिविवर्जिते परशिवे चैतन्यमात्रात्मिके । इत्यादि ।

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिः षट् हंसः प्रकीर्तितः ।
 रूपं विन्दुरिति ख्यातं रूपातीतस्तु चिन्मयः ॥

तत्रान्तरेऽपि—

पिण्डे युक्ताः षडे युक्ता रूपे युक्ताः षड्दानव ।
 रूपातीते तु ये युक्तास्ते सुक्ता नात्र संशयः ॥

मतभेदे अनेकानि पद्मान्याह स्वच्छन्दसंग्रहे—

अधयोर्द्धं सुपुत्रायाः सहस्रदलसंयुतम् ।
 रक्तं श्वेतञ्च साहस्रदलस्यं शक्तिसंयुतम् ॥
 ऊर्ध्वाधो सुखमूलस्तु कर्णिकाकेयूरान्वितम् ।
 शक्तिरूपं महादेवि कुलाकुलमयं शुभम् ॥
 पद्मजहयमीशानि स्थितं शाश्वतमव्ययम् ।
 तयोर्मध्ये सुपुत्रान्तरस्त्रिशदाधारपद्मजम् ॥
 शक्तिरूपं शिवाकारं सर्वार्थासं निजालयम् ।

नीलेति शेषः । तथा कियत् कियदूर्ध्वं पद्मजानि ।

तदाह तत्रैव—

आधारपद्मजस्योर्ध्वं साहस्रदलकोपरि ।
 तेजसं साष्टपत्रञ्च पीतकर्णिकया युतम् ॥

हृत्तेखा कर्णिकामध्ये स्थिता लिङ्गादिदेवता ।
 एतस्मात् द्वाङ्गुलस्योर्ध्वं स्वाधिष्ठानं षड्स्रकम् ॥
 आप्यश्च राकिणीशक्तिः पूर्वाभिः शक्तिभिर्युतम् ।
 ततश्च भावयेद्देवि नाभिमष्टाङ्गुलोपरि ॥
 तत्पद्मं मणिपूरश्च दशपत्रं सुशोभितम् ।
 लाकिनीमध्यगं तच्च तामर्यादाभिरावृतम् ॥
 चतुर्दशाङ्गुलादूर्ध्वं मणिपूरास्थपङ्कजात् ।
 पङ्कजं काकिनीमध्यं वायव्यं द्वादशारकम् ॥
 तत्रस्थकालरात्रादिशक्तिभिश्च समावृतम् ।
 तत्रस्थसूर्यविक्ष्वे च नादो यानादिपीठकम् ॥
 एकादशाङ्गुलादूर्ध्वं विशुद्धं षोडशच्छदम् ।
 मध्यगा शाकिनी वाङ्मपत्रेषु परमेश्वरि ॥
 अमृताद्यक्षरान्तस्था चन्द्रविम्बं तदूर्ध्वगा ।
 कण्ठीर्ध्वं परमेशानि लम्बिका चतुरङ्गुली ॥
 आज्ञाचक्रं द्विपत्राङ्गं हृत्तद्विदलसंयुतम् ।
 हंसवती चमा पाण्डुरादये मध्ये तु हाकिनी ॥ ३ ॥

तन्त्रान्तरे ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानमुक्तं यथा—

स्वाधिष्ठानं षड्दलोपेतमुद्यत्विद्युत्तेजं वादिलान्तैश्च वर्णैः ।
 युक्तं सावित्रीसहितं विरिञ्चिं ध्यायेदस्मिन् राकिणीं देवताञ्च ॥
 योगिनीद्वये—

एतावतस्तः शक्तयस्तु का पूजा तु इति क्रमात् ।

पीठाकन्दे पदे रूपे रूपातीते क्रमाद्बिदुः ॥

एतास्तत्र पूर्वोक्ता अम्बिकादयः षतस्तः कामरूपादिपीठत्वेन परिणताः ।
 तथा च मूलाधारं कामरूपं हृदि पूर्णगिरिः मूमध्ये जालन्धरः सहस्रारं
 उड्डीयानः । न च “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मण एकत्वमभि-
 हितम् । शक्तिस्तावत् केति चेत् तद्ब्रह्मशिवशक्तिसामरस्यपरत्वमेव ।

यथा कुलार्णवे—

अद्वैतं केचिदिच्छन्ति द्वैतमिच्छन्ति चापरे ।

मम तत्त्वं न जानन्ति द्वैताद्वैतविवर्जितम् ॥

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि ध्रुवम् ।

कूर्मपुराणे ईश्वरगीतायां शिववाक्यम्—

एकया मम सायुज्यमनादिनिधनस्फुटम् ।

पुंसोऽभूदन्यया भूतिमन्यया तत्तिरोहितम् ॥

एकया मायात्मिकया शक्त्या विशिष्टस्य मम अनादिनिधनं सायुज्यं सहयोगं अर्धनारीश्वरात्मकमभूत् । अन्यया आद्यया ज्ञानात्मिकयेति यावत् विशिष्टपुंसो भूतिं उत्पत्तिं जानीहि अन्यया चित्शक्त्या तत् तिरोहितम् । तथैव चणे तिरोहितम् । ब्रह्माविनाभूतम् ।

अतएव तैत्तिरीयवाक्यम्—

यत्तु मे निष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवम् ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तमपरं परम् ॥

कालिकापुराणेऽपि—

चितिशक्तिं विनाकारां परं ब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥

जम्भखण्डे राधिकां प्रति कथंवाक्यम्—

यदा तेजःस्वरूपोऽहं तेजोरूपासि त्वं तदा ।

न गरीरी यदादृष्ट तदा त्वमगरीरिणी ॥

तन्त्रेऽपि—

न शिवेन विना शक्तिः न शक्त्या रक्षितः शिवः ।

अतस्तयोरभेदश्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥

वेदान्तेऽपि “विच्छिन्निर्गन्धायिता ।” तथा—

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायासम्बन्धतयैव जीवोऽविद्यावगस्तया ॥

इत्युक्तम् । तदेव सामरस्यं परं ब्रह्म सगुणशिवं शक्त्यादिनानारूपेण
परिणमते । यथा विश्वसारे—

कालेन प्रेरयेन्मायां सृष्टेरुत्पत्तिहेतवे ।
या मूलप्रकृतिः प्रोक्ता सा माया परिकीर्तिता ॥
योऽयं सदाशिवः प्रोक्तः स एव पुरुषः परः ।
एकं ब्रह्म द्विधा भूत्वा सृष्टिरेषा विधीयते ॥
अर्द्धेन वनिता भूत्वा अर्द्धेन पुरुषस्तथा ।
तावुभौ च समौ कृत्वा सृष्टिव्यक्तिं नयेत् सुधीः ॥

मायावच्छिन्नेश्वरस्य पङ्कजाण्याह कूर्मपुराणादौ—

सर्व्वज्ञता तृप्तिरनादिवोधः स्वतन्त्रता नित्यमनुभूतशक्तिः ।
अनन्तशक्तिय विभोर्व्विधिप्राः पङ्कादुरङ्गाणि महेश्वरस्य ॥ * * ॥
नारायणो वैदिकश्च भट्टाचार्य्यः समीरितः ।
तस्यात्मजो वामदेवभट्टाचार्य्यस्तथैव च ।
तस्यात्मजो विश्वनाथस्तेनेयं रचिता मुदा ॥

इति पट्चक्रविहतिटीका

सम्पूर्णा । . . . .

वलदेवटीकाकारद्वृतः पट्चक्रनिरूपणस्याधिकः श्लोकः ।

इह स्थाने चित्तं निरवधि निधायान्तपवनो
यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।
न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिहरी नैव खमणि-
स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणपः ॥ ३१ ॥ (१)

इह स्थान इति । इहस्थाने विशुद्धाख्यपद्मे निरवधि प्रतिक्षणं चित्तं मनो निधाय सम्बध्य आन्तपवनः श्चहीतवायुः सन् कुम्भकं कृत्वेति यावत् । योगी जनः यदि क्रुद्धो भवति तदा समस्तं त्रिभुवनं चलयति । तदीयं सामर्थ्यं योगेन एतादृशत्रिभुवनचालनबलं शमयितुं ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता विष्णुः पालनकर्त्ता हरिहरः हरिहरात्मक ईश्वरः खमणिः सूर्यः गणपः गणेशः एते नालं न समर्था इत्यर्थः ॥

ॐ श्रीश्रीगुरवे नमः ।

सरोजमधु सादरं सरसि मानसे सर्व्वदा
यथाददति षट्पदा नतु कदापि शैवालकम् ।
तथैव गुणिनो बुधा वचसि दूषणत्यागती
ममाददतु साम्प्रतं यदि गुणस्तमित्यर्थये ॥

इह खलु दुःखजालसङ्कलसंसारलब्धजनृपां परमपुरुषध्यानैकनिष्ठचेतसा-
मपि मानुषाणां स्वाभ्यन्तरवर्त्तिषट्चक्रनिरूपणभेदादिज्ञानं विना मोक्षोपायः
कोऽपि नास्तीति परमकारुणिको भगवान् परमेश्वरः दुःखसमवायात्तानु-
द्दिधीर्षुः पर्व्वतरांजपुत्रीप्रश्रानुसारेण स्वप्रोक्ततन्त्रशास्त्रमहोदधीनन्तरान्तरा
षट्चक्रनिरूपणं तद्भेदादिसङ्केतञ्च उपदिदेश । किन्तु तदुपदिष्टतन्त्र-
शास्त्राणामतीव बाहुल्यादशक्यं बोधत्वाच्चाधुनिकाः स्वल्पायुषो जनाः परम-
पुरुषप्रोक्ततन्त्रशास्त्राणां सारांशमायत्तीकर्त्तुमनीशाः सन्तो नियतं निरयमेव
गच्छन्तीति परपरिवाणपरायणः परमपुरुषसमाहितचेताः श्रीमत्पूर्णानन्द-
यतिः निखिलतन्त्रशास्त्रसारमुद्धृत्य तदर्थविरोधिभिः स्वकल्पितपञ्चपञ्चाश-
च्छ्लोकैः षट्चक्रस्थितिस्थाननिरूपणतद्भेदसङ्केतसन्दर्भितं षट्चक्रनिरूपणं स्व-
रचितं श्रीतत्त्वचिन्तामण्यां कृतवान् ।

तस्य च पूर्वापेक्षया सहजबोधगम्यत्वेऽपि सारांशप्रकाशकटीकाया
अभावात् अगम्यार्थबोधोऽयं ग्रन्थ इति प्रायश एव उपेक्षित आसीत् ।
इदानीन्तन्व्याभिस्तत्परिजिहीर्षया प्रचुरतरार्थव्ययेन साधनासिद्धबोधविद-
यगणश्रीमत्कालीचरणप्रणीता निगूढार्थप्रकाशिनी कापि टीका संगृह्य
पण्डितमण्डलीपरिगोधिता कृत्वा पुस्तकेऽस्मिन्निवेदिता । साम्प्रतन्वनया

बलदेवटीकाकारदृतः पट्चक्रनिरूपणस्याधिकः श्लोकः ।

ब्रह्म स्थाने चित्तं निरवधि निधायान्तपवनो
यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।
न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिहरो नैव खमणि-
स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणपः ॥ ३१ ॥ (१)

ब्रह्म स्थान इति । ब्रह्मस्थाने विश्वहास्यपद्मे निरवधि प्रतिक्षणं चित्तं
मनो निधाय सम्बध्य आन्तपवनः शृङ्गीतवायुः सन् कुम्भकं कृत्वेति यावत् ।
योगी जनः यदि क्रुद्धो भवति तदा समस्तं त्रिभुवनं चलयति । तदीयं
सामर्थ्यं योगीन एतादृशत्रिभुवनचालनबलं शमयितुं ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता विष्णुः
पालनकर्त्ता हरिहरः हरिहरात्मक ईश्वरः खमणिः सूर्यः गणपः गणेशः एते
नानां न समर्था इत्यर्थः ॥

ॐ श्रीश्रीगुरवे नमः ।

सरोजमधु सादरं सरसि मानसे सर्वदा-
यथाददति षट्पदा नतु कदापि शैवालकम् ।
तथैव गुणिनो बुधा वचसि दूषणत्यागतो
ममाददतु साम्प्रतं यदि गुणस्तमित्यर्थये ॥

इह खलु दुःखजालसङ्कलसंसारलब्धजनुपां परमपुरुषध्यानैकनिष्ठचेतसा-
मपि मानुषाणां स्वाभ्यन्तरवर्त्तिषट्चक्रनिरूपणभेदादिज्ञानं विना मोक्षोपायः
कोऽपि नास्तीति परमकारुणिको भगवान् परमेश्वरः दुःखसमवायात्तानु-
द्दिधीर्षुः पर्वतराजपुत्रीप्रश्नानुसारेण स्वप्रोक्ततन्त्रशास्त्रमहोदधीनन्तरान्तरा
षट्चक्रनिरूपणं तद्भेदादिसङ्केतञ्च उपदिदेश । किन्तु तदुपदिष्टतन्त्र-
शास्त्राणामतीव बाहुल्यादशक्यबोधत्वाच्चाधुनिकाः स्वल्पायुषो जनाः परम-
पुरुषप्रोक्ततन्त्रशास्त्राणां सारांशमायत्तीकर्तुमनीशाः सन्तो नियतं निरयमेव
गच्छन्तीति परपरिचाणपरायणः परमपुरुषसमाहितचेताः श्रीमत्पूर्णानन्द-
यतिः निखिलतन्त्रशास्त्रसारमुद्धृत्य तदर्थविरोधिभिः स्वकल्पितपञ्चपञ्चाश-
च्छ्लोकेः षट्चक्रस्थितिस्थाननिरूपणतद्भेदसङ्केतसन्दर्भितं षट्चक्रनिरूपणं स्व-
रचित श्रीतत्त्वचिन्तामण्यां कृतवान् ।

तस्य च पूर्वापेक्षया सहजबोधगम्यत्वेऽपि सारांशप्रकाशकटीकाया
अभावात् अगम्यार्थबोधोऽयं यत्र इति प्रायश एव उपेक्षित आसीत् ।
इदानीन्तन्माभिस्तत्परिजिहीर्षया प्रचुरतरार्थव्ययेन साधनासिद्धबोधविद-
यगण्यश्रीमत्कालीचरणप्रणीता निगूढार्थप्रकाशिनी कापि टीका संगृह्य
पण्डितमण्डलीपरिगोधिता कृत्वा पुस्तकेऽस्मिन्निवेगिता । साम्प्रतन्वनया

विद्वांसो यदि कयश्चिदप्यानुकूलभागिनो भवन्ति तदैवास्माकमर्थव्ययं परि-
श्रमश्च सफलं मन्यामहे ।

किञ्च बहुलविस्तृतश्रीकालीचरणप्रणीतटीकावलोकनेन कियदपि काल-
क्षयं कर्तुमनीयानां विषयासक्तचेतसां भट्टिति भूलहत्तान्तपरिज्ञानार्थं
विदत्कुलचूडामणिशङ्करविरचिता मूलतत्त्वार्थविहृतिकारिकाऽपरापि टीका
सन्निवेशिता ।

यसु

इह स्थाने चित्तं निरवधि निधायान्तपवनी
यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।
'न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिर्हरो नैव खमणि-
स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणपः ॥

इति श्लोकः विदत्कुलशिरोभूषणश्रीमद्वलदेवविद्याभूषणकृतटीकासम्ब-
लितमुद्रितपट्चक्रनिरूपणनामकपुस्तकान्तरे एकत्रिंशच्छ्लोकात् परमधिको
दृश्यते स तु अक्षदुपजीव्यश्रीमत्कालीचरणशङ्कराभ्यामुपेक्षितत्वात् नैव
पुस्तकाङ्गत्वेन निवेशितः किन्तु पुस्तकस्य समाप्त्यनन्तरं श्रीमद्वलदेवविद्या-
भूषणविरचितया टीकया सह सन्निवेशित इति ।

अपरञ्च विम्बोत्तारणकारणश्रीमन्महेश्वरवदनपद्मजविनिर्गतकैवल्यकलि-
कानामधेयतन्त्रस्य पट्चक्रनिरूपणात्मकद्वितीयपटलेन साहे सिद्धाचार्यवर्ध-
श्रीमतपूर्णाभिरुचयविरचितपट्चक्रनिरूपणात्मकश्लोकसमूहानां प्रायशो-
ऽभिन्नत्वेऽपि कश्चित् कश्चित् पाठवैषम्यस्य कैवल्यकलिकातन्त्रद्वितीयपटल-
टीकाकृष्णश्रीमद्विग्रहायस्त्रिवाक्येनानुमोदयमानत्वात् तन्प्रणीतपट्चक्रविहत्या-
भ्यां टीकायापि पुस्तकमिदमलङ्कृतकसेवरमासीत् ।

किन्तु दुःखं पुनरेतदनुभूयते यद्वहुतरार्थव्ययं परिश्रमश्च स्त्रीकुर्व्वङ्गिः
 कुत्रापि कैवल्यकलिकातन्त्रं नोपलब्धं नापि दृष्टं सुतरामेव कैवल्यकलिका-
 तन्त्रमलभमानैरनन्योपायैरस्माभिः कैवल्यकलिकातन्त्रेण श्रीमत्पूर्णानन्दयति-
 विरचितस्य षट्चक्रनिरूपणात्मकश्लोकसमूहस्य पाठादिवैषम्यं परिदर्शयितु-
 मनीशैर्मूर्कैर्भूयते इति ।

अन्यच्च आर्यधर्मावलम्बिनां सर्वेषामेव श्रीगुरुराराधनीय इति पूर्व-
 पूर्वाचार्यशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वात् जगद्गुरुरपीश्वरः श्रीगुरुपादुकापञ्चक-
 स्तोत्रव्याजेन श्रीगुरोः स्त्रीयाराध्यतां दर्शयन् सर्वानुपदेष्टुं पादुकापञ्चकं नाम
 स्तोत्रमकार्षीत् तदपि विद्वत्परश्रीमत्कालीचरणविरचितया गूढभावार्थ-
 प्रकाशिकया अमलाख्यटीकया षट्चक्रविद्यतेः प्राक् ग्रन्थेऽस्मिन् सन्निवेशित-
 मिति ।

गम्मादकस्य निवेदनम् ।

सूचीपत्रम् ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।
अ ।			आत्मप्रबोधः		
अकथादिविकीर्णम्	७६, ८७, ८८ ।		आत्मसाक्षात्कारस्थानं	७४ ।	
अकुलपदम्	१३३ ।		“आत्मा तत्र प्रदीपामः”	१२२ ।	
अनाहतपद्मं ३०, ३३-३६, १२१, १२२ ।			आत्मानं प्रणवाकृतिं नादरूपं ४५, ४८ ।		
अन्तरात्मा	६१, १२४ ।		आदिदेवः	७, ८ ।	
अपरागतिः	१३१ ।		आदिहंसयोर्युगं	१००, १०२ ।	
अपानः	१५, ११६ ।		आद्यागतिः	७४ ।	
अमाकलादीनां अधिष्ठानं	६२, ७० ।		आधारपद्मं	८, १८ ।	
अमृतानन्दस्वामिनः परलिङ्गस्य			इ ।		
व्याख्या	१२८, १३० ।		इच्छा	१०१, ११७ ।	
अभोजमण्डलं	२४ ।		इडा	३, ४, ५, १०८ ।	
अर्केन्दुमिमगुलानि	५१ ।		इतरलिङ्गं	४५, ५६, ८० ।	
अर्धचन्द्रः	१२५ ।		इतरशिवपदं	४४ ।	
अर्धनारीश्वरः	३८, ३९, १२७ ।		इतरपदस्य व्याख्या	१२३ ।	
अर्धमात्रा	५७ ।		इन्दिका	१२६ ।	
अर्धेन्दुः	४५ ।		ई ।		
अवलालयः	८७ ।		ईशः	३१ ।	
अहङ्कारः	५५ ।		ईश्वरः	३०५, १२१ ।	
आ ।			उ ।		
आज्ञाचक्रं	४२, ४३, ४७, १२३, २२ ।		उगनी	४५, ४८, ५७, ५८, ५९, १२२, १२३ ।	
आञ्जीकुला	५७, ५८ ।				

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
उत्सन्नन्ते परशिवः	१३३ ।
ज ।	
जर्हगा	१२६ ।
ऐ ।	
ऐन्द्रवीजं	११ ।
क ।	
कन्दम्	११२ ।
कन्दमध्यं	२, ५ ।
कन्दर्पो नाम वायुः	१४ ।
कला ५७, ४८, ६५, ७६, १२५, १२६ ।	
कलापदं (भूयः)	४५ ।
काकिनी	३१, १२१ ।
काकिनीध्यानं	३२, १२१ ।
कान्तिः	१२५ ।
कामरूपं	१४, १५, ११६ ।
कामकला	८७, १०१, १०२ ।
कारणावान्तरगरीरम् ५३, १२५, १२६ ।	
कुण्डलिनी १, ७, १८, २०, २१, २२, २३, ७४, ७५, ७७, ७८, ८०, ८२, ८५, ८६, ८९, ९२, १०८, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२४, १२५, १२६ ।	
कुण्डनीविषयं	८६, ८७ ।
कुङ्कुमः	६ ।
केवल्य हनिजातस्य टीका	१०८ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
कौस्तुभः	२५
ख ।	
“खं ब्रह्म”	१३०
खेचरीमुद्रा	४८, ८० ।
ग ।	
गान्धाररागः	५७ ।
गान्धारी	६ ।
गुरुः ६१, ६५, ६६, ७६, ८७, ८८, १००, १०१, १०५, १०६ ।	
गुरुचरणाभ्याम् परमावृत्तं	
निःसरति	१०४, १०५ ।
गुरुध्यानयोगः	१०७ ।
गुरुवक्त्रात् ब्रह्मज्ञानं	१३४ ।
च ।	
चक्रमीदमकारः	८२ ।
चणकाकाररूपः	५१, ७४ ।
चन्द्रमण्डलं	६०, ६१, ६५, ७३ ।
चन्द्रविन्दुः	१०१ ।
चन्द्रस्य षोडश कलाः	६२ ।
चित् कला	१०१ ।
चित् शक्तिः	२१ ।
चित्रा	११२ ।
चित्रिणी ३, ५, ७, ४५, ७७, ८८, ८९, ८६ ।	

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
	ज ।		व्रामा	१२६ ।	
जीवः	११८ ।		त्रिकोणं	१४, ६०, ६५, ११० ।	
जीवन्मुक्तः	६८ ।		त्रिकोणगतिः	३२ ।	
जीवात्मना सह कुण्डलिनीनयनं	१३४ ।		त्रिपुरसुन्दरी	५८ ।	
जीवात्मा (दीपकनिका- कारः)	७८, ११८ ।		त्रिपुरा	१०१ ।	
जीवात्मनः मूलाधारे आनयनं	७८ ।		त्रिपुरायोगः	१०८ ।	
जीवात्मनोरैव	८३, ८६ ।		त्रिविन्दुः	७५ ।	
जीवेन साधे कुण्डलिनीचालनं	८६ ।		त्रिपुराख्यं कोणं	१४ ।	
ज्ञानबोधा	१२६ ।		द ।		
ज्ञानात्मा-ज्ञानगतिः	५१ ।		दशमस्तदलपद्यं	५८ ।	
ज्ञानेच्छाक्रियात्मानः नादविन्दु निबोधिकाः	७२ ।		दीपकनिकाहंसः	३१ ।	
ज्येष्ठा	१५, ८०, १०१ ।		दीपिका	१२६ ।	
ज्योत्ष्या	१२५ ।		द्वादशार्णपद्यं	८५ ।	
ज्योत्ष्यावशी	१२५ ।		ध ।		
ठ ।			धरायायतुष्कोणचक्रं	१० ।	
डाकिनी	११, ११६ ।		धरावीजं	१० ।	
डाकिनीध्यानं	११ ।		ध्यानं (मगुचं निर्गुणव)	१३४ ।	
त ।			धुनमष्टमम्	४५ ।	
तत्त्वज्ञानं	०१ ।		न ।		
तत्त्वबोधः	०१ ।		नभीमष्टमम्	३६ ।	
"तत्त्वमसि"	१२३ ।		नाडीतपासां विषयीयमक्रमस्यम्	३, ४ ।	
तमोपहा	१२६ ।		नादः	४४, ५०, ५८, ७८, ७२, १०६ ।	
			नादविन्दुः	६५, ७३, ८८, १०० ।	
			नादगतिः	२१, १३३ ।	

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
नादान्तः	४५ ।	परं विन्दुरूपःशिवः	८५ ।
“नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” १३३ ।		परमकुलपदं	४४ ।
नित्यानन्दः = निर्गुणब्रह्म	२२ ।	परमकुण्डली	७४ ।
नियमा दग	१३३ ।	परमःपुमान्	५८ ।
निर्व्याणकला ६२, ७०, ७१, ७५, १३१ ।		परमः पुरुषः	६७ ।
निर्व्याणशक्तिः	७१, ७२, ७३ ।	परमरसशिवः	८०, ८१ ।
निरालम्बपुरं	४८, ४९ ।	परमब्रह्म	७०, ७३ ।
निरालम्बा सुद्रा	१२६ ।	परमशिवः	१२४ ।
निमोधिका	४५, ७२, १२६ ।	परमशिवस्थितिः	
निवृत्तिः	१२५ ।	(निर्व्याणतन्त्रोक्ता)	५१ ।
प ।		परमहंसः	१०२ ।
पञ्चभूताधिदेवतानां		परमा	१२६ ।
चित्रान्तरस्थत्वम्	११३ ।	परमात्मा = परशिवः	५१ ।
पञ्चवक्त्राणि	१०७ ।	परमात्मज्ञानात्मनोःपूजा	५१ ।
पञ्चविधं चैतन्यम्	८२ ।	परमाशक्तिः	११५ ।
पद्मानां अवास्तुखत्वं	११५ ।	परमेश्वरः	५८ ।
पद्मानां स्थानानि	१३६, १३७ ।	परविन्दुः	७४ ।
पद्मानां पत्रं वर्णात्मकं	८० ।	परशक्ति	२१, ५९ ।
परवन्दु	५६ ।	परशिवः	५१, ६२, ६५, ६६, ८३ ।
परं कन्दं	६२ ।	परा	१८, २१, १२३ ।
परं ज्योतिः	६१ ।	परलिङ्गम्	१२८, १३० ।
परं देव्याः पदं	६७ ।	पराशक्तिः	७६ ।
परं निर्द्ध	१२० ।	पश्यन्ती	१८, २१, ८१, १२३ ।
परं विन्दुः ६१, ६२, ७०, ७४, ८२, ८० ।		पश्चिमाश्वः	१६ ।
		पादुकानां पञ्चकं	१०७ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
पादुकापञ्चकस्तोत्रं	८५, १०७ ।	ब्रह्मपदं	७४ ।
पिङ्गला	३, ४, १०८ ।	ब्रह्मरन्ध्रं	६१ ।
पुराणपुरुषस्थानं	१३० ।	ब्रह्मा	२३, ७३ ।
पृथ्वी चतुष्कोणा पीताम्बा	११५ ।	ब्रह्माणी	१२७, १३१ ।
पौराणिकमतम्	७५ ।	ब्रह्माण्डादिकटाक्षः	२१ ।
प्रकृतिः	५५, ५६, ५८ ।	ब्राह्मीध्यानं	१२ ।
प्रकृतिपुरुषः	६७, ६८, ७४ ।	भ ।	
प्रजापतिः	११ ।	भगवत्साक्षात्कारस्थानं	५० ।
प्रणवः	१२४ ।	भानुमण्डलम्	३३, ३४ ।
प्रणवाकृतिः	५ ।	भुजङ्गी	७ ।
प्रतिष्ठा	१२५ ।	भूतशुद्धिः	७७, ७८ ।
प्राणः	१५ ।	म ।	
व ।		मणिपीठमण्डलं	८८, १०० ।
वज्रा	२, ५, ७, ११०, ११२ ।	मणिपूरं (वैश्वानरस्य मण्डलं वा)	२७, १२० ।
वहः	६८ ।	मध्यका	१२६ ।
वन्धः	६८ ।	मध्यमा	८१, १२३ ।
वन्धती	१२६ ।	मनोन्मनो	१२५ ।
बुद्धिः	५५, ५६ ।	मनः	४३, ५५, ५६ ।
बुद्धितत्त्वं	१८ ।	मन्त्रसिद्धिः	३७ ।
बोधो	१२६ ।	मन्त्रार्पा देवता प्रीत्या	११ ।
बोधिनी	५७, ५८, ५८, १२६ ।	महत्तत्त्वं	५६ ।
ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानं	१३७ ।	महानादः (लाङ्गनाकृतिः)	५८ ।
ब्रह्मदारमुखं	१८ ।	महानादरूपम्	५३, ५४ ।
ब्रह्मदारं (सुपुण्याया वदनं)	८, ८ ।		

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
महावायुः	६१ ।
महाशक्तिः	६५ ।
मात्राज्ञा शक्तिः	५० ।
मालावर्णः	५८ ।
मुक्तपुरुषः	६८, १३६ ।
मूलचक्रध्यानफलं	२२ ।
मूलाधारः	१८ ।
मूलाम्बुजगद्गरं	१८ ।
मैरुः	२, ४, ६ ।
मोक्षं	७३, ७४ ।
मोक्षिका	१२६ ।

य ।

यमा दश	१३३ ।
योगः	८२, ८१ ।
योगज्ञानफलं	८२ ।
योगस्य गोपनेनानुष्ठानं	६१ ।
योगभेदः	८२, ८३ ।
योनिमुद्रा	४८ ।
योनिमुद्रालक्षणं	४८ ।

र ।

राकिणी	२६, १२० ।
राकिणीध्यानम्	२६ ।
रामा	१५, ८७, १०१ ।
रुद्रः	२८ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
रूपातीतः परोविन्दुः	१३३, १३६ ।
रेतिका	१२६ ।
रौद्री	१०१ ।

ल ।

लकारादिवर्णः	५८ ।
लयक्रमः	८७, ८८, ८९ ।
ललाटादिवर्णः	६० ।
लाकिनी	२८, १२०, १२१ ।
लाकिनीध्यानम्	२८ ।
लिङ्गत्रयं	८० ।

व ।

वरुणबीजं (वं)	२४, २५ ।
वर्णसंहरणप्रकारः	८ ।
वज्रिकणा	४८ ।
वज्रिवीजं (रं)	२७ ।
वज्रिविन्दुः	१०१ ।
वज्रि शशिमिहिरमण्डलानि	५१ ।
वाक्शुद्धिः	५३ ।
वाणलिङ्गम्	३२, ८०, १२१ ।
वायुमण्डलं	३० ।
वायुबीजं (यं)	३१ ।
वायोः लयस्थानं	५३, ५७, १२७ ।
विकृतिः = प्रतिविम्बता	५६ ।
विद्या	४२, १२५ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
विन्दुः	४५, ५०, ५८, ६१, ७४, ७५, ७६, ११८ ।	शब्दब्रह्म	८, १२१ ।
विन्दुतत्त्वम्	१२५ ।	शब्दोत्पादिकाः शक्तयः	८१ ।
विन्दुरूपी मकारः	१२५ ।	शाकिनी	३०, १२२ ।
विमला	१२५ ।	शाकिनीध्यानं	४०, १२२ ।
विन्दुसमुद्भवः	५८ ।	शान्तिः	१२५ ।
विशुद्धः	३६, ३७, ३८ ।	शान्त्यतीतिस्वरः	१२५ ।
विष्णुचक्रं	४५ ।	शिवः	४५, ७४ ।
विष्णोः वक्त्रे पुं विन्दुः	८८ ।	शिवगीहम्	११३ ।
विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः	५२, ६८ ।	शिवपदम्	६८, १२३ ।
विसर्गः	५५, ५८, ६१, ६५, ६६, ७६ ।	शिवशय पञ्चवक्त्राणि	१०७ ।
वीजं	५०, ५८, ५८ ।	शिवस्थानं	६७ ।
वृत्तः कुण्डलिनीशक्तिः	७५ ।	शिवार्हं	१२७ ।
वेदानामादिवीजं	४४, १२४, १२५ ।	शून्यं	६१, ६२, ७४, ७५, १२८ ।
यैखरी	२०, २१, १२३ ।	शूनाष्टकं	१० ।
व्यापिका	५८ ।	श्यामा	२० ।
व्यापिनीशक्तिः	१२१ ।	श्रीवक्तः	२५ ।
यद्यनादी	८ ।		घ ।
श ।		यट्कोणम्	१० ।
शक्तिः	५०, ५८, ५८, ६८ ।	यट्चक्रयोकाध्ययनकनं	८४ ।
शक्तिशृङ्खला	५६ ।	यट्पद्मानां चित्रिणीपथितत्वम्	११३ ।
शक्तीनां यट्पद्माधिपत्वम्	१३ ।	यट्प्रायः	१०८ ।
शङ्किनी	६, ५५, ६१, १२८ ।	योङ्गाधाराः	४५ ।
सर्वस्य योढानयं	१२ ।	योङ्गोक्तम्	१३१ ।
		स ।	
		सकलोपामहानां देवताभ्यां	१०, ६८ ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
सगुणाविर्भावः	२२ ।		सूर्यविन्दुः	१०१ ।	
सच्चिदानन्दः	७६ ।		सृष्टिः चतुर्विधा	१३५ ।	
सदाशिवः	३८, १२२ ।		सोऽहं	८६, १३४ ।	
सप्तदश कलाः	५८ ।		स्थूलानां सूक्ष्मे लयः	८८ ।	
समनापदम्	१३१, १३२, १३३ ।		सगुरुशिवरूपः	६५ ।	
समनी	५८, १३२ ।		स्वयम्भूः	१६, ८० ।	
समाधिः	८०, ८१ ।		स्वाधिष्ठानं	१८, २३, २६, ११८ ।	
समनोन्मनीगोचरे	१३१ ।		ह ।		
सरस्वती	६ ।		हंसः	१२, ६२, ६३, ६५, ६६, ७३, ७४, ७६, ७८, ११८, ११९ ।	
सर्वदेवतामयः परं विन्दुः	६८ ।		हंसपीठः	६५ ।	
सर्ववर्णात्मकं पत्रं	८ ।		हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः	१०२ ।	
सर्वात्मा	६२, ६३ ।		हंसमन्त्रं	७७ ।	
सर्व्वेगः	६६ ।		हरमुखकुहरं	११४ ।	
सहस्रदलं	७, ५८ ।		हलद्य	७६, ८७ ।	
सहस्रारः	७०, ८५, १२८ ।		हरिः	२५ ।	
सामरस्य चिह्नप्रकारः	८३, ८४, ८५ ।		हरिहरपदं	६७ ।	
सिराकारं शिवाकारं वा	५४ ।		हस्तिजिह्वा	६ ।	
सुप्रभा	१२५ ।		हाकिनी	४२, १२३ ।	
सुपुत्रा	२, ७, ५८, ११०, १११, ११४ ।		हाकिनीध्यानान्तरं	४३ ।	
सुपुत्रायाः त्रिगुणात्मकत्वम्	४ ।		हुतभुक् शिखात्रयं	१००, १०१ ।	
सूर्यमण्डलम्	६१, ६५, ७० ।		हृद्धारः	७७ ।	